

PUBLICATIONES JAURINENSES

op. 9.

Szigeti Péter

TÁRSADALOMKUTATÁS - MI VÉGRE?

POLITIKATUDOMÁNY
ALKOTMÁNYJOG
VILÁGRENDszerelmélet

Széchenyi István Egyetem

2011

SZIGETI PÉTER

TÁRSADALOMKUTATÁS — MI VÉGRE?

Politikatudomány
Alkotmányjog
Világrendszerelmélet

PUBLICATIONES JAURINENSES
op. 9.

SZIGETI PÉTER
TÁRSADALOMKUTATÁS
— MI VÉGRE?

POLITIKATUDOMÁNY
ALKOTMÁNYJOG
VILÁGRENDSZERELMÉLET

UNIVERSITAS-GYŐR Nonprofit Kft. ♦ Győr, 2011

**SZÉCHENYI ISTVÁN EGYETEM
DEÁK FERENC ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR
GYŐR**

Írta: Szigeti Péter

ISBN 978 963 9819 75 7

© UNIVERSITAS-GYŐR Nonprofit Kft., 2011

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített, illetve rövidített változata kiadásának jogát is. A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak része semmiféle formában nem sokszorosítható.

Kiadja az UNIVERSITAS-GYŐR Nonprofit Kft. Felelős kiadó: a Kft. mindenkorri ügyvezetője; Műszaki szerkesztő: Dombi Roland, Olvasószerkesztő: Csécs Teréz; Szerkesztésben közreműködött a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar részéről: Szoboszlai-Kiss Katalin. Készült a Palatia Nyomda és Kiadó Kft. nyomdájában. Felelős vezető Radek József

TARTALOM

Előszó	7
---------------------	---

I. Politikatudomány

1. Jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái...	14
2. Új többség – alkotmányos teljhatalom birtokában	44
3. Az alkotmányozás alkotmányossága	53
4. Politikatudomány horizontosan	74

II. Alkotmányjog

5. Emberi jogunk-e a tulajdonjog?	86
6. Hogyan is történt valójában?	107
Az Országos Választási Bizottság esete a törvénnyel és végrehajtásával április 11-én	
7. A választójog jogdogmatikája — jogesetek tükrében.....	142
8. Adatvédelem és a közérdekű adatok nyilvánossága.....	163
9. Jogátvétel és nemzeti jogalkotás.....	170

III. Világrendszer-kutatás és magyar társadalom

10. A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben	176
11. A félperiféria vita jelentősége	198
12. Válságértelmezések, válság el- és áthárító mechanizmusok: a globális szabadjog	215
13. Világrend és világrendszer Galló Béla geopolitikai könyvéről	231
14. Mi lehet a tőkén túl?	238

IV. Kategóriák

15. Civil társadalom (société civil) – Szociális piacgazdaság – Jóléti állam – Szociáldemokrácia – Globalizáció – Szuperstruktúra.....	252
--	-----

V. Megélt tapasztalatok

16. A londoni Európai Szociális Fórumról	284
17. Jog és élet — az Országos Választási Bizottság tapasztalatainak fényében	296

ELŐSZÓ

A szakadatlan mozgásban, változásban lévő valóság gondolati birtokbavétele a társadalomkutatás fő feladata. Honi viszonyainkat figyelembe véve hangsúlyozottan abban az értelemben, hogy a kor és benne a magyar társadalom fő folyamatairól ne maradjon le a kutató, vagy — szerényebben — kísérletet tegyen ezek némely problémájának leírására és értelmezésére. Itt a társadalomkutatás közös feladatait állíthatom előtérbe, függetlenül most attól, hogy ökonómiáról, politológiáról vagy éppen alkotmányjogról van-e szó. Létezik ugyanis a társadalomtudományi diszciplínák egymástól elkülönült részterületeiben, szaktudományaikban egy olyan közös vonás és egyben kutatási feladat, amely ezen tudományok egységét különbözőségükben is jól megalapozza. Nevezetesen az, hogy az ember társadalmi életét, eseményeit, törekvéseit, megérzéskódításait dokumentálja és értelmezhetővé tegye. A szaktudományok formálják és fegyelmezik e megismerés szellemi erőit, különböző módszereikkel részterületeket és struktúrákat vonnak vizsgálódásaik alá, továbbá törekszenek eredményeik ellenőrzésére: akár más paradigmák, teljesítmények eredményeivel történő összevetés, akár tapasztalati ellenőrzés útján. Diszciplináris eszköztár nélkül esszét, publicisztikát vagy éppen impresszionisztikus tablót lehet csak alkotni. Megkerülhetetlenek tehát a társadalom- és esetünkben a jogtudományi diszciplínák, de egyrészt a multidiszciplinaritáson keresztül kell törekedni a sokoldalú és teljes megismerésre, másrészt az elhanyagolt problématerületekre interdiszciplináris módszerekkel kell betörni. Ezekből aztán gyakran sui generis tudományterületek lesznek — mint ez régebben az orientalisztika és kultúrakutatással, az utóbbi időben pedig a világrendszerelmélettel, a nemzetközi gazdaságtannal vagy éppen a gender-kutatással, a társadalmi nemek tudományával történt. Harmadrészt a történelmi-társadalmi jelenségek sokoldalú perspektívából történő analízise és a megismerés induktív szakasza után lehet és kell a tagolt egész gondolati átvilágítására sort keríteni, az általunk vezérlőeszmeként szolgáló hegeli-

marxi totalitás-szemlélet alkalmazásával, a történeti-empirikus és a fogalomképző-elméleti egységére törekvő szintetikus elméletalkotással. Ha igaz premisszák és következtetések mellett történik meg ez a fel-emelkedés — a tagolt egész, a konkrét gondolati birtokba vétele, mintegy intenzív totalitásként —, akkor éri el a társadalomkutatás a célját. Azt, amit a jelentős angol matematikus és filozófus, Whithead egy ízben éppen a tudományok egységére vonatkozóan oly szépen fogalmazott meg, tudniillik hogy minden tudomány számára a feladat a világ értelmezhetősége marad: „megfogalmazni az általános eszmék olyan összefüggő, logikus, szükségszerű rendszerét, amelynek kategóriáiban tapasztalatunk minden eleme értelmezhető.” A társadalomtudományok mindegyike a társadalmi létre, saját vizsgálati tárgyára vonatkoztatott. Akkor is, ha ennek gazdasági, hatalmi-politikai, szociokulturális vagy éppen jogi részrendszereit, vagy valamelyik önálló kutatási tárggyá tett mozzanatát kutatja. Minden részrendszer, összetevő, mozzanat a társadalmiság alapzatán él és változik — nem abszolút értelemben különül el az emberek közötti tevékenységcserétől, munkamegosztástól. A társadalmi lét anyagi és szellemi-kulturális életfolyamatok reprodukciója, azonos, szűkített vagy bővített formában, amely a szervetlen és a szerves folyamatokra rétegződik rá, saját kategóriális nívumaival. Az emberi tevékenység az egyetlen, amelyben a lét és az érték, a Sein és a Sollen elválaszthatatlanul együtt van. Tudattalan célszerűségre vagy a külső körülmények determinálta célszerűségre a magasrendű emlősállatok is képesek.

Akaratát és tevékenységét célkitűző értelem vezette tevékenységre — ahol a cél gondolati-fogalmi megelőlegezése időben elválik és megelőzi a végrehajtás aktusait — viszont csak az ember képes. *A társadalmi lét kategóriális nívuma a finális determináció* — kilépés a reális időfolyamból a gondolati tételezés szemléleti ideje révén, ami tehát in mente folyamat, és amelyet a realizáció aktusai követnek — nos, ennek alapja és modellje a munka. A társadalmi létrétegre vonatkozó ezen nívum persze nem zárja ki, hogy a társadalmi cselekvések tradicionálisan és/vagy emocionálisan meghatározottak vagy éppen érték racionálisak (Wertrationalität), és ne a

finális determináció által működtetetten célracionálisak (Zweck-racionalitát) lehessenek. Ahogy egy gazdasági aktus utóbbi kettő kombinációjaként, vagy a jogalkotás — egy normatív természetű objektivációs forma — másodlagos teleologikus tételezésként írható le a munka teleológiájához képest. Minden részrendszer és aktus a társadalmi reprodukció összefolyamatába illeszkedik, annak eleme. Ezért lehet a társadalomkutatást a szaktudományos analízissel és módszertannal összekötni. Egy jogdogmatikai jelentésadási folyamat eredménye az, hogy egy jogtételezés relációkra és érvényességi körre bomlik megkülönböztetési technikákkal történő alkalmazása során, és így nyeri el új értelmét — és ezzel beágyazható a társadalmi cselekvések állapotába, viszonyaiba, mert joghatást vált ki. A jogi értelemadásnak — eszmei műveletek — egzisztenciális konzekvenciái lesznek azon keresztül, hogy a cselekvés megengedett mértékét vagy egyenesen kötelező mivoltát definiálja. A társadalom-elemzésnek pedig ki kell mutatnia, hogy milyen közvetítések révén valósul meg egy normatív jogi tételezés vagy jogalkalmazói döntés, hogyan működik a jogérvényesülés. Önkéntes jogkövetés révén vagy jogérvényesítésen keresztül. Ezért és ennyiben tekinthetem társadalomkutatásnak azt, amikor választójogi döntéseket elemzek, vagy ami az *Új többség — alkotmányos teljhatalom* birtokában című írásom, illetve a *Hogyan is történt valójában?* című tanulmányom tartalmi munícióját adja.

Utóbbiról szólva: ahogy Mikszáth Kálmán, a magyar kritikai realista széppróza mestere bemutatja a Noszty fiú esetével az önmagát túlélő dzsentri világot a polgárosodó Magyarországon, azonképpen kell felfogni a jogeset mikrokozmoszában a nagyobb egész struktúráinak (jogdogmatika–jogfelfogás–felelősség–média szerepe–politikai hatalmi kihasználhatóság) közrehatását. Ehhez az esetelemzés (case studies) angolszász politológiában elterjedt módszerével mutatom fel, hogyan rétegződik rá egy eseménytörténetileg rekonstruálható történetre (igazolással szavazás) a jogdogmatikai-jogértelmezési problematika, milyen jogfelfogások munkálkodnak a jogértelmezés eltérő, jogpozitivistá és realista elgondolása mögött. A törvényhozás, a végrehajtás és a törvényességi ellenőrzést végző testület (Országos Választási Bizottság) között pedig meg kell állapítani a

felelősség eltérő alapjait, mértékeit. A médiahatalom egyik, domináns orgánuma szelektív módon értékeli az eseményt. Ezzel már segít előkészíteni a politikai kurzusváltás felőli kihasználhatóságát. Ezért az esetelemzést sem a módszertani individualizmus szellemében végeztem el, mert az egyedi, egyszeri és konkrét formájában megismételhetetlen esemény különös és általános meghatározottságokat mutat fel éppen azért, ahogy öt különböző rétege egymásra rakódik.

A világrendszer-kutatás tipikusan új, legfeljebb 50 éves olyan társadalomkutatás, amely már nem a nemzetállamokat tekinti a cselekvés kitüntetett tárgyainak — bár ezek fontos ágensekké váltak — hanem a kölcsönös, de aszimmetrikus függésen alapuló világrendszert. A maga organikus-munkamegosztásos egységében. Éspedig mindkét, világpiaci és világtársadalmi összetevőjével. A szakadatlanul egységesedő *világpiac* mellett is a fejlettségét, szociális, kulturális és hatalmi erőviszonyait tekintve szükségképpen heterogén *világtársadalmat*, melyek a legátfogóbb kategória, *a világrendszer alkotó elemei*. Több tanulmányomban is csatlakoztam ehhez a megközelítéshez, irányzathoz — erőim szerint.

Politikatudományi kutatásaimban a magyarországi átmenet legitimációs küzdelmeit külön taglalom. Háromosztatú küzdelem zajlott a csendes forradalom, a nemzeti radikalizmus és a békés átmenet hívei és interpretációi között. A 2010-es parlamenti és önkormányzati választások után azonban új helyzet állt elő. A magyar jobboldal teljhatalom birtokába jutott. Megkezdte, és óriási sebességgel bontotta le a kormányzati cselekvést moderáló jogállami korlátokat. Kilépett az alkotmányos kormányzásra szorítottság helyzetéből. A baloldali ellenzék ma ebből csak annyit ért, hogy a „szavazófülkék forradalma” nyomán haladoklik vagy egyenesen halottnak tekintendő a liberális jogállam. Ez jellegzetesen a centrum, balközép gondolkodásmód korlátozottsága. Azért történtek kiugró választási győzelmek 1994-ben és 2010-ben nálunk, mert a rendszerváltás se korábban, se 2010-re nem teljesítette a hozzá fűződő társadalmi elvárásokat. Egykor Horn pártja nyerte el a bizalmat a „Lehet jobban, lehet másként” mondanivalójával.

Az EU integráció hatásaiban is csalódott ország hat év után fordult újfent csak a sokat, a megoldást ígérő párt felé, amely azt állította magáról, hogy szembe mer nézni és meg is tudja oldani *a valós problémákat*. Egy millió munkahely teremtését, a restriktív politika és a magyar valóság egyéb nehézségeinek — devizahitelek és önkormányzatok eladósodása, korrupció felszámolása, ellátás nélkül maradóak pro futuro ügye, a versenyképesség növelése — problémáit. Majd meglátjuk, mire jutnak. Magunk azt gondoljuk, hogy nagyobb a baj: sokkal kevésbé kormányzati teljesítményekről van szó, noha ez sem közömbös, mint ezt a hisztériás választópolgárok feltételezik. Az alapvető probléma ott van, hogy a rendszer nem képes lényegesen többre, mint amit eddig nyújtott. Magyarázataink a világrendszer elemzéséhez csatlakozva a 10-12. tanulmányokban találhatók.

Nem teljesen megszokott műfaj a IV. fejezet: Kategóriák. A társadalmi létezés meghatározott formáit, egzisztencia-meghatározottságait értem ez alatt a fogalom alatt. Tételeit eredendően lexikon szócikkékként írtam, éspedig az arisztoteleszi-kanti filozófiai, és a weberi szociológiai kategóriatan hagyománya értelmében, ahol a vizsgált jelenségek szerkezetének, jellemzőinek tömör meghatározásait adjuk, olyan tartalmi utalásokkal, hogy ezek egyben gondolati folytonosságot teremtsenek a tárgyalt mozzanatok között.

Végül a kötetben négy olyan írás található, amelyek személyes, közvetlenül megélt tapasztalati anyagra is támaszkodnak. Három ezek közül (6., 7., 17.) az Országos Választási Bizottság — egy közjogi döntéshozó, a választások törvényességi ellenőrzését végző testület — elnöki teendőinek ellátása során született meg. A negyedik pedig azért, mert 2004 őszén Londonban részt vehettem az Európai Szociális Fórum rendezvényén, igyekezve nyitott szemmel és füllel felfogni és értelmezni az egyik alterglobalizációs mozgalom törekvéseit, erőfeszítéseit. A mondanivaló kifejtése persze nem egyforma, hanem műfajilag kötött. Kettőt szigorúan tudományos tanulmányként tudtam megfogalmazni, míg a másik kettő a tapasztalatokat rögzítő beszámoló,

feljegyzés műfajában volt elmondható. Ezeket V. fejezetként illesztettem a kötetbe, mintegy megélt tapasztalataim közléseként.

Szerkesztési dilemmát jelentett, hogy képezzek-e egy külön recenziós rovatot? Ettől végül elálltam. Annak javára, hogy az ilyen műfajba tartozó írásaim tárgyi problémája szoros kapcsolatban áll az első három fejezet felosztásával, ezért inkább oda helyeztem el mondanivalómat.

A kötet négy olyan tanulmányt tartalmaz, amelyek első közlések (*Új többség — alkotmányos teljhatalom birtokában; Az alkotmányozás alkotmányossága; Hogyan is történt valójában? ; Válságértelmezések*).

Íme, kész a leltár, hozzávetőleg újabb fél évtized kutatásainak eredményeivel.

Budapest, 2011. március 21.

I. POLITIKATUDOMÁNY

JOGÁLLAMI ÁTMENET ÉS A RENDSZERVÁLTÁS- ÉRTELMEZÉSEK PROBLÉMÁI

Előhang

Az állami–politikai élethez hozzátartozik, hogy az mindenkor egy legitimációs erőterben zajlik, s az eltérő politikai minőségek közötti versenyben legitimációs potenciálok, érvekészletek feszülnek egymásnak. Tradíciók, eszmék, eljárások és a mindenkori fennálló rendszer teljesítményei vagy éppen e teljesítmények hiánya legitimál, delegitimál. A politika síkján Maurice Duverger ezt a jelenséget a politika Janus arcúságának nevezte egykor — *Sociologie de la Politique* (1973) című klaszszikus könyvében. Ami egyesek számára egy autentikus és igazolt rend, tradícióik, eszméik és érdekeik alapján, az másoknak pusztán a rend karikatúrája, melynek igazoltságát, ésszerűségét elvitatják. Kétségbe vonják a fennálló rend (rendszer) teljesítményeit, egy magasabb rendű, autentikusabb értékvilág álláspontjáról. A politika egy rend (integráció) és annak kétségbevonása, megváltoztatása körüli konfliktus, harc. Ennek szublimált kifejezése az alkotmányosság, amely egy legitim rend alapjogokban és alkotmányos értékekben való kifejeződése. Normatív, intézményteremtő és legitimáló funkciókkal, amely azonban sohasem lehet teljesen zárt és statikus, mert mindig újratermelődő problémák és jogalkalmazói döntések nyitják fel az alkotmányosságról, az alkotmányos berendezkedésről szóló vitákat. Ez az írott Alkotmány holt betűjéhez képest az élő alkotmány: dönteni, a döntéshez pedig értelmezni szükséges az alkotmányos hézagokat, az újonnan felvetődő problémákat.

Ez történt Magyarországon is, a *csendes forradalom* és a *legális átmenet* jogállami, illetve az ezt tagadó *nemzeti radikalizmus* pozíciói között. Ezen versengő álláspontok bemutatása megalapozza, hogy húsz év

után miért kerülnek újra alapkérdések a napirendre: volt-e rendszerváltás; milyen berendezkedés váltotta fel az államszocialistát; melyek ennek objektív ismérvei? A lényeges és strukturális változások és sokféle valós eredmény (szabadságjogok, pluralizmus, technológiai transzfer, árubeség stb.) ellenére miért van a társadalmi-politikai tényekben (választásokon, népszavazásokon) kifejeződő elégedetlenség a magyar társadalom sokaságában?

Itt már kutatásunk tárgyához, a politológiai elemzés igazi terrénumához értünk: eszerint a csalódott liberalizmus és a szélsőségesen elégedetlen nemzeti radikalizmus értékrendjei közé szorultak a nemzeti-konzervatív emelkedő és a szocialista-szociáldemokrata és szabaddemokrata süllyedő pozíciók. (Jól bizonyítják politikai tagoltságunk átrendeződését a 2006. őszi önkormányzati választásoktól kezdődően a 2008. március 9-i népszavazás és a 2009. június 7-i Európai Parlamenti Választások eredményei.¹) Kérdés, az eltérő tradíciók, eszmék és a változó teljesítmények legitimációs harca mögött nincs-e konstansabb, nem konjunkturális összetevője az ország állapotának? A hosszú tartamok² és az egyenlőtlen és hierarchikus világrendszerben elfoglalt félperiférikus pozíciónk vizsgálata a magyarázó alapok súlypontját áthelyezik a politikai-legitimációs erőteréből a világgazdaság és a nemzetközi munkamegosztás síkjára. Az ország világrendszerbeli és európai uniós helyének tisztázása semmivel sem elhanyagolhatóbb strukturális meghatározottság, mint a belső folyamatoké. A bibói kérdésre — mi a magyar társadalomfejlődés értelme? — adandó válasz ezáltal új megvilágításba kerül.

¹ A 22 megszerezhető mandátumból a FIDESZ-Magyar Polgári Szövetség, Kereszténydemokrata Néppárt koalíció 14, a Magyar Szocialista Párt mindössze 4, a Jobbik Magyarországért Mozgalom 3 és a Magyar Demokrata Fórum 1 helyet szerzett meg. (OVI Választási Füzetek 163. Budapest 2009:141.). A Szabad Demokraták Szövetsége — szemben 2004-es eredményével — pedig nem tudott európai képviselőhez jutni.

² A fejlettséget legjobban kifejező egy főre vetített GDP (GNP) alakulását fogjuk vizsgálni 1860 és 2010 között.

I. Tények

Polányi Károlyt felidézve, a magyarországi folyamatokat nyugodtan tekinthetjük egyfajta „Great Transformation”-nek, hiszen a társadalmi élet majd minden alrendszerét érintő minőségi változások játszódtak le nálunk. A gazdaság és a társadalom szerkezetétől kezdve a politikai- és jogrendszeren át, az államformáig és a mindennapi élet szokásvilágáig majd minden átalakult. Mikor kezdődött mindez és miért vannak egymással rivalizáló értelmezések húsz évvel az események kezdete után is? Aligha volna elégséges arra utalnunk, hogy a társadalmak életében a történeti folytonosság bizonyos dimenziói akkor is kimutathatók, amikor a minőségi változások és a diszkontinuitás mozzanati egyébként túlsúlyosakká váltak. A folytonosság fennállása következtében nehéz a kezdet megválaszolása. Ami pedig a versengő nézeteket illeti, a jogállami átmenet természetét érintő rendszerváltozás- értelmezések alaptípusait kell számba vennünk kérdésünk megválaszolásához.

A kezdőpontot illetően ma már tudjuk: 40 év államszocializmusa után (1948–49, az akkori fordulat éve után, amely az augusztus 20-i alkotmányozással tette fel a koronát a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára való áttérés sok kárt okozó, erőltetett sztalinizmusára), de a késő Kádár-korral közvetlen előzményként, sok minden lényeges történt. Nincs egyetlen kezdő dátuma az átalakulásnak, mert az a különböző életterületeken, alrendszerekben nem egyformán indult. Így a *gazdasági* rendszerváltás már 1987–88-ban elkezdődött. Mégpedig a személyi jövedelemadó (SZJA) és a társasági törvények (GT) bevezetésével, noha az akkori cselekvők képzeletében ezek nem vagy nem feltétlenül jelentették a társadalmi berendezkedés megváltoztatásának kezdetét. Azonban ma már visszatekintve objektíve is tudjuk, hogy intencióiktól függetlenül e törvények mindenképpen szándékon túli eredményekhez vezettek. Azért, mert az adózó állampolgári létre való áttérés elősegítette a magánegyén–közember polgári társadalomra jellemző dualizmusának kialakítását, az államszocializmus dominánsan közemberi — jöve-

deleladót nem fizető, viszont sok ingyenes közfogyasztást (és alacsony, nyomott bérszínvonalat) élvező — állapotaiból. „Az 1988:VI. törvény (pedig) többé-kevésbé nyíltan túllépett a szocialista gazdasági rendszeren és irreverzibilis folyamatokat indított el a polgári piacgazdaság és a magántulajdon intézményesítése irányába.” (Kulcsár, 2002, 132) A *politikai* átmenet szimptomatikus évét viszont 1989-re tehetjük, amely a pártok alakulásával, az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 11-i ülésén bejelentett többpártrendszerre történő áttéréssel indult, majd a lengyel és magyar átalakulás kezdetei mellett az év utolsó negyedétől az NDK, a csehszlovák és a román átalakulás is beindult, és felerősítve hatott vissza a hazai folyamatokra. Az *államforma* pedig az 1989. évi XXXI. alkotmánymódosító törvénnyel változott Népköztársaságból polgári, a Magyar Köztársaságot kikiáltó alakulattá, és pedig jelképesen 1989. október 23-án. Ami a köztársaság *jogrendszerét* illeti: a folyamatos reformok és az átépítés ténye tág teret nyit a különböző interpretációknak. A legalitás ugyanis nem pusztán formális és procedurális, hanem eszmei tartalmait tekintve szükségképpen mindig materiális összetevőket is tartalmaz. Ezért nincs legitimációs érv- és eszmekészlettlől, értékrendtől független jogrendszer. Legalitás és legitimitás alapkérdéséhez jutunk el a hazai változások értelmezésében. Mit és mi igazol? Kinek mi az ésszerű intézményes berendezkedés? Minek van vállalható tradíciója? — olyan kérdések, melyeknél a válaszokat összeköti az, hogy a társadalmi berendezkedés és jogrendszere között milyen legitimáló tényezők, intézmények és megoldások teremtenek kapcsolatot.

II. Álláspontok: csendes- vagy elmaradt forradalom, vagy pedig békés átmenet?

Ez egyben érinti a hazai rendszerváltás értelmezéseknek néhány típusát. Nem az összet, amelyek a jogi, társadalomtudományi és politológiai irodalomban ez idáig már napvilágot láttak, mert a rendszerváltás interpretációk ténylegesen szélesebb körűek a mi témánknál. Három példa erejével szólva: az államszocializmust az államkapitalizmussal azono-

sító felfogás — például Tamás Gáspár Miklósnál — nem konkretizálja levezetéseit a legitimitás-legalitás összefüggéseire. Nincs szüksége rá. Volt rendszerváltás, államkapitalizmusból a magánkapitalizmusba — melyek között vannak ugyan különbségek, de ez éppen nem két normatív értékrendű világ különbözőzése. „A »szocialistának« vélt rendszerek, ha rájuk vetítjük a szocializmus/kommunizmus normatív kritériumait, *államkapitalizmusnak* bizonyulnak...” (Tamás, 2008, 106–107.). Hasonlóan Mészáros István világhírű magyar filozófus felfogásához, aki a *Beyond Capital* (1995, magyarul: *A tőkén túl*, 2008 és 2009) című monumentális munkájában az államszocialista országokat történelmi életük minden periódusában a tőkerendszerhez tartózkodóknak tekinti. Nála nem a normatív, hanem az anyagi újratermelés kritériumai alapján áll elő az erős hasonlóság (azonosság). A társadalmi anyagcsere ellenőrzésében ugyanis ezek soha sem haladták meg a termelés–forgalom–elosztás antagonisztikus ellentmondásait, politikai különállásuk ellenére is alá voltak vetve a tőkerendszer globális szinten ható hegemoniájának. A tőkerendszerhez való tartozásnak ugyanis szerinte nem csak a kapitalizmusok, hanem a kapitalizmus meghaladásának kísérletei is alá voltak rendelve. De ha olyan magyarázatokat néznénk a térség eseményeiben, mint Samuel Huntington ismert amerikai politológusnak a demokratizálás harmadik nagy történelmi korszakát láttató, túlzottan is általánosító felfogása, akkor sem jutnánk közelebb szűkebb témánkhoz. Húsz év tapasztalatai fényében nem sokat mond hazánknek, illetve térségünknek az általában vett demokratizálási hullámhoz történt felcsatlakozása — ha egyáltalán tartós marad, mert ebből a szempontból húsz év után sem mondhatnánk, hogy a polgári demokrácia teljesen meghonosodott volna a félperiférián, a térség közepesen fejlett országaiban.

Próbáljunk az eddigi absztrakciós szintekről — normatív, eszmei kritériumok; társadalmi anyagcsere ellenőrzése; általában vett demokratizálás — lejjebb szállni, s homogénebb közegben vizsgálódni. Ehhez alapvetően *koncentráljuk a legalitás és legitimitás köré a jogállami átmenet* témáját, olyanokat, amelyeken belül a narratívák érintik a rendszer-

váltás tárgyi kérdését. Három tipikus álláspont bemutatását tartjuk nélkülözhetetlennek hazai vonatkozásban.

I. A *csendes forradalom* álláspontja, némiképp a prágai 'bársonyos forradalomtól' ihletetten, ex post interpretációként alakult ki. Elsősorban az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) munkássága, fellépései kapcsolhatók ide, a demokratikus ellenzék törekvéseként. Fő tézis itt az, hogy a *közfársaság alapító aktusa* tulajdonképpen nem más, mint a *szabadság pillanatának az eljövetele*. Ez pedig tartalmi kérdésektől függetlenül a legitimáció procedurális összetevőjét állítja előtérbe: a politikai szabadságjogok gyakorlásának lehetővé tételét. Ez pedig in concreto akkor esett meg, amikor a volt állampárt (MSZMP) az EKA nyomására rákényszerült a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokra (NEKA). Ebbe a gondolati körbe kapcsolódik az 1989 novemberi, az SZDSZ és a Fidesz által kezdeményezett „négy igenes” népszavazás is, amely a magyar történelemben az állampolgárokat bevonta az alkotmányozás folyamatába — s ez kétségkívül erős érve ezen álláspontnak, lévén, hogy a megelőző negyven évben valóban nem volt népszavazás Magyarországon. Ez zárta ki, hogy az 'utolsó rendi országgyűlés' választhasson köztársasági elnököt, amely könnyen valaminő fél-prezidenciaális politikai rendszer felé mehetett volna el. Így viszont nyitva maradt az 1946. évi I. törvény és annak hagyománya, a parlamentáris kormányforma felé fordulás lehetősége, egy semmiképpen sem túl erős, semleges államfői intézménnyel, előtérbe állítva a parlamenti, konszenzusos demokrácia mozgásformáját. Nem alap nélküli tehát a csendes forradalom álláspontja, mégis azt gondoljuk, hogy az ellene szóló érvek túlsúlyban vannak. Miért? Nemcsak azért, mert az MSZMP KB pluralizmusra áttérést kimondó döntése időben megelőzte az EKA-t, vagy hogy az átmenet kormánya a régi parlamenttel sorra hozta/hozatta meg a kollektív, politikai szabadságjogok gyakorolhatóságára vonatkozó törvényeket (egyesülési, gyűlékezési- és párttörvényeket), hanem mert ez az álláspont túlzottan is sok legitimációs deficitet vet fel. Egyrészt sem az EKA, sem a Harmadik oldal esetében nem választott szervezetekről volt szó, hanem bizonyos

értelemben önjelölt testületekről. Márpedig a legitimációhoz hozzátartozik egyfajta felhatalmazottság, megfelelő alanyoktól megfelelő megbízás, felhatalmazás. Másrészt a Fidesz és az SZDSZ — taktikai megfontolásokból — nem írta alá ezen tárgyalások eredményét, a NEKA tehát csak ettől elvonatkoztatva, utólagos visszavetítésben lehet konszenzusos momentum. Végül Magyarországon — tetszik, nem tetszik, de ténykérdés, — nem volt jelentős társadalmi ellenállás a régi rendszerrel szemben. Ezért és mivel annak mérvadó vezetői, a 'felül-lévők' az MSZMP átalakulási kongresszusán (1989. október 6–10.) félreálltak, nem tanúsítottak ellenállást, ezért 1848 analógiájára alulról jövő népfordalomról sem lehet beszélni. Nem volt szükség sem bársonyos, sem alulról jövő forradalomra.

II. A *nemzeti radikalizmus* szerint nem (igazán) volt rendszerváltás, ezért (második) forradalmat kellene csinálni. Hogy annak *objektív* — az alul lévők nem akarnak, a felül lévők nem tudnak a régi módon élni, tehát össznemzeti válsághelyzet — és szubjektív feltételei volnának, kevésbé zavaró törekvések számára. Ebben a gondolatkörben a jogállami keret szétfeszítése kardinális kérdés, mert elszámoltatást, akár visszaható hatályú igazságtételt (Zétényi-Takács féle törvényjavaslat) és a tulajdonviszonyok „start”-beli újraelosztását követelve nem békélhetnek meg a jogállami jogbiztonsággal. Álláspontjuk nemzeti alapon igen korán felvetődött, és erősödő tendenciát mutat a második forradalom követelése, amelynek különböző csoportosulásai és orgánumai voltak és vannak (pl. kezdetben a Magyar Út Körök mozgalma, a Windsor csoport, majd a MIÉP, bizonyos kiscgazda körök, manapság a Jobbik Magyarországért Mozgalom és a Magyar Gárda paramilitáris szervezet). Mi az eszmei alapja ennek az irányzatnak? Tagadásos és állításos összetevői egyaránt vannak. Társadalmi tényeket tagadnak, amikor nem ismerik el, hogy a köztulajdonra épülő rendszert (minimálisan 80 % arányban) privatizálta az átalakulási folyamat, hogy az állami újraelosztás 64 %-ról 44 % körüli-re ment le 20 év alatt, s ezzel a gazdaságban a magánhatalmat és a piaci kapcsolatokat erősítették a tervgazdaság után. Nem veszik figyelembe,

hogy a hatalom egységére épülő alkotmányos berendezkedést a hatalom megosztásának doktrínája váltotta fel, hogy az ország külkapcsolataiban és geopolitikailag a KGST és Varsói Szerződés helyére az EU és az euró-atlanti szövetség, a NATO került. Ilyen és ehhez hasonló tények nem vagy alul értékelése kell ahhoz, hogy a „Nagy Átalakulást” tagadni lehessen. Elégedetlenségük *részben érzületetikai alapon nyugszik*, részben valós problémákra adnak hagyományos, *szélsőjobboldali válaszokat*. Bizonyos értékek letéteményeseinek gondolják magukat (magyarság érzület – idegen szívűség; kárpát-medencei szupremácia a környező népekkel szemben; explicit vagy szimbolikus-implicit követelése a területi revízióknak; rendpártiság – kozmopolitizmus; antiszemitizmus és xenofóbia, történeti alkotmányra hivatkozás a köztársasági berendezkedés tagadásaként és igényeik alátámasztására stb.), így egyfajta magyar szellemiség birtokosaként tekintenek önmagukra. E mögött az érzületetikai álláspont mögött van egy fontos világ- és magyar történelmi fejlemény, tudniillik, hogy *a történeti magyar állam (értve ezalatt az 1945 előtti) nem tért és nem is térhetett vissza* sem 1989-cel, sem pedig az után. A téveszmék és hamis illúziók mellett pedig egy valós probléma is fennáll, ami miatt az extrém megoldások — sajnálatosan — nagy számban követőkre találhatnak, nevezetesen, hogy a félperiférikus lét a rendszerváltással együtt is megmaradt az ország számára. Azaz megmaradt a közepes fejlettség állapotával járó megannyi kín (szegénység, munkanélküliség, a hozzávetőleg hatszázezer fős roma népesség társadalmi integrációjának megoldatlansága, depressziós övezetek léte, deviáns magatartások magas száma stb.). Ezeket a kínokat pedig csak fájdalmasabbá tették a 2008 óta tartó gazdasági válság pusztító hatásai.

III. A *békés átmenet* álláspontja kínálja teoretikusan a legösszhangosabb és az eseménytörténettel összhangba hozható megoldásokat. Eszerint komolyan veendő, hogy a jogállamiság ideológiája jegyében ment végbe a magyarországi rendszerváltás. A normatív és intézményes változtatások mennyiségi elemeinek felhalmozódása, a bevezetett reformok egy idő után minőségi váltásba „csaptak át”, anélkül hogy széttörték volna

a legalitás folytonosságát, és a jogállami legitimációs mozgásteret. Itt abból kell jogelméletileg kiindulni, hogy különbséget teszünk a legitim és az illegitim jogképződés módozatai között. Legitim a jogképződés, ha a jogképződési folyamatnak vannak szabályai, és ezeket be is tartják. Illegitim az a jogképződés, ahol vagy nincsenek szabályok, vagy vannak, de azokat nem veszik figyelembe. Ilyen módon látnunk kell, hogy Magyarországon a legitim jogképződés módozatai fennálltak, vagyis beszélhetünk jogfolytonosságról, sőt a legális átmenet ezt is jelenti. Ahol pedig jogállami átmenet van, ott nem lehet szó forradalomról, forradalmi törvényességről. Tehát a jogállamban is változtatható a jog, és változott is, csak nem egyszerre és egyidejűleg, és nem egyetlenegy aküssal, hanem azon a módon, ahogyan azt a létező jogrend előírta; tehát az átalakulás fenntartotta a procedurális és formális jogszerűséget, a joganyag hatalmas mennyiségű változtatása közepette (az államszocializmusra tipikusan jellemző, annak jogviszonyait védő legkülönbözőbb jogági normák szisztematikus deregulációja, és a jogalkotásban — ahogy a kilencvenes évtizedről mondták — „parlamenti törvénygyár”). Ahogyan azt Hayek megfogalmazta: „A jogállamnak éppen a hatalom által előzetesen rögzített és nyilvánossá tett szabályokon kell alapulnia, amelyek lehetővé teszik az államot alkotó polgároknak, hogy kiszámíthassák cselekedeteik jogi következményeit, s a jogrenddel kalkulálva tervezhessék életvitelüket, cselekedeteiket. (Hayek, 1991, 107.) Ha ez a kiszámíthatóság nem áll fenn, akkor nem a jogrend, hanem a rendkívüli helyzetek, a polgárháború vagy a forradalmi törvényesség természetjogi-lag uralt állapotaiba kerülünk. Ilyesmi nem állt fenn hazánkban 1988–89-ben. Az illegitim jogképződésre, egy forradalmi tabula rasa helyzet kialakulására azért sem kerülhetett sor, mert *politikailag* is hiányoztak a fennálló létrendet tagadó instanciák, nem voltak eksztatikus energiák, sőt, a rendkívűliség karizmáját hordozó népvezérek fellépése is elmaradt. A parlamentarizmus bevezetésében konszenzusos minimum alakult ki a politikai elitben, s ez ellen az utca sem lépett fel. Ezért a parlamenti reformok útján, a fokozatos változtatások útján értek el a folyamatok egy olyan kritikus küszöbíg, ahol az átalakulás menete visszafor-

díthatatlanná vált. Az ezt tagadó álláspontok mögött természetesen versengő nézetek, tradíciók, eljárások és kormányzati teljesítmények húzódnak meg, amelyek azonban különböző hatalmi igényeket és politikai cselekvéseket alapoznak meg. Mindez egy pluralista rendszerben teljesen érthető, a pártok hatalomért való harcának némiképp természetes velejárója, de nem a társadalomelemzésnek.

Magyarországon tehát nemhogy nem volt, hanem volt rendszerváltás, de mindenféle jelzős 'forradalom' nélkül. A társadalmi változások egy más típusa útján — éspedig a békés átmenet reformjai útján és legalitás normáinak tiszteletben tartásával történt meg az 'ugrás', a mennyiség átcsapása új minőségbe. Ma ugyanakkor gazdasági válság van nálunk, és társadalmunk életében is rengeteg megoldatlan probléma halmozódott fel. Ha ezt elismerjük, márpedig elismerjük, akkor miért nem következik ebből, hogy egy második, utólagos forradalom lenne a megoldás — mely megközelítés a 2008-as válsága óta újra lábra kapott, s nagy sikert hozott a 2009. június 7-i Európai Parlamenti választásokon, amikor a Jobbik Magyarországért Mozgalom minden előzetes várakozást felülmúlva három mandátumot szerzett az országot megillető 22-ből. A válasz — egyelőre csak logikai — struktúrája: azért mert nem az a baj, hogy elmaradt, hanem az, hogy az új rendszer *csak annyira képes, amennyire*. Itt azonban el kell rugaszkodnunk a pártharcokra jellemző megközelítésmódoktól, érvelésektől, amelyet a Jobbik mindent tagadásával oly sikeresen használt ki, s távolabbról és magasabbról kell keresnünk a magyar társadalomfejlődés értelmét, mint ahogy az a legitimációs harcokból és pártálláspontokból kitűnik. A *világrendszer kutatás szemléletével és módszere jegyében vizsgálva* problémánkat, a magyarázat más dimenziója lép elénk. Ennek jegyében egy belső és egy külső összefüggést mutatunk fel a továbbiakban.

III. Függés és cselekvési önállóság

A vilárendszer kutatás álláspontja szerint hazánk a kölcsönös, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus függésen alapuló világgazdaságban — melyet a világpiac egységesít, kapcsol össze — a közepesen fejlett, úgynevezett félperiférikus országok közé tartozik. A *centrum* országok azok, amelyek úgy vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban, hogy az egyenlőtlen csere, a munka és tőke — önkéntes vagy kényszerű — áthelyezések révén „aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkezett profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges”. A félperifériás államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában* a centrum és a periféria között. „Ezek (ti. a félperifériák — Sz. P.) az aránytalan cserefolyamatokban »csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periférikus országokkal állnak kapcsolatban«”. (Arrighi, 1992, 145.) Amikor a fogalmi meghatározás után, lentebb a külső és tartós összefüggés szerint vizsgáljuk hazánkat, akkor empirikusan is igazolódni fog ennek a közepes fejlettségbeli helyzetnek a történelmi relevanciája. Azonban a hosszú távon érvényes strukturálisan elfoglalt pozíció nem jelenti azt, hogy az egyes országoknak ne lehetne mit tenniük helyzetük javítása/rontása tekintetében. Az objektív tényezők, körülmények és determinánsok közepette is van jelentősége a szubjektív tényezőknek, a szereplők cselekedeteinek. Sajnálatosan utóbbira, a rontásra példa a magyar mezőgazdaság dezintegrálása, amely a rendszerváltoztatásban sem volt feltétlenül elkerülhetetlen kényszerspálya, hanem saját nemzeti tettünként kell értékelnünk. A bonyolult ok és hatásrendszer közepette végbemenő minden társadalmi folyamat ellenére itt ugyanis a *politikai, a szubjektív tényező vált túlsúlyossá*, az egyéb — gazdasági, szociális, jogi és EU integrációs — tényezőkkel szemben.

Nem volna túlságosan célszerű itt hosszú agrárgazdasági fejtegetésekbe bocsátkoznunk. Mégis, húsz év után elég széles körben elter-

jedtt közmegegyezést jelentenek azok az értékelő ítéletek, melyeket Juhász Pál agrárközgazdásztól vettünk át. Ő nem osztja azokat a kritikai szólamokat, melyek a kávéházi és politikai nyilvánosság színterein arról szólnak, hogy sem a nemzetgazdaságban, sem a falusi-vidéki élet biztonságának szolgálatában nem tudja a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar azt a szerepet betölteni, amelyet neki szánnak. Ennek ellenére igen markáns kritikai megállapításokat tesz agráriumunkról. Idézzük fel ide vágó megállapításait.

Az első évtizedet jellemző mély likviditási válságokat és tömeges értékesítési gondokat 2001 óta sikerült elkerülnünk, „és az unióba lépés óta a mezőgazdaságból származó jövedelmek is (összességében) évről-évre emelkedtek; ám igen kemény következményei vannak annak, hogy ezek a jövedelmek és a mezőgazdaságból élők száma alig éri el a nyolcvanas évek jövedelmének és létszámának 40 %-át”. (Juhász, 2008, 1080.) Mind a jövedelem-, mind a népesség-eltartó képesség tehát rettentő sokat hanyatlott. Eszerint a korábbi teljesítmény 60 %-a tűnt el, miközben „a nyolcvanas évek keleti és nyugati elemzői is úgy írtak a magyar mezőgazdaság eredményeiről és rendszeréről, mint amelyik sok szempontból példamutató”. A tulajdoni parcellák elaprózódására vezető földprivatizáció nemcsak az összefüggő táblák kialakítását, egyfajta, a racionális gazdálkodáshoz szükséges birtokkoncentrációt szülte meg, jókora, évtizedes kerülő úton, hanem: „Az elaprózódás miatt használhatatlanná vált területek jóvoltából hazánk a parlagfűváltozatok tenyésztévé vált, a nyolcvanas évek korszerű szőlő- és gyümölcsültetvényeinek több mint a fele elpusztult, a vízrendezési és öntözési infrastruktúra nagyobb része használhatatlanná vált stb.” — írja. (Juhász, 2008, 1084.) Az állatállomány alakulásáról a KSH adatok alapján hozzátehetjük: a sertésállomány 50%-át se (5 milliós alatti állománnyal), a szarvasmarháé a 40 %-át éri el a nyolcvanas évek közepén termelt hazai szintnek. Baromfifélékből 1980-ban 42,8 millió darabot termeltünk, 2000-ben mindössze 19,5 milliót.³ Igaz, nem minden területen ilyen fokú a visszaesés,

³ „A hosszú évtizedeken keresztül 1,8–2 milliós állomány az ezredfordulóig 0,8 millió körüli csökkent.” (KSH, 2001, 121–123.)

a halgazdálkodás például tartja akkori nívóját. Nem követve a szakembert az okok analízisében, annyit bizton hozzátehetünk: nem a fátum, hanem a magyar társadalom bizalma következtében lehetett kormányzati tényező a 200 éves, korszerűtlen mezőgazdasági ideálokat felemlegető Független Kisgazda- és Polgári Párt 1990–1994 között, s vált 1995-re a legnépszerűbb párttá.⁴ (Igaz, és ezt Orbán Viktor komoly tette, a 1998–2002 között koalíciós partnerre vált atavisztikus képződményt politikailag elintézte a ciklus végére.) Nekünk azonban ehhez Mohács kellett, s a máig ki nem hevert kisgazda áfium, a sajátján, családjával gazdálkodó kiskörműves farmer délibábja nagymértékben hozzájárult a szebb napokat látott mezőgazdaság leharcolásában. Látni kell ugyanis: az agrárium *politikai képviseletéért* folyó harcot ők nyerték meg, éppen a magyar választópolgárok akarata következtében, a technokráciát képviselő, termelési vertikumok összetartásában is gondolkodó, azonban 1994-re elhulló Agrárszövetséggel szemben. Ehhez elég volt egy születet, jópofa, igazi parlamenti demagóg — melleleg zsíros pesti ügyvéd — kisgazda hagyományokra telepedése és a „zöldbárók”-kal szembeni fellépése.⁵ Világgazdasági függés ide vagy oda, ez bizony alapvetően saját nemzeti tettünk volt! A sok kicsi, függetlennek és szabadnak tekintett kis magántulajdonos gazda tudatának aktivizálása alighanem valóban betöltötte a köztulajdon és a szövetkezetek delegitimálásához szükséges eszmei motiváció szerepét. A fiatal, üde kisgazda parcella illuzórikus eszméi kellettek ahhoz, hogy a magyar társadalom túllépjen az idejétmúltnak tekintett köztulajdonon, hogy aztán leküzdhesse magát arra a szintre, amelyet évtizedekkel korábban egyszer már jóval meghaladott.

⁴ Az FKGP 1995 végére a legnépszerűbb párttá vált. Míg az év elején 8–9 %-os támogatottságot élvezett, addigra ez november-decemberre 15–17 %-os támogatottságúra nőtt. Miközben konkurense, az MSZP az azonos időszakban 19–20 %-os magas népszerűségéről év végére 13–14 %-ra esett vissza (Závecz, 1996, 697–698.).

⁵ Torgyán népszerűsége az 1994 eleji 30–31 %-ról az év végére 43%-ra nőtt, amit 1995 során 44 %-ra tudott növelni, havi átlagát tekintve (adatok forrása: Bokor Ágnes: Politikuskor népszerűsége c. tanulmányai, Politikai Évkönyv, 1995 és 1996).

IV. Tartós helyünk a vilárendszerben

Ami nem szubjektív, és pusztán belső tényező, az a közepes fejlettségi struktúra pozíciója a hierarchikus világ gazdaságban. Elemezzük a magyar GNP gazdaságtörténeti alakulását, mint a bár közel sem tökéletes, de mégis az össz-folyamatokat, az elért fejlettségi szintet egyetlen mutatóba a legátfogóbban kifejező tényezőt. Ehhez először Berend T. Iván akadémikus nemzetközi irodalomra támaszkodó munkáit és adatait kell felidézni. Paul Bairoch híres munkájára (*Europe's Gross National Product: 1800–1975.*) támaszkodva kimutatja: a magyar GNP a nyugat európai %-ában kifejezve (azt 100%-nak véve, s mögötte 1960-as dollár reálértékkel átszámolva) a következőképpen alakult:

1860-ban 60 %,

1910-ben 58 %.

A két világháború között a legfejlettebb nyugat-európai országok 25–33 %-án álltunk (1937–38-ban, 1937-es dollárral számolt nemzeti jövedelem adattal).⁶

Az államszocialista korszakban — vizsgáljuk ezt részletesebben, itt több a feldolgozott adat — a hetvenes évek derekáig közelítettünk, hogy aztán a 'világ gazdasági korszakváltás' (1973–74, Bognár József) után, 1978-tól jöjjenek az ismert nehézségek, melyek 1982-ben komoly fizetőképességi nehézségekhez és IMF tagsági felvételhez vezettek.

⁶ Itt egy másik forrást, (Berend – Ránki, 1972, 183.) adatot tudunk használni, %-ban kifejezve. Szöveges értékelést az eddig használt forrásból (Berend, 1979a) lásd alább a főszövegben. Az is bizonyos az akkori fejlettségi szintre nézve, hogy az „évi átlagos 1 – 1, 5 %-os nemzetijövedelem-növekedés jelentősen elmaradt a háború előtti évek 2, 5 %-os növekedése mögött”. (Berend – Ránki, 1976, 516.)

Növekedési ütemeket számolt Ehrlich Éva, bemutatva hogy Magyarország egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedése 1960-ban hivatalos adatokon 1,98-szorosa, korrigált adataival 1,64-szerese volt az 1937. évi szintnek. (Ehrlich, 1991, 81.)

Az 1 főre jutó GNP (Berend, 1979, 244.)

	1950	1960	1973
Európai átlag	749	1157	2077
Magyarország	560	958	1851
	= 75%	= 82%	= 89 %

Ha nem az összeurópai átlaghoz viszonyítunk, amihez ebben a periódusban jelentősen felzárkóztunk, hanem a magasabb mércéhez, akkor „A nyugat európai fejlett tőkés országokhoz ez a kiinduló 47 %-os szint helyett mintegy 70 %-os szintig érkező közelítést jelentett. A közepesen fejlett dél-európai tőkésországok átlagszínvonalát viszont — amivel a háború előtt nagyjából egy nívón állt — több mint 20%-kal túlszárnyalta (adatokat lásd lentebb hivatkozott mű, 244. o. — Sz. P.). *Az olló tebát, amely a két világháború között Magyarország rovására szétnyílóban volt, most, ha lassan is, kezdett összezárulni*, és különös figyelmet érdemel a hasonló szintkategóriába tartozó tőkésországokkal szemben, illetve az európai átlaghoz képest elért előrehaladás.” (Berend, 1979b, 238., kiemelés tőlem — Sz. P.)

Ez volt gazdaságtörténetünk nagyon sikeres, ipusztuáialis ún. *extenzív fejlesztési* szakasza. Kár, hogy ezt *relatív jelentős és gyors visszaesés-elmaradás* követte másfél évtizeden át, ami miatt az európai centrumhoz viszonyítva az olló ismét szétnyílt. Az intenzív fejlődési pályára történő áttérés jórészt sikertelen maradt,⁷ s ez objektíve előkészítette a Nagy Átalakulást. Agregátan a nyolcvanas évtizedben a fejlett európai országok átlagának kb. a 60 %-ára estünk vissza.

Ha a 21. század elejének teljesítményét vesszük és viszonyítjuk a 2004 előtti EU, akkor még tizenötökhöz, akkor Magyarország 57–58%-on

⁷ Az európai átlagot közelítő tendenciával összhangban állt a hazai GDP alakulása, mert az első három évtizedben dinamikusan nőtt: 1950–1958 között 4,9-es, 1958–1978 között pedig 5,6-es átlaggal. Az intenzív fejlesztésre áttérés kevésbé sikeres mivoltát pedig az igazolja — s ebben nem csak az európai referenciák, hanem a belső mutatók számítanak —, hogy 1978–1987 között a GDP már csak 1,5 %-kal bővült (Lásd: Lóránt, 1989.) Megjegyzendő, hogy az államszocialista periódusban (1948–1988) a GDP és a GNP nem tért el jelentősen egymástól.

állt. (A rendszerváltás utáni magyar gazdaság fénykora 1997 és 2001 között volt, ebben az időszakban a GDP átlag 4,6 %-kal bővült. Ez a bővülés 2002–2007 között jelentősen mérséklődött.)

Míg ha a 2006-os esztendő hazai teljesítményét és immáron az EU huszonhetek átlagát hasonlítjuk össze (ami a bulgár és román stb. csatlakozással *lefelé* tolta el az átlagot), akkor 63 %-on álltunk. Csakhogy az azóta eltelt idő válsága, a GDP visszaesése (2008 = 0,4 % ; 2009 = -6,9 %), negatív eredményei ismét lefelé vittek, s még a 2010-re vonatkozó Eurostat, IMF prognózis is a negatív tartományban maradást valószínűsíti.

Nincs azonban nagy mozgás tehát, ha nem konjunkturális, kiugró, rövid ideig fennálló, hanem tartós átlagokat veszünk alapul. Ekkor 4–5–6 % pontos differenciák mutatkoznak — történelmileg nézve (1860, 1910, két világháború közötti időszak, államszocialista korszak, és az elmúlt húsz év). Úgy tűnik: nem kormányokon és kormányzati berendezkedéseken múlik a viszonylagos elmaradottság, a félperiférikus helyzet problematikája.

Összegezve tehát elmondható, történtek mélyreható változások, de a világgazdasági hierarchia-pozíciónkon sajnos még így sem tudtunk lényegesen változtatni. Vagyis Magyarország gazdasági teljesítőképessége a közepes fejlettség tartományában maradt, és 1979-től mindeztidáig nem tudott kikerülni abból a mozgásformából, hogy emelkedő periódusok után következik a visszaesés, az egyensúlyvesztés a költségvetési hiány újratermelődésével, majd növekvő külső és belső eladósodással és függéssel. Ezután jön a mélyebb recesszió és az ezekből kialakult válság. A pártok elsősorban egymással és mozgósítható legitimációs erőforrásaikkal foglalkoznak. Az elmúlt húsz évre visszatekintve elsősorban a diktatórikus szocializmusból a demokratikus kapitalizmusba, vagy ami még szólamszerűbb, az absztrakt diktatúrából a szintén absztrakt demokráciába való átmenetet tematizálják. Mintha nem annál üresebb

lenne egy meghatározás, minél kevesebb meghatározottságot tartalmaz. Emellett csak a politikai formákkal foglalkoznak. Ez szerintünk kevés fogódzót ad és némiképp rózsaszínben tünteti fel a rendszer teljesítményét. Amikor viszont a rendszer teljesítménye romlik, felerősödnek a kritikai hangok. Ekkor az ellenzéki erők a kormányzó pártok elhibázott politikáját támadják, azt a látszatot keltve, hogy minden általuk hirdetett eltérő politika jó és megoldaná a létező problémákat. Eközben téves értékek, mértékek és problémafelvetések születnek. Pedig sokkal inkább azzal kellene foglalkozniuk, hogy mi lehet itt az adekvát válasz; hiszen a „bajon” 1979 óta az sem segített, hogy de facto és de iure is volt rendszerváltás. A globális kapitalizmusban elzárkózni nem lehet, és nem is kell, ugyanakkor nagyobb mértékben kellene fejleszteni és versenyképessé tenni a magyar gazdaságot. Van-e olyan erőforrásunk (termálvíz, humán tőke, élelmiszergazdaság?), amire alapozva ez megtehető? Ha nincs, akkor mindenképpen megoldást kellene találni arra a strukturális alapproblémára, hogy az aktív népességszám leesett a 4,8 millióról 3,2-re. Hova tűnt kb. másfél millió foglalkoztatott? Akik ma csökkentik az adózó alanyok körét, szűkítve az adóalapot, de egyszersem mind növelik az eltartottak, kompenzációra szorulókat és bővítik a társadalmi deviancia jelenségeit (bűnözés, alkoholizmus, mentális elmebetegségek, drog-függőség). A népesség elöregedése és a demográfiai folyamatok csak részben adnak választ a feltett kérdésre. Gazdálkodási módokról van szó.

Alighanem az aktív népesség eltűnése, fogyása — 600 ezer fő a mezőgazdaságból — az a gordiuszi csomó,⁸ aminek az átvágásán

⁸ Problémáink tömegének alapzatát nem csak mi látjuk ebben. Ladányi János szociológus írja: „Holott a szociális feszültségek enyhítésére igencsak szükség lenne, hiszen Magyarországon az elmúlt évtizedekben olyan társadalom- és térszerkezeti átalakulások mentek végbe, amelyek az országot az Európához való felzárkózásra alkalmatlanná teszik. Az 1990-es évek elején *elvesztett a hazai munkahelyek egyharmada, és kibulllott a társadalomból a népesség mintegy hét százaléka*. A magyar társadalmi és gazdasági fejlődés zsákutcás voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az eltelt több mint másfél évtizedben *egyetlen olyan év sem volt, amikor a munkahelyek száma jelentősen meghaladta volna az 1993-as, tehát a posztkommunista válság mélypontján mért számot*. Azóta viszont felnőtt a tartósan munkanélküliek és a tartósan kirekesztettek második és harmadik generációja! Nem kis mértékben ezzel magyarázható, hogy Európában ma Magyaror-

keresztül el lehetne jutni a roma népesség zömének dezintegrálatlan állapota felszámolásához, vagy az ifjúsági munkanélküliség enyhítéséhez. Húsz év után — különleges erőforrás felfedezésének hiányában — aligha várható, hogy a világgazdasági profitabilitás mércéjén mérve magától javuljon a foglalkoztatási helyzet. Persze, konjunkturális ingadozások voltak és lesznek, s ezekre az eddigi kormányzati politikai eszközök is lesznek némi befolyással.⁹ Azonban, a struktúrát meghatározó változtatás kellene ahhoz, hogy az aktív népesség szintje jelentősen megnövekedjen. Valaminő *önfenntartó, önellátó, saját szabályoknak engedelmeskedő szektorális megoldás* irányába lehetne-kellene lépni. A vidék, a táj kultúramegőrző szerepének értékét az EU is elismeri, melynek ember lakta és művelte térségek a hordozói. Profit nélkül is. Egy ilyen önfenntartó szektor ökológiai szempontból is szükséges, továbbá létével némiképp tehermentesíthetné a sokat adózó népesség erőforrásainak elvonását. Egyben a feketegazdaság és illegális foglalkoztatottság radikális csökkentésének is az útja lehet. Az emberek mindenekelőtt élni akarnak, s csak ha a legális gazdaság szabályai szerint nem tudnak megélni, akkor keresnek — tömeges-típusos esetben — jogot megkerülő vagy egyenesen jogsértő megoldásokat. A jogi, kormányzati szigor egy bürokratikus szempontú megközelítésének perspektívájából mindez aligha látható. Társadalomkutatói szemlélet kell felismeréséhez.

szágon a legalacsonyabb a ténylegesen foglalkoztatottak aránya, akiknek — a harmadik világ szegényeinek szintjén való eltartása — alaposan megnöveli a magyarországi munkabérek járulékos költségeit, ez pedig megnehezíti az új munkahelyek létesítésére irányuló törekvéseket.”(Kritika, 2009/9.) Pontos diagnózis. Azt azonban nem osztjuk szerzőnkel, hogy ’harmadik úton’ járnánk, csak azt, hogy rossz úton járunk. A terápiát pedig abban keressük, hogy 1979–82 óta a politikaformáló magyar elit és politikai osztály ugyanazt a sematizáló main-stream gazdaságpolitikát és társadalomképet képviseli, amely a zsákutcához vezetett. Meg is lett az eredménye. Kétharmados társadalom lettünk, éppen akként, ahogy Ralph Dahrendorf a nyolcvanas évek elején vázolta a jövő-perspektívákat (a munka társadalomból kifogy a munka). Ez nem kompromisszum, ez bő negyedszázad eredménye. Mégpedig valós eredmény, a ’felülvizsgált’ álláspontjáról, akik felzárkóztak Európához. Nem a popolo grosso — a popolo minuto bánja.

⁹ Az 1995–2005 közötti periódusra jellemző 5–7%-os hivatalos munkanélküliségi mutató 2009-re 10% fölé került (forrás: Eurostat, IMF).

Mindez akkor is igaz, ha létezik hazánkban non-profit törvény (1997. évi CLVI. törvény a közhasznú szervezetekről), és sokféle tevékenység eshet ez alá. A döntő kritérium, hogy e törvény hatálya alá tartozó jogalanyok nyereséget, osztalékot nem fizethetnek. Ha van nyereség, akkor azt vissza kell forgatniuk az egyébként is csak közhasznú tevékenységet folytatható (vagy ilyen célokat előmozdító) szervezetbe. Ilyen szervezet jogilag lehet alapítvány, egyesület, de még a GT (non-profit gazdasági társaságok) jogi formái is felhasználhatók reá. Fontos, hogy költségeket és így alkalmazottainak bérét is fizetheti — így jogi értelemben — mintha nyitott kapukat döngötnénk. Még sincs így. Gazdaságszociológiailag és társadalompolitikailag, a jelenlegi kondíciók közepette, e törvény nem tölti be egy önfenntartó szektor azon funkcióit, melyek megoldására szánnánk. Valószínűleg a jogi szabályozás mellett a gazdaságpolitikai és a kulturális felhajtó erők hiányosságai az alul teljesítés fő okai. Valószínű, hogy nem pusztán a non-profit törvény kiterjesztése — például a *megélhetés* közcélként való jogiasítása, amely nem szerepel a törvény közhasznú tevékenységeket taxatív felsoroló 26.§ c) bekezdésének 23 tétele között — itt a kidolgozandó feladat, hanem valami más és több. Egy ilyen önfenntartó szektor kiépülése feltételezi a vegyes gazdaságot, azt, hogy a tőkés (verseny) szektor *mellett létezik egy másik természetű*, eltérő feltételek és célok, pénzügyi, jogi szabályozás mellett, éppen széles társadalmi rétegek teherviselő és öngondoskodási képességének mozgásba hozása céljából. Sok kicsi magántulajdonossal, kiszagda tudattal aligha fog menni. Ezt lehetetleníti el minden tőkés gazdálkodási forma alapvető törvényszerűségeinek egyike, nevezetesen az, hogy a piacgazdasági verseny édestestvére a tőke koncentrációja és centralizációja, nyomában és következményeként a tönkremenetellel, a felvásárlással majd az elszemélytelenedett tulajdoni formákkal, monopolizálódással, a vagyonkezelő holdingokig bezárólag. Ha valaki ezt szeretné megszüntetni, annak a posztindusztriális, globálisan szerveződő kapitalizmus az ellenfele. Ma ez reménytelen vállalkozás. Csak *a szövetkezetek közösségi tulajdonlása és az egyéni és a szövetkezeti erőfeszítések reciprocitása lehet olyan elvi alap*, amihez megfelelő szabályozási formák és

ösztönzők mellett egy ilyen szektor kiépülésébe életet lehelhet. A köztulajdonnak itt népességeltartó és értékőrző funkciójának kell lennie.¹⁰

A valódi kérdés tehát az, hogy az államilag szervezett szocializmusból a piacilag integrált, magántulajdoni dominanciájú kapitalista (világ)gazdaságba való átmenet ellenére miért maradtunk a félperiférikus függés állapotában, mitől az újratermelődő egyensúlyi zavarok? Érzékelítettük: a realizmus ezen kérdésfeltevése egészen más problémavilágot nyit meg, mint a legitimációs harcoké.

V. Az alkotmányosság határaitól

Témánkkal összefüggésben van még egy olyan probléma, melyet húsz év alatt sem sikerült megnyugtatóan rendezni. Ugyanis a jogállami berendezkedés minden előnye és gyengesége mellett (Szigeti, 2008) sem sikerült egyértelmű megoldást találniuk a protagonistáknak a „*hol húzód-nak a szabad politikai cselekvés határai?*” alkotmányossági kérdésére. Alapvető egyéni és kollektív szabadságjogok értelmezéséről van szó, de nem légtüres térben, hanem a magyar társadalom történetileg keletkezett „ott és akkor” helyzetében.

Minden demokratikus polgári alkotmány lehetőséget teremt arra, hogy egy kisebbség politikai többséggé szervezze magát — békés eszközökkel, alkotmányos úton. Az azonban bizonyos, hogy a hatalom erőszakos megszerzését, illetve megtartását sértő törekvések nem férnek el a politikai pluralizmus versengő rendjében. Kérdés, vannak-e más jogi korlátai a magyar Alkotmányban a politikai tevékenységnek, szerveződésnek? Ez a kérdés mindig akkor releváns, amikortól fellépnek rendszert tagadó, radikális törekvések, irányzatok. Ez a magyar helyzet egyértelműen 2002-től és még inkább 2006 őszétől, amikortól a választási vereséget szenvedett jobboldal nemcsak belsőleg formálódott át,

¹⁰ Éppen eltérően a versenyképességre szabott farmer gazdaságoktól, ahol a tőke szer-
ves összetétele (c/v) talán a legmagasabb a gazdaságban.

hanem kitermelte belső ellenzékét, amely befolyásos szervezeti lehetőséghez jutott, a korábban már jellemzett módon és mértékben.

Egyértelmű, hogy elvileg léteznek olyan jogi korlátok — büntető- és alkotmányjogok egyaránt — amelyek mások személyes méltóságát vagy pedig közösségek, kisebbségek identitását védik. Ennek ellenére a kialakult joggyakorlat sokáig teljesen hatástalannak bizonyult e tekintetben. Vannak, akik nem a szabályozás módját, hanem a *hatósági (rendőri-jogalkalmazói) és a bírói gyakorlatban látják annak okát, hogy sérültek az alkotmányosság polgári demokratikus standardjai*. Mások szerint a *jogszabályokkal is baj van*. Ezért új tényállások megalkotását kezdeményezték a kialakult jogi status quo megváltoztatása érdekében (például: holokauszt-tagadás bűncselekménnyé nyilvánítása vagy a „gyűlöletre izgatás” jogi kategóriájának bevezetése büntetőjogunkba, az uszítás használhatatlanná vált fogalmának helyébe). Így a politikai közösség meghatározott alapértéke — a jogegyenlőség materiális tartalmát sértő, az egyenlő méltósággal élés szenvedett sérelmet abban a joggyakorlatban, amelyet a magyar hatóságok folytattak bizonyos extrém vagy a „nemzeti ellenálás” jegyében fogant szélsőjobboldali erők cselekményeinek eltűrésével. A szerteágazó problémák tömegéből — a rendőrség fellépéseinek értékelése 2006. szeptember 17-i tévészékház ostromnál; a Kossuth téri sátorozók („gyülekezési jogukkal élők”?!), vagy éppen a képviselői kordonbontók jogszerűségének megítélése¹¹ — itt kettő bemutatására vállalkozunk. A „Közösség elleni izgatás” tényállásának (Btk. 269.§) értékelésével, melynek védett jogi tárgya a köznyugalom, annak biztosítása. A második pedig a „Gárda ítélet” és annak jogi következményei lesznek.

Ez a bűncselekményfajta a tettegességig fajuló bűncselekmények (p. testi sértés) és a véleménysszabadság közötti átmeneti pozícióból kívánja a köznyugalmat, mint közvetlen jogi tárgyát oltalmazni. Problémája, hogy a véleménysszabadság, a szólásszabadság olyan

¹¹ Érintett ezekben a kérdésekben a rendészet-rendvédelem problematika fogalmi tartalmának tisztázása is. A viták máig sem jutottak teljesen nyugvópontra. Lásd például: Balla Zoltán (2000) vagy Finszter Géza (2007) írásait.

alkotmányos alapjog, amelyet csak speciálisan szűk körben, határhelyzetben szabad korlátozni, hiszen könnyen a demokratikus nyilvánosság megcsönkítéséhez vezethet, ha az állam véleményeket tartalmilag minősítve, egyeseket jogellenesnek minősíthetne.

Húsz éve voltak illúziók, hogy a szabadság szülte spontán kialakuló rend jön el, melyben a véleményszabadság majdnem minden más jogot megelőzhet. A társadalmi nyilvánosság színterein mérkőzhet meg minden nézet, eszme, s a káros, társadalomellenes eszmék ellen nem kell különleges orvosság: a közösségek értelmes kommunikációja kiszűri magából a veszélyeket, ártalmakat. A társadalmi párbeszéd immunrendszert generál, amely megfékezi a gyűlöletbeszédet, kiszűri a kisebbségi közösségek méltóságát sértő megnyilvánulásokat. Az illúziókat azonban felváltották a valóság jelenségei. A rendszer teljesítőképessége és világgazdasági helyzete sokkalta szerényebb eredményekre képes, mint azt a rendszerváltoztatás eufemisztikus pillanataiban feltételezték és állították („felzárkózás-utolérés”). Következésképpen a gazdasági, társadalmi és politikai problémák tömegei és a megoldatlanságuk szülte feszültségek közepette léptek fel retrográd és szélsőséges nézetek. Ezek nem elszigetelt és sporadikus jelenségeknek bizonyultak — 2002 után különösen nem — hanem jelentős politikai szervező erőre tettek szert a népesség egy mára már nem jelentéktelen részének soraiban. Nácibeszéd, cigány és zsidóellenes előítéletek, idegengyűlölet- és fobia szorításában a véleményszabadság becses értékén túlléptek a folyamatok, nemhogy a társadalmi önszabályozás egyensúlyt teremtő mechanizmusa nem hatott, hanem szegregáció, uszító hangnem és szisztematikus roma irtásig hevültek a társadalom-pszichikai és politikai-pszichológiaiailag jellemezhető indulatok. A bűnbakképzés ősi mechanizmusai léptek fel, ordas eszmék magyarázatait segítségül hívva. Ebben a helyzetben élesen exponálódott: azonos-e az uszítás a véleményszabadsággal, mikor szorulnak a jog védelemére a bajok okának megtett közösségek?

A hazai joggyakorlatban a gyűlöletbeszéd (= nyilvános gyalázkodás más közösségekkel, etnikai, faji vallási csoportokkal stb. szemben) büntetlen maradhatott, mert ha nem követte a szót cselekedet, nem állapítottak meg jogsértést a bíróságok. Kiüresedett a szó és a tett *között* elhelyezkedő Btk. 269. § tényállása, amely pedig világosan fogalmaz:

„Aki nagy nyilvánosság előtt

- a) a magyar nemzet,
- b) valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít, bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”.

Se nyelvtani értelemben, se a büntetőjog jogdogmatikája szerint nincs itt szó de facto tettlegességről, ennek a bűncselekménynek az elkövetési magatartása éppen a gyűlöletre uszítás. Ha tetszik: az maga a tett. A büntetőjog szakjogi jogdogmatikájában világosan írnak arról, hogy az uszításnak a gyűlölet felkeltésére kell irányulnia, az nem pusztán vélemény, nézet, „hanem célzatosan olyan feszültséget gerjesztő magatartás, amely alkalmas arra, hogy az emberek nagyobb tömegében a szenvedélyeket oly mértékben tüzelje fel, amely gyűlölet kiváltására és ezzel a társadalmi rend és béke megzavarására vezet. A gyűlöletre uszítás valójában visszaélés a véleménynyilvánítás szabadságával és nem más, mint az erőszak érzelmi előkészítése” (Büntetőjog, 2005, 361.) Olyan immateriális jellegű bűncselekmény a közösség elleni izgatás, ahol a *gyűlölet aktivizálódása maga a cselekvés*, ennek érdekében uszítanak.

Van azonban olyan nézet is, amely a veszély absztrakt, feltételezett voltát nem tartja elegendőnek, a *veszélyeztetett jogoknak konkrétan és az erőszakos cselekedetnek közvetlenül fenyegetőnek* kell lennie ahhoz, hogy a gyűlöletre uszító vagy erre felhívó magatartás alapján megálljon a tényállás — ahogy ez a BH 2005/46-ban szerepel. Miért ez a másik nézet? Azért, mert itt már Btk-n túl, a jogrend három szereplője közötti relációba kerülünk: mégpedig az *Alkotmány* 61. § (1): „A Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a szabad vélemény-nyilvánításra...”, a *jogalkotói* értelem (Btk. 269.§) és az *AB* közöttibe. Az első két szereplő, a jogalkotó és az alkotmányozó két mondata közötti viszony értelmét,

jelentését a harmadik szereplőnek, az AB-nek kellett megadnia, és pedig öt, 1992 és 2005 közötti, véleménysszabadságot értelmező határozatában. Nem követhetjük végig e jogértelmezéseket, a változó tételes jogi helyzetet a joggyakorlat alakulása során. Az AB *semlegességi alapon, a vélemények tartalmától függetlenül* azt kívánta meg, hogy *egy közlés közvetlen, belátható következménye* alapozhatja csak meg a szólásszabadság korlátozását. A gyűlöletbeszéd tehát csak nyilvánvaló és közvetlen veszély esetén büntethető. Ez az AB által alkotmányértelmezéssel levezetett, a Btk. tényállásban benne nem lévő elem elfogadása szerepel a 2005-ös BH formulában.

Számunkra nyilvánvaló, hogy itt olyan plusz követelmény — a büntetőjogi alkotmányosság felől való tényállás-értelmezés — fogalmazódott meg, amely talán nem teszi materiális bűncselekménnyé a tényállást, de akceptálja a magyar AB véleménysszabadsággal kapcsolatos alkotmányértelmezéseit, melyek az alkotmány erga omnes, minden más állami szervet, így a bíróságokat is kötő jogi értelmet nyilvánítanak ki. Ettől az értelmezéstől kezdve például a „Buzikat a Dunába, zsidókat meg utána” nyilvánosság előtt elkövetett uszító magatartás sem váltja ki azokat a feszültségeket, szenvedélyeket, amelyek ugyan egyértelműen veszélyeztetik a jogegyenlőséget, durván sértik az emberi méltóságot, azonban közvetlen megsemmisítéssel nem fenyegetnek.

Az Alkotmánybíróságnak alapjogok ütközésének esetében — itt véleménysszabadság versus emberi méltósághoz való jog (jogegyenlőség) — alkotmányértelmezést kell adnia, s így a szakjogi jogdogmatika értelmezése mellett, sőt fölött, szükségképpen kialakulhatnak attól eltérő megoldások, jogi értelemadások, melyeknek érvényesülniük kell a jogalkalmazásban. Másképp nem volna értelme az alapjogi bírászkodásnak. Ennek az a funkciója egy jogrendszerben, hogy amit a törvényhozás a maga absztrakt jogviszonyokat előíró szintjén nem tud feloldani, mert ezen a szinten nem jelennek meg a normakollíziók, azt egy grémium alapjogi bírászkodás útján feloldhassa, koherenciát teremtsen az alapjo-

gok ütközése között. Ezúttal aligha sikeresen,¹² mert a bírói gyakorlat, követve az AB plusz alkotmányossági követelményét, kiüresítette a Btk. 269. §-át. Ezzel védtelenné tette állampolgáraink meghatározott csoportjait az ellenük irányuló, kirekesztő, faji alapú fenyegetettséget és megalázottságot hordozó megnyilvánulásokkal szemben. Ahogy „A szólásszabadság kézikönyve” konklúziója plasztikusan fogalmaz, a felháborító nézetek kiváltotta felháborodást persze el kell tudni választani a büntetéstől. „Csakhogy van a felháborító, szélsőséges kijelentéseknek egy csoportja, amely az adott történelmi előzmények miatt, az adott politikai körülmények közt éppen az állami hallgatás cinkosságában képes közvetlenül sérteni az egyenlő méltóságot. A szélsőséges közlés adott kontextusban, a meglevő, történelmileg kialakult érzékenységek mellett hat. A méltóság sérelme helyeseltté válik attól, hogy a sértőt nem fenyegeti a társadalmi rosszállás legsúlyosabb formája, a büntetés. Itt olyan közlésekről, gondolatokról van szó, amelyek tényleges, tevőleges részei voltak egy olyan folyamatnak, amely az államilag intézményesített kirekesztésen keresztül az államilag támogatott népírtáshoz vezet. Ilyen előzmények után a jogszerűnek hagyott becsmélés, izgatás megfélemlítő és méltóságsértő.” (Sajó, 2005, 173.)

A véleménysszabadság határa az uszítás, amely egyben tehát a szabad politikai cselekvés határa is, és amelynek meg kell/kellene akadályoznia a kisebbségekkel szembeni nyilvános gyűlöletkeltést. Azért, hogy társadalmunkat alkotó minden egyes közösség annak minden egyes tagja egyenlő jogokkal és egyenlő méltósággal élhessen. Senkit ne lehessen páriaként kezelni (majd kirekeszteni).

Ellentmondások trágyáján keresztül, de ez ideig megalapozottabb joggyakorlathoz vezetett az úgynevezett „Gárda ügy”. Itt az egyesülési joggal való élés és visszaélés kérdése került a joggyakorlat és a politikai közélet reflektorfényébe. Alkotmányos demokráciában az egyesülési joggal könnyen élhetnek az állampolgárok (lásd 1989. évi. II törvény enyhe

¹² Utalnánk az AB értelmezés nemzetközi jogi kötelezettségvállalásaink szempontjából is problematikus megoldására, melyet Sajó (2005) és Valki (Szólásszabadság, alkotmány, nemzetközi jog, Népszabadság 2009. VII. 14.) és mások is tárgyálnak.

követelményeit, amely mindössze 28 szakaszból áll). Hogy egy politikai párt (Jobbik Magyarországért Mozgalom) által életre keltett paramilitáris, félkatonai szervezet — melynek vezetője egyben a párt egyik vezetője is — szabadon, kontroll nélkül tevékenykedjen, már felveti azt az alkotmányos problémát, hogy milyen célok érdekében tevékenykedik. A vigilantizmus közrendet, közbiztonságot védő tevékenysége önmagában nem jogellenes, s ezt akár katonai-alaki szervezettséget és fegyelmezettséget folytató, kötelékszerűen szerveződő rendben is lehet folytatni. A polgárok egyesülésének megengedettek a magán- és közcélokat szolgáló szervezetei, ha nem ütköznek a jog (Alkotmány, bűncselekmény, szabálysértés) korlátaiba. Tehát nem sértik a jog által védett rendet, és/vagy nem gyakorolnak olyan erkölcsi nyomást az állampolgárookra, amelyekkel azokat megfélemlítik. Pártok magánhadseregeit, amelyek a pártok céljait, ideológiáját erőszakkal való fenyegetéssel, vagy erőszakkal kívánják előmozdítani, még kevésbé engedheti meg a demokratikus jogrend. Ez a weimarizálódás kezdete volna. A *mozgalom* (eszmeközösség a vélemény-szabadság alapján és jegyében) és a *szervezettség* (szimbólumok, zászlók használata, felépítés, egyenruha használat, hierarchia és utasítás), illetve a *szervezettség és a katonai erő* (kötelékben mozgás és parancsnoklásra mozgatás, fegyvertelen egységeknél) között vannak határ-problémák, átmenetek. Különösen, ha egy-egy összetevőt kiragadva, elszigetelten minősítenek. Például ha valaki gárdamellényben és gárdasapkában megy az utcán a feleségével, az nem ugyanaz, mintha ezt kötelékben, szervezetten teszi. Előbbi esetben nem kell azonosulni velük, ez így csak divat kérdés. A második eset már szándéktól függetlenül is erőt demonstrál. Vagy egy kódolt beszédmód üzenetei elszigetelten, sporadikusan nézve, egészen mást jelenthetnek, mintha a kommunikáció-elmélet alapsémája szerint azt is megvizsgálják, hogy *ki* a közlő, *mi* a közlés és *milyen befogadó közeg számára* szól. Adott esetben a jelek jelentésében az sem közömbös, hogy *ki* a közlés alanya, és az sem, hogy milyen közegben vagy közegnek szól. (Például: „Magyarország a magyaroké!” választási szlogen önmagában lehetne például multi-ellenes, de ha az utóbbi érvet ugyanott külön is használják, akkor nem ez a reláció áll fenn, hanem a kisebbségi vonatkozású, és ak-

kor kirekesztő tartalmat hordoz.¹³) Ezt figyelembe véve a tartalom, az üzenet jelentése már nem a levegőben lóg, hanem meghatározott referenciája következtében nyeri el értelmét. Amikor a Fővárosi Ítéltábla 2009. július elején az elsőfokú ítéletet helybenhagyva feloszlatta a Magyar Gárda Egyesületet és úgy rendelkezett, hogy a felosztatás kihat a Magyar Gárda Mozgalomra is, akkor a fenti határátmenet kérdéseiben helyes jogértelmezést adott. Azért, mert a gárda (alany) felvonulásai etnikai feszültségekkel terhelt, sőt, roma állampolgárok elleni gyilkosságok helyszínein nem a közrendet mozdították elő, hanem *sértették más polgárok, kisebbségek jogait és szabadságát, mert a konfliktusok feloldása helyett megjelenésük és masírozásuk, az erőszakokkal való fenyegetést valósította meg a választott közegben.*

Vajon elszigetelten kell-e szemlélni annak a Gárdának a megnyilatkozásait, rendezvényét, mozgását, amely a magyar szélsőjobboldal komplett infrastruktúrájába illeszkedik, merthogy politikai párt, félkatonai szervezet, társszervek, újságok, honlapok, zenekarok, könyvkiadók és egyéb kulturális hálózatok szervezik, népszerűsítik a mozgalmat, terjesztik raszszista, xenofób nézeteiket.¹⁴ „Si duo faciunt idem, non est idem” — gondolkodhatunk el az antik intelmen. A Fővárosi Ítéltábla levezette a kü-

¹³ Az Országos Választási Bizottság egy kifogás nyomán megvizsgálta a Jobbik Magyarországért Mozgalom honlapján (jobbik.hu) elérhető választási szóróanyagokat. „A kifogásolt „Magyarország a magyaroké!” kampányszlogennel kapcsolatban a testület az alábbi tényállást állapította meg. Az Alkotmány 68. § (1) bekezdése alapján „a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők”. E rendelkezés értelmében a jelenleg Magyarországon elismert 13 nemzeti és etnikai kisebbség valamennyi tagja a magyar társadalom része, államalkotó tényező. Ezen kisebbségek szempontjából kirekesztő, és az Alkotmánnyal ellentétes minden olyan megnyilvánulás, amely Magyarországot a magyar nemzetiségű többséggel azonosítja. A sérelmezett választási szlogen a Bizottság megítélése szerint nem arra vonatkozik, hogy Magyarország a magyar állampolgároké, hanem egyértelműen nemzetiségi megjelölésként használja a „magyaroké” kifejezést. Ezáltal a Magyarországon honos nemzeti és etnikai kisebbségeket kirekesztő, alkotmányellenes tartalmat hordoz, amelyet nem befolyásol, hogy tényállításként vagy politikai véleményként van megfogalmazva. Az alkotmányellenes tartalmú, egyben a választópolgárokat — a magyarországi kisebbségek státuszára nézve — félrevezető szlogen alkalmazása a választási kampányban sérti a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás elvét” — írja az OVB 189/2009. /VI. 30./ jogerőre emelkedett határozata.

¹⁴ Erre a körülményre — infrastruktúra léte — Mihancsik Zsófia (Magyar Narancs 2009. VII. 23.) és Lázár György (Élet és Irodalom, 2009. VI. 26.) politikai publicisztikái hívták fel a figyelmet.

lönbséget: jogértelmezése rámutatott arra, hogy önmagukban a szónoklatok, egyenruha viselés a gyülekezési jog és a szólásszabadság keretei között maradhatnak, *ha nem kapcsolódott volna hozzájuk a tagok magatartása és a kiválasztott helyszínek*. A körülményeket, elhangzottakat nemcsak egyenként, hanem *összességükben kell jogilag értékelni*, s így már nem megengedettek, hanem jogellenesek. Részlet az ítélet indoklásából: „...az alperes érvelése annyiban helytálló, hogy önmagában a Magyar Gárda rendezvényein elhangzott szónoklatok tartalma, vagy önmagában az egyenruha használata, illetve az alakzatban vonulás, a vezényszavak, speciális köszöntések elhangzása a véleménynyilvánítási és egyesületi jog gyakorlásába való beavatkozást nem feltétlenül indokolja. Téved azonban az alperes, amikor úgy véli, hogy mindezeket a körülményeket önmagukban és nem a tényleges megvalósulásuknak megfelelően, azok összességében kell megítélni. Ez utóbbi esetben pedig azt a kumulatív hatást kell minősíteni, amit a véleménynyilvánítás és a gyülekezési joggyakorlás konkrét megvalósulása kiváltott. ... (in concreto — Sz. P.) ... Az egyesületek bírósági nyilvántartásába kulturális egyesületként bejegyzett alperes módosított alapszabálya egyesületi célként tűzte ki a közbiztonságot általában érintő kérdések megvitatását: a gyakorlatban azonban a Magyar Gárda rendezvényei nem a közbiztonságot sértő valamennyi, hanem szinte kizárólag a romák által elkövetett bűncselekményekkel foglalkoztak. A megmozdulások helyszínül tudatosan etnikai feszültségektől terhes olyan kistelepüléseket (Tatárszentgyörgy, Fadd, Galgagyörk) választottak, ahol a közbiztonságnak a rendőrség általi fenntartásában eleve hiányosságok mutatkoztak, továbbá a gárdisták, a rendezvényt biztosító rendőrök és a községek lakóinak számarányát figyelembe véve az alakzatban vonulások, a gyűlések és az azokon elhangzott beszédek mindenki számára közvetlenül megismerhetők és átélhetők voltak függetlenül attól, hogy azokon egyébként részt kívántak-e venni. A beszédekben a magyarság a roma és zsidó népességtől elkülönülő identitásként jelenik meg (pl. Tatárszentgyörgyön B. J. a magyarokkal szembeni cigányterrorról beszélt, míg D. I. — a Magyar Gárda akkori főkapitánya — 2008. szeptember 7-i sárbogárdi beszédében a zsidóságot idegenszívű nemzetvesztőként aposztrofálta). A szó-

noklatok tartalmát a vonulások demonstráció, vezényszavak, köszöntések és a gárdisták által viselt egyenruha összehatása egészítette ki” (Magyar Gárda ítélet, Fővárosi Ítéltábla, 5.Pf.20.738/2009/7.).

„Az igazság az egészben van” — idézhetjük a német filozófustól, Hegeltől a kérdés megítélésének ismeretelméleti vetületét.

A történetnek nincs vége. A Gárda vezetői, a rájuk jellemző habi-
tussal, szembeszegültek a jogrenddel, nem fogadták el a jogerős bírói
ítéletet és a mozgalom újjászervezésére tettek kísérletet. Kérdés, hogy a
demokratikus jogállam a jövőben érvényt akar-e és tud-e szerezni az
alkotmányosság határait kikezdő magatartások tiltásának, meg tudja-e
védeni polgárait az illegitim rendszer-tagadás hatalomra törő
protagonistáitól?!

IRODALOM

A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok. (szerkesztette: Bayer József, Boda Zsolt) L'Harmattan Kiadó — MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2009, 77–96.

Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója — A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 15–16. sz. 145–180.

Balla Zoltán (2000): A rendészet fogalmának tisztázásához. *Magyar Közigazgatás*, 1. sz. 18–21.

Berend T. Iván – Ránki György (1972): *A magyar gazdaság 100 éve.* KJK – Kossuth, Budapest.

Berend T. Iván — Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* KJK, Budapest.

Berend T. Iván (1979a): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok.* KJK, Budapest.

Berend T. Iván (1979b): *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975.* 3., átdolgozott kiadás, Kossuth Kiadó, Budapest.

Duverger, Maurice (1973): *Sociologie de la Politique.* PUF, Paris.

Ehrich Éva (1991): *Országok versenye 1937–1986.* KJK, Budapest.

- Finszter Géza (2007): Az alkotmányos rendvédelem. In: *Jogvédelem — rendvédelem*. Tanulmányok. (szerk.: Szigeti Péter). RTF, Budapest, 36–86.
- Hayek, Friedrich August von (1991): *Út a szabadsághoz*. KJK, Budapest.
- Juhász Pál (2008): Töredezett közbeszéd az agráriumról. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 2007-ről*. II. kötet. Demokrácia Kutatások Központja Alapítvány, Budapest, 1080–1090.
- KSH (2001): *Századok statisztikája*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kulcsár Kálmán (2002): *Ezer év. A jog fejlődése Magyarországon*. Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem, Budapest (Villányi úti könyvek, 27.)
- Lóránt Károly (1989): *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968-1988*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest (Műhelytanulmányok)
- Mészáros István (2008): A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletehez. Első rész: Az ellenőrizhetetlenség árnya. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Mészáros István (2009): A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletehez. Második rész: A szocialista kritika történelmi öröksége. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány Budapest.
- Sajó András (2005): *A szólásszabadság kézikönyve*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, KJK KERSZÖV, Budapest.
- Szigeti Péter (2008): *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tamás Gáspár Miklós (2008): A jóléti állam kísértete. *Eszmélet*, 77. szám, 96–129.
- Závecz Tibor (1995): Az MSZP és az FKGP párviadala a népszerűségi lista első helyéért. *Magyarország politikai évkönyve 1995*. Demokrácia Kutatások Központja Alapítvány, Budapest, 697–704.

ÚJ TÖBBSÉG — ALKOTMÁNYOS TELJHATALOM BIRTOKÁBAN

Egy új többség alkotmányozása — voltaképpen az alkotmányozó (pouvoir constituant) és a törvényhozó hatalom problematikus egybeesése —, valamint a jogrendszer lényeges átalakítása időszakában ért minket a szerkesztőség kérdéssora. Éppen ezért különösen indokolt, hogy az alkotmányjogi problémákat ne elszigetelten kezeljük, hanem kapcsoljuk össze államelméleti és politológiai megközelítésekkel. A valóság ugyanis nem diszciplináris, hanem tagolt folyamatok egysége. Különösen indokoltá tesz egy ilyen megközelítést az a körülmény, hogy az alkotmányjog a lehető legkevésbé sem függetlenedik a meta-jurisztikus elemektől, hogy Georg Jellinek — általános államtanában kiművelt, ám Hans Kelsen által híressé tett — terminológiájával érzékeltesük sajátosságát. Ezért ajánlatos többféle perspektívát tekintetbe venni elemzésekor — az alapvető tendenciák bemutatása érdekében.

Induljunk ki a klasszikusokból. Az államformák, *az állami berendezkedések változásának problémájára* már Platon, majd Arisztotelész — Politikájában néhány fragmentum erejéig — is felfigyelt: három alapforma van, de belső, dialektikus feszültségei miatt egy idő után mindegyik elromlik, s ekkor szükségképpen egy másik váltja fel a korábbi. Polübiosz a szaktörténetírást megalapozó klasszikus történetíró volt az első, aki az ideálisnak vélt kevert államformának a felemelkedő Róma számára történő felkutatása során átfogóbb törvényszerűségeket keresett a váltakozásokban. Az ellentétes állapotba való átváltozás a természet rendje szerint történik, magyarázta. Némiképp leegyszerűsítve a következőképpen: a királyság zsarnoksággá fajulásával szemben lép fel az arisztokrácia, hogy aztán a korábbi egyszemélyi uralmat felváltó kisebbség is elhasználja önmagát, helyet csinálva a többség uralmának. Azonban a jogegyenlőséget és szólásszabadságot biztosító demokrácia

is megszokottá válik, s az új nemzedékek ennek következtében már nem sokra becsülik korábbi vívmányait: eközben a volt többség sokasággá esik szét, majd anarchizálódik, s ez az állapot már felveti az erős uralom, a rend, és hordozója a rendpárt szükségletét. És így tovább, a cirkulációs mozgás kezdődhet előlről. Bizonyos, hogy a berendezkedések belső, dialektikus feszültségei léptető rugói a változásoknak. Voltaképpen egy állami berendezkedés állapota is inkább egy *azonos szinten újratermelő egyensúly intézmények és hatalmi ágak között*, nem pedig dologszerű, merev képződmény. A személytelen, intézményes rend változatlansága esetén is az azon alapuló bírói és jogalkalmazói-hatósági döntések sokasága révén eleven mozgást, variáció-gazdagságot mutat (ez az élő jog) — akkor is, ha nem megyünk most el Hobbes-Schmitt féle decizionizmus problémájáig (Két tézissel érzékeltetve: „Autoritas non veritas facit legem” — így Hobbes a törvényhozásról. „Egy döntés [ti. az alkalmazott szabályokhoz képesti] önállóságán belül a döntéshozó önállósága áll” — így C. Schmitt a jogalkalmazásról Politikai Teológiájában). Modern időkben ez az alapképlet természetesen módosul — a kifejlett, versengő pártok rendszerét felöltő politikai tagoltság és az erőviszonyok befolyása alá kerülnek a főhatalom intézményei. Ideális állami berendezkedés, a történelmi körülményektől és a társadalmi erőviszonyoktól függetlenül ma sem létezik. A társadalmi körülmények és nyomukban a velük kölcsönhatásban álló erőviszonyok megváltozása vezetett a központosító politikai hatalom lehetőségéhez, s ahhoz, hogy a hatalmi állam követelményeivel részben megsemmisítsék, részben visszaszorítsák a nálunk ez ideig mégiscsak létezett jogállami követelményeket, összetevőket.

Magyarországon annyi új volt a nap alatt, és ez roppant lényegessé vált, hogy a felbomló koalíció, majd a Bajnai-kormány, nem csak elődje hibáival és a gazdasági válság hatásaival találta szembe magát — egyik se lett volna túl kevés —, hanem egy olyan intranzigens ellenzékkel, amely stratégiájával továbbfejlesztette a cirkuláris váltakozás elméletét. Nem kell megvárni, amíg a dolgok a természet rendje szerint maguktól elromlanak. Be kell segíteni a spontán folyamatoknak, a *közjó-*

gi-politikai válságot csinálni kell, hogy be lehessen mutatni a közvéleménynek a hatalommegosztó liberális jogállam tehetetlenségét, kormányzóképtelenségét és tiszteletre sem méltó alkotmányát. Ekkor lesz igazi igény az új kurzus rendteremtésére: kétharmados törvényekkel, a vezetői posztokon történő teljes személycserékkel, majd új nemzeti és szentkoronás értékrendű alkotmánnyal. Nem kell konszenzusra jutni a parlament által választott közjogi méltóságok betöltésénél (alkotmánybírák, semleges ellenőrző szervek), nem kell megcsinálni a reformtörvényeket a közigazgatásban, a választójogban, nem kell konszenzusra jutni a választókerületek valóban idejétmúlt, 1990-re visszamenő kialakításánál stb., hanem az „egyszer kell győzni — de nagyon” stratégiáját kell következetesen érvényesíteni, mégpedig az összes taktikai kérdésben. A taktikai lépések, helyzetértékelések, döntések ennek a stratégiának az alárendeltjei. A „minél rosszabb — annál jobb” konzekvens „nemzeti” stratégiája pedig meghallgatásra talált a magyar választópolgároknál, minden eddigit felülmúló választási győzelem formájában. A volt koalíciós kormánypártokból az SZDSZ megsemmisült, az MSZP elveszítette váltópárti dimenzióját, egykori 2,3 milliós szavazótáborra 1 millióra csökkent, miközben nemcsak a szocialista gondolatkörhöz kötődő társadalmi elvárásokat teljesítette alul, hanem elvesztette utolsó történelmi funkcióját is. Nem tudta megvédeni a polgári demokratikus berendezkedést, nagyarányú vereségével utat nyitott a konzervatív, tekintélyuralmi, nacionalista erők térnyerésének és bővített újratermelődésének. Ahogy Polübiosz három államforma (monarchia-arisztokrácia-demokrácia) előnyeit egyesíteni törekvő államberendezkedése (consulatus-senatus-népgyűlés) sem tudta megállítani Róma hanyatlását, katonai diktatúra felé történő haladását, azonképpen a hatalommegosztó jogállamiság eszméjére épülő parlamentáris köztársasági intézményes szerkezet sem volt képes megállítani a magyar társadalom politikai tagozódásának radikális átrendeződését. Alkotmányjogászai illúzió az ideális-optimális államforma megörökíthetősége. Az intézmények (szervek, jogi normák, állami szerepek) egy időszak erőviszonyainak adnak szabályozott mozgásformát, hatásköri felhatalmazást, jogi kereteket, de

nagyobb mértékben teremtik a társadalmi-gazdasági és politikai erőviszonyok az institucionalizálódást, mint ahogy az intézmények szabályozó ereje kordában tarthatná az alapviszonyok dinamikáját. Voltaképpen a választások által kifejezett erőviszonyok következményeképpen vált lehetővé a hatalmi állam győzelme a jogállami berendezkedés felett. A jog eltagadhatatlanul imperatív képződmény is — per definitionem normatív formára emelt államakarat —, még ha egyéb, természetjogi és szociológiai összetevői is kívánatosak. Nem mindegy azonban, melyek ezek, milyen mértékben és hol érvényesülhetnek. Az alapjogok léte és meghatározott katalógusa mellett az alapjogi bíraskodás gyakorlata már flexibilisebb képződmény (valószínűleg ezt még meg fogjuk tapasztalni), de ennél jelentősebb változások tanúi vagyunk az államszervezet működtetése, a hatalomgyakorlás területén. 1989 alkotmányozása arra törekedett, hogy egyfelől ne az úgynevezett „westminsteri típusú” tiszta parlamentarizmust — a győztes mindent elnyer, kétpárti váltógazdálkodáson alapuló berendezkedés — intézményesítse, másfelől az 1989. novemberi népszavazás után ne félprezidenciális rendszert hozzon létre, hanem egy ellensúlyokra építő, koalíciópárti, konszenzusos demokrácia intézményesítését. *Húsz évig tartható volt ez a kontinentális mintájú, többpólusú versengő erőkre épülő, konszenzusigényes alkotmányos berendezkedés — ennek mára vége.* Miért? Mert a 2002-es, mindössze 10 mandátum különbségű választási vereségével soha meg nem békülő nemzeti-konzervatív jobboldal felmondta 1989-et, nyíltan és végleg a dicstelen 2006. szeptember 17-től. Kiválása innentől csak radikalizálódott, egészen a szélsőjobb bizonyos követeléseinek felkarolásáig. (Így lesz egy nemzeti közintézmény elfoglalásából, a TV székház vandál és jogsértő ostromából dicső, szabadságharcos tett.) A magyar jobboldal parlamenti ellenzéki, obstrukciós ellenzéki és utcai-mozgalmi eszközökkel lépett fel az általa illegitimnek minősített törvényes kormányzattal szemben. A restriktív gazdaságpolitika, a világ gazdasági válság, és a kormányzati hatalom önsorsrontó lépései — a korrupciós ügyektől a viszálykodássá élezett belső nézeteltéréseken át a befejezetlen, végig nem vitt reformokig és az egyre jobban inflálódó programokig — az elégedetlenség megszervezé-

sére adtak muníciót az ellenzéknek. Miközben az egykori többségi támogatottságból szétmálló sokaság lett, közben a magyar jobboldal többséggé szervezhette magát, a válság közepette erősödő szélsőjobb demagóg kezdeményezéseivel és támogatásával.

Az új *politikai rezsim* a kétharmados felhatalmazás birtokában — erőtlen és megosztott ellenzék mellett — kvázi teljhatalomhoz jutott, így hatalomgyakorlása előtt nem sok olyan korlát tornyosul, amelyet ne tudna eltávolítani az útból. Nemcsak kormányzati többséget gyakorol, politikai döntéseket hoz, kinevez és levált, hanem az útjában álló alkotmányos szabályokat is átírhatja és átírja. (Például a passzív választójog korlátozása, választókerületek stb.). Azért írtam a kvázi megszorító jelzőt, mert az emberi jogok katalógusának kiiktatásától nem tartok. Ez a változatlanság azonban csak az alapjog-értelmezés nem feltétlenül üggyöntő, szubtilis tartományát érinti, s kevésbé a hatalom gyakorlását. A polgárok jogai bizonyos pontokon így is jelentősen sérülhetnek, vagy például a közmédiák semleges, pártatlan tájékoztatási kötelezettsége máris jelentős csorbát szenvedett. Működésképtelen(né tett) ORF szabályozást vált fel a működőképesse tett, centralizált média- és hírközlő hatóság. Kiegyensúlyozottság helyett a kormánypárt domináns narratíváját kapjuk — majdnem minden fontos közügyben. Az, hogy minek van hírértéke, elvileg a szerkesztői szabadság körébe tartozik. Egy centralizáló — mondjuk kormány alá rendelt — nemzeti hírügy-nökségtől azonban e tekintetben sem várható túl sok jó. Az ellenzéki és alternatív megközelítések médiafelülete így nagymértékben korlátozódik, alárendeltté válik a közszolgálati funkciót betöltő médiumokban.

A plena potestas helyzet — kevésbé érintve az alapjogvédelem területét — igazi veszélyeit tehát az államszervezet, a kormányzatfüggővé tett intézmények működtetése jelenti. A centrális erőteret elfoglaló főhatalom minden döntését azzal igazolja, hogy a „szavazófülkék forradalma” révén kapott 2/3-os felhatalmazását köteles végig futtatni az intézményrendszeren, döntéshozatali eljárásokban, s éppen ezért nemcsak legálisak, hanem legitimek is eljárásai. Programjának végrehajtására kapott felhatalmazást. Magam nem így látom. Amire programja volt,

ahhoz kapott felhatalmazást, viszont közel sem minden döntése vezethető vissza erre az alapra. Ami nem szerepelt a választási programban, azt nem mérlegelhették az őket kormányzással megbízó választók. Amire pedig ezért ki sem terjedhetett a választói felhatalmazás, ott a kormányzatnak a megbízás nélküli ügyvitel zsinórmértéke szerint kellene eljárnia. Azaz a megbízottak feltehető érdeke és akarata szerint, aminél nem vélelmezhető az ellensúlyok kiiktatása a húsz éve fungáló alkotmányos rendből. Erről nem szavaztak az állampolgárok. A túlcitálás következtében a választási programban egyébként sok ultra vires ígérő elem van — csoportok, rétegek, osztályok számára csalódást okozva. Ezért itt súlyos és úgy tűnik növekvő legitimációs deficit keletkezik hosszabb távon. Igaz, ez a helyzet tiszta felelősségi viszonyokat is eredményez: aki minden intézményt, pozíciót meghódít, mindenért felelősséget vállal. Ilyenkor — megfelelően az egypártrendszerű (egypólusú) hatalomgyakorlás logikájának — nincs osztott hatalom, osztott felelősséggel. Ám ekkor nem lehet a hatalommegosztó jogállamra hivatkozni, illetőleg ezt csak illegitim módon lehet megtenni.

In concreto: szó sem volt a Fidesz-KDNP programjában a hatalommegosztó jogállami fékek és ellensúlyok rendszerének átalakításáról, márpedig máris kiiktatódott az összes lényeges elem ebből a körből: nem semleges az államfő, deklarált szerepfelfogása szerint nem kíván a törvényhozás korlátja lenni, saját, kipróbált ember kezébe került az Állami Számvevőszék, jön a jól bevált, régi-új legfőbb ügyész, esetleg a főbíró is — és a már említett média főhatóság vezetése is hasonló.

A választások törvényességi ellenőrzéséért országos szinten felelős szerv, az Országos Választási Bizottság (OVB) februárban elkezdődött mandátumát törvényhozási úton kurtították meg. A magyar alkotmányjogban az 1989. évi XXXIV., választójogi törvény (Vjt.) majd az 1997. évi C. törvény, a választási eljárási törvény (Ve.) megalkotása óta az eljárási törvény azon alkotmányos szokást emelte tételes jogi szintre, amely szerint mindenkor a leköszönő parlament választ új OVB-t a következő ciklusra. Az új törvény megoldása szakít ezzel, s minden általános választás után — tehát az országgyűlési, az önkor-

mányzati és az európai parlamenti után — az országgyűlés parlamenti cikluson belül választ új OVB-t. Ez szemben áll *a két évtizedes alkotmányos szokásjoggal és sérti a semleges ellenőrző szervek alkotmányos jogállami koncepcióját*, mert felszámolja a hatalommegosztás elvéhez illeszkedő fékek és ellensúlyok törvényi megoldásokban rögzített rendjét. Kicsit kiélezetetten fogalmazva: az OVB parlament által választott tagjai függő viszonyba kerülnek a többségi akaratától — oly könnyen és sűrűn elmozdíthatók. Továbbá e megoldás értékelésekor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a közjogi döntéshozó testület egyben a népszavazások és a népi kezdeményezések hitelesítésére egyedül feljogosított szerv. Igaz, ez a kizárólagos hatásköre csak a döntésével szembeni jogorvoslati fórum, az Alkotmánybíróság kasszációs felülvizsgálati jogköre mellett érvényesülhet, amint ennek a múltban többször is jelentősége volt, legutóbb a 2008. évi márciusi országos népszavazást megelőző kérdések hitelesítési eljárása során. Miután az alkotmánybírák jelölésének törvényi szabályaiból kiiktatták az egyhangú jelölést, és már az eljárás ezen fázisában a többségi elvet érvényesítették, az új összetételű AB esetében aligha feltételezhető, hogy helyt adjon afféle népszavazási kérdésnek, amely alkalmas lehetne a kormány megbuktatására. Tartok attól, hogy az alkotmánybírák — szükség esetén fel fogják fedezni magukban a parlamentáris kormányforma és a kormányozhatóság feltétlen védelmezőinek megfelelő érveléseket és levezetéseket — a közvetlen demokrácia egyébként komplementer szerepre méretezett alkotmányossági helyzetében. (Eltérően a 2008-as „kivételtől”, majd visszatérnének a korábbi, e tekintetben helyes joggyakorlathoz.)

Maradva *a választójog területén*, itt a következő tendenciákat látom. A jogalkotási mechanizmus általánosabb érvényű problémája, hogy a magyar jogalkotás soha nem vette figyelembe azokat a parlamenti beszámolókat, amelyeket az OVB testülete készített, így a 2006. évi országgyűlési választások utánit sem. Ezzel eleve lemondott arról, hogy *a jogalkalmazói tapasztalatok felől korrigálja a törvény* eredendően nem jó, vagy a körülmények változása nyomán okafogyottá vált, vagy éppen reformra szoruló megoldásait. A tapasztalat jelentőségét tradicionálisan

elismerő angolszász világban többre becsülik a próba-hiba (trial and error) teszt ésszerű eljárását. Ha a törvényhozó akceptálta volna az OVB beszámolónak azt a következtetését, hogy *a kampánycsend intézménye jelentős korrekcióra szorul*, s a jogalkotó lépéskényszerben van, a mérsékelt reformváltozat elfogadása esetében *sem álhatott volna elő az adatközlési stop* problémája a 2010-es választás első fordulójának estéjén, az igazolással szavazás balsikerű intézménye következményeként. Ekkor ugyanis elesett volna a 19. órai urnazárás után a jogszerűen választójogukkal élők esetében a kampánycsend sértés lehetősége, hiszen a kampánycsend-sértő, tehát a választói akaratot jogellenesen befolyásoló írott sajtóra, a rádiókra és a televíziókra korlátozódott volna a javasolt szabályozás. Az ugyanis, hogy ilyen befolyás ne érhesse a szavazókörben várakozókat, egyenesen törvényi feladata a helyi szavazatszámláló bizottságok elnökeinek.

Hasonlóan mellőzték az OVB-nek a *külképvisleti szavazásra* vonatkozó kritikai észrevételeit. Az eljárás szervezési-lebonyolítási hibák esetén nem biztosít költséges, bonyolult jogorvoslati lehetőséget. (Emlékezzünk az idei tokiói szavazáson 46 választópolgárt az érdemi voksolásból érvénytelenség miatt kizáró technikai hibára.) Konszenzus hiányában a törvényhozók visszaállították a 2009. december 31-én hatályát veszített szabályozást.

Lényeges eleme választójogunknak az *ajánlószervény* gyűjtés is, hiszen bizonyos fokú politikai támogatottság felmutatását valamilyen módon mérni kell a jelöltté váláshoz. Ezúttal nem tekintjük át az itt meglévő súlyos anomáliákat. Bár nem elhallgatandó körülmény, hogy az ellenőrzés rendszere sokféle visszaélést ki tudott és tud szűrni. Az OVB és a szakemberek által felvetett alternatív javaslatokra (ajánlóív, kauciók megoldás stb.) nem volt érzékeny a jogalkotó, a gyűjtést kísérő botrányok ellenére sem. Technikai előrelépés azonban történt, mert a perforált és színes festékkel nyomtatott ajánlószervények hamisítása megnehezült, ám — ellenreakcióként — az ajánlószervények beszerzésének törvénysértő módoszatai (lopják, adják-veszik), vagy politikai szociológi-

ailag problematikus gyakorlata (túlgyűjtés, választókerület „letarolása”) került előtérbe.

Hiába derült fény az MDF Nógrád megyei és fővárosi listaállítása kapcsán arra a releváns körülményre, hogy mikor, *mely időpontban kell fennállnia* az egyéni jelöltállításra épülő területi listaállítás anyagi és eljárásjogi feltétel-együttesének, a joghézagot a törvényhozó nem küszöbölte ki. Következésképp maradt a bírói gyakorlat megoldása. Míként a legegyszerűbb *jogtechnikai racionalizációkra* vonatkozó javaslatokat (például a népszavazási kezdeményezések határozat-leírási határidejének — ez majdnem teljesíthetetlen aznapi kötelezettség — másnapra történő kitolását vagy a testület *ügyrendjére* adandó jogalkotói felhatalmazás meglépését) sem volt képes figyelembe venni a törvényhozás. Mi szükség van akkor a jogalkalmazó szerv beszámolójára, amely nemcsak legitimációs szempontok (érvényesség, eredményesség, törvényesség) alapján ad tájékoztatást, hanem a jogalkalmazói tapasztalatokról is hangsúlyos megállapításokat tesz.

Mi jön most e téren? Feltehetően új anyagi jogi szabályok és új választási eljárási törvény. Ezek megalkotására aligha a nép, sokkalta inkább egy adott politikai időintervallumban „megvezetett” és megszerveződött uralkodó közvélemény hatalmazta fel a kétharmados többséget.

AZ ALKOTMÁNYOZÁS ALKOTMÁNYOSSÁGA^{*}

Konferenciánk címe által behatárolt téma jó alkalmat kínál ahhoz, hogy *az alkotmányozás tárgyi problémáját* ezúttal ne pusztán egyetlen jogi, köz- vagy alkotmányjogi szempontból, hanem több szaktudomány nézőpontja és mondanivalója szempontjából közelíthessük meg. Erre akkor nyílik lehetőség, ha a tárgyi problémák primátusából indulunk ki, ehhez rendeljük hozzá a módszereket, s nem egyetlen szaktudomány — bármennyire is értékes — belső kánonját (tehát nézőpontját, értékrendjét, eszközrendszerét, terminológiáját stb.) részesítjük előnyben. Egy szaktudománynak mindig előnye, hogy fegyelmez, lehatárol, az elemzéshez egynemű közeget teremt, azonban könnyen ki is rekeszthet reális problématartományokat, valós jelenségeket és a módszertanától különmemű értékrendeket. Egyetlen kutatási perspektíva felvétele ezért könnyen torzíthat, leszűkíthet. Minél makacsabb következetességgel teszi ezt meg, annál könnyebben el lehet jutni ahhoz a semmiképpen sem kívánatos helyzethez, amikor már nem a tárgy komplex tulajdonságai vezetik a megközelítés módszereit, hanem a módszer konstituálja a tárgyát. Egy alkotmány pedig mindig kétféle normacsoportot tartalmaz: egy pozitív jogit, és egy politikai normákat tartalmazót. Az alkotmányjogi mint szakjogi elemzés feltétlenül szükséges, de sohasem lehet kimerítő, ha nem tér ki a politikai normák természetének bemutatására. Éppen ezért induljunk ki két remek osztrák közjogász, Hans Kelsen és Friedrich Koja jogpozitivisták megközelítéséből. Ők következetes gondolkodókként választott módszerük határértékéig viszik el elemzéseiket, azonban tudatosan nem kívánnak e jogpozitivisták határmegvonáson

^{*} A tanulmány az „Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és közjogi megközelítések” c. konferencián (MTA PTI, 2010. december 20.) elhangzott előadás alapján készült, 2011 január-februárjában.

átlépni — eltérően tőlünk. Számunkra ugyanis éppen a fentebb vázolt módszertani perspektíva nyitja meg a politológiai elemzés terepnumát.

Koja a „játékszabály alkotmány” vagy „anyagi értékrend alkotmány” *ideáltípus*, tehát nem valóságos, hanem pusztán a cselekvők feltehető szándékait heurisztikus perspektívába helyező szembeállítás mellett is kimutatja, hogy a szakjogias felfogás, a *játékszabály-alkotmány* elgondolás mellett sem tartható az alkotmány „értéksemlegességének” tézise. Persze ezen felfogás keretében előtérbe állíthatják, hogy az alkotmányt szervezeti és eljárásjogi szabályrendként, illetőleg a törvényhozási és végrehajtási jogosultságok gyakorlásának materiális korlátjaként (alapjogok, szabadságjogi korlátok) vizsgálják, s ekkor olyan szabályokat állítanak homloktérbe, melyek megsértését az alkotmányjog valóban szankcionálja — eltérően a pusztán államcélként vagy pedig politikai-társadalmi értékrendként az alkotmányban szereplő politikai normáktól. Azonban egy ilyen elgondolás mellett is marad az alkotmánynak a világnézeti és politikai értékválasztási kérdések minősítésétől tartózkodó, tehát valóban semleges tartománya mellett két értékelő tartománya. Azért, mert egyrészt egyetlen magatartást előíró (vagy éppen arra felhatalmazást adó) norma sem lehet értéksemleges, hiszen *ami kötelező*, az nem semleges, továbbá egy jogiasan kidolgozott alkotmány is határozott értékítéletet tartalmaz, amikor például a képvisleti és a közvetlen demokrácia terepnumait, arányait kijelöli, vagy éppen negligálja, vagy — tegyük hozzá saját érvként — ahogy a hatalommegosztás hatásköri és intézményes kereteit megkonstruálja. A normák meghatározott csoportját a jogrend közegében sem lehet semlegesíteni hatalmi-politikai természetüktől. Egy anyagi értékrendet előtérbe helyező *politikai alkotmányfelfogás esetében* — amely nemcsak alapjogi meghatározásokat tartalmaz, melyek megsértése az ellentétes jogi aktusok kasszációját vonja maga után — a célmeghatározások teljesülésének mértéke és szankcionálása okoz jogértelmezési és jogalkalmazási nehézségeket. (Egészítsük ezt ki azzal — amit szerzőnk elmulasztott —, hogy az ilyen típusú materiális projekteket nem önmagukban, az alkotmányi norma szintjén, hanem mindig a rájuk vonatkozó konkretizáló törvények és közigazgatási

normák együttese alapján lehet minősíteni — s ez többféle bizonytalanságot is megold.) „A ‚jogi’ alkotmányfelfogás előnye tehát a relatív szabotosság és értelmezési biztonság; hátránya pedig az a veszély — mondja Koja —, hogy az alkotmány a fejlődésnek pusztá hüvelye lesz.” (Koja, 2003, 471–474.) Perspektívák nélküli kullogizmus — mondhatjuk, ha nincsenek meghatározott államcélok és humánus értékpreferenciák.

I.

Az alkotmányjog tudománya és egy jogrendszer számára egyaránt nélkülözhetetlen, hogy az alkotmányt a „jogok jogának”, a „törvények törvényének” tekintsék, hiszen a jogrend ettől nyeri érvényességét, kötelező erejét. *Az alkotmány pozitív jogi értelemben a jogrendszer alapszabálya és egyben a jogrendszer része.* Egyelőre maradjunk annál az összefüggésnél, hogy egy alkotmány jogi és politikai normák összessége, ahol a kiindulópont a tipikusan tárgyspecifikus *érvényesség* kérdésének a megoldása. Az alkotmány mint alapszabály státusza. Induljunk ki egyetlen kutatási perspektíva — a jogtani jogpozitivizmus felvételéből, Hans Kelsenre (1988) és Friedrich Koja-ra (Die Verfassung, 1991, forrás: Koja, 2003) támaszkodva — hogy aztán teret nyithassunk egyéb szaktudományos perspektíváknak. Szerzőinknél az alapszabály egyfelől a joglogikai értelemben vett alkotmányt, másfelől pedig a pozitív jogi értelemben vett alkotmányt jelenti, amely a jogalkotás révén ad felhatalmazást a közhatalmat gyakorló szervezetek felépítésére, működésére, hatásköreire.

A huszadik század legnagyobb jogpozitivistá gondolkodójánál, Hans Kelsennél a jogrend nem normák halmaza, esetleges és tetszőleges szabályok sokasága, mert minden egyes eleme — tartalmától függetlenül, formális értelemben — visszavezethető az alapszabályra. Nem tartalmi igazolásra szorúlnak a jogszabályok, mint az erkölcsi normák, hanem visszavezethetőségi igazolásra. „*A normák sokasága akkor alkot egységet, rendszert, ha érvényessége egyetlen normára mint az érvényesség végső alapjára visszavezethető.*” (Kelsen, 1988, 35.) A tiszta jogtan azzal a hipotetikus feltevéssel dolgozik, hogy mivel érvényes az alapszabály, érvényes az a

jogrend is, amely rajta áll. „Ez az alpnorma csupán a joganyag bárminő pozitívisztikus megragadásának első szükségszerű feltételét fejezi ki, minthogy nem jogi eljárás során jön létre, nem pozitív normaként érvényes, nincs tételezve, hanem — minden jogalkotás, minden pozitív jogi eljárás feltételeként — előre feltételezett.” (Kelsen, 1988, 37.) Íme a joglogikai és pozitív jogi értelemben vett alkotmány.

Az alpnorma státusának logikai szükségszerűségként való feltételezésén túlmenően azonban Kelsen megpróbálja ezt realiztikusabban is megalapozni, egyfelől az írott alkotmánnyal: *egy meghatározott jogrend érvényessége egy ilyen alkotmány felhatalmazásán alapul*. A jogalkotó és jogalkalmazó szervek felhatalmazásukat, hatásköreiket és illetékességüket az alkotmánytól nyerik. Ez teljességgel kielégítő megoldás ott, ahol van írott alkotmány. De amikor az alpnorma státusát Kelsen a történetileg utolsó alkotmányra, azét pedig a megelőzőekre, s végső soron a történetileg első alkotmányra vezeti vissza, akkor vállalt módszerének korlátjaiba ütközik. A pozitív jog érvényességét nem lehet egyedül a pozitív jogon belül megalapozni, mert az egyes alkotmányok között — különösen forradalmi/ellenforradalmi alkotmányozások vagy jogtípus váltások esetében — nem létezik sem történeti, sem jogi felhatalmazásbeli folytonosság. Ilyenkor kézenfekvő megoldás a joglogikai szubsztitucionalizmus álláspontja. Persze a jogtípus társadalmi formakötöttséget kifejező — például államszocializmus vagy polgári társadalom — kategóriája nem jogpozitívista, hanem jogelméleti szempontú minőség kategória.

A legalitás e ponton, a jogtípus váltás pontján visszamegy a berendezkedések eltérő legitimációjára — mutathatunk rá Kelsentől függetlenül arra, hogy vajon ki kerül a jogtípus váltásnál a jogalkotói hatalom pozíciójába, ki az, aki egy új, érvényes jogrendet, kényszerrendet építhet ki. Ez a pozitív jogon túli, társadalmi-történelmi kérdés, a politikai erőviszonyok kérdése. Csak akkor lehet megválaszolni, ha felismerjük: a forradalmak *új alpnormát tételeznek fel, új jogalkotó autoritással*. Az autoritás és az új alpnorma azonban rögvest felveti a legitimáció problémáját. A jogelméleti, politikai filozófiai irodalomban sokan képviselték és kép-

viselik ezt vagy az ehhez hasonló álláspontot. Friedrich Julius von Stahl nem véletlenül tartotta 1789-et a szerzett jogok Szent Bertalan éjszakájának. A rendi társadalommal és előjogaival valóban végzett az 1789-es Deklaráció, Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata: „Első cikkely. Az emberek szabadnak, jogilag egyenlőnek születnek, és azok is maradnak. A társadalmi megkülönböztetések csak a közhasznosságon alapulhatnak”.¹

A francia forradalom egy másik autentikus kritikusa, Edmund Burke pedig az angol kormányzati rendszert és a common law-t olyan tökéletesnek vélte, hogy szerinte azt érdemileg senkinek sincs joga másval felcserélni. Vele szemben az amerikai radikális demokrata, Tom Paine (1995, 14–16.) kénytelen volt rámutatni arra, hogy a bármennyire is tökéletesnek gondolt joguralmi tanra való hivatkozás sem feledtetheti, hogy az, aki a jövő nemzedékek kezét az intézmények megalkotásában egyszer s mindenkorra megkötné, valójában nem a szabadságot, hanem a legmagasabb fokú zsarnokságot képviseli. Tagadja a népek forradalomhoz való jogát. A saját jövő megalkotásának lehetőségét vonná el az új és új, még meg sem született generációktól.

Itt persze már nem pusztán arról van szó, hogy egy formális, jogpozitivistikus értelemben vett alaphatárra való visszavezethetőség fennáll-e egy régi és az azt tagadó új alkotmány között — a magyarországi békés átmenet egyik sajátossága éppen ez a jogtípus és legitimációs értékészlet-váltás ellenére megmaradó formális visszavezethetőség volt, ezért neveztük legális átmenetnek — eltérően 1789-től. Hanem arról a materiális értékrend-váltásról, amely miatt *egy régi rend álláspontjáról* minden új rend *illegitim jogképződésnek* minősül. Így kezeli Weber Jogsociológiájában (7. §.)² a forradalmi természetjogot, hisz minden

¹ *A Nagy Francia Forradalom dokumentumai*, 1999, 85.

² „A természetjog ennél fogva az a sajátos forma, amely a *forradalom* által teremtett rendnek legitimitást kölcsönöz. A fennálló rend ellen lázadó osztályok újra és újra a 'természetjogra' hivatkoztak: ez volt az a forma, amely akkor is legitimitást kölcsönözött annak a követelésüknek, hogy jogot alkossanak, ha nem tételes vallási normákra és kinyilatkoztatásokra támaszkodtak.” (Weber, 1995, 174.)

tartalmilag *valóban új alkotmány* a régi álláspontjáról illegitim, *voltaképpen alkotmányértés*.

Ez azonban nem keverendő össze az *alkotmánymódosítás egyszerűbb* esetével, amikor az alkotmányok a mindenkori törvényhozó szervre ruházzák a jogot, hogy sajátos eljárás keretében alkotmánymódosító és kiegészítő előírásokat alkossanak. A jogelméleti és politikai filozófiai kérdésen túlmenően a *kontinuitás és diszkontinuitás alkotmányjogi* szempontja plusz relevanciával bír. Az alkotmány az alkotmány módosítása céljából nem hív össze egy külön szervet, hanem az alkotmánymódosítást egyszerűbbé teszi. Ebben az esetben egy jogi funkció ellátásáról van szó; egyszerre történik normaalkotás és normavégrehajtás, ami miatt... ,pouvoir constitué'-ről (alkotmányos hatalomról) beszélünk (Koja, 1991, 469.). Itt hiba volna ,pouvoir constituant'-ra (alkotmányozó hatalomra) gondolni, mint a történetileg első, semmilyen jogi előírásra vissza nem vezethető alkotmány esetében. A formális, eljárásjogi felhatalmazó szabályok betartása jellemzi az alkotmánymódosításokat és esetenként még a tartalmilag új alkotmányok megalkotását is (ha és amennyiben elérik az alkotmánymódosítások kritikus tömegét, s a mennyiségi változtatások új minőségbe csapnak át). Formális jogi értelemben csak az alkotmánymódosításra felhatalmazó eljárási szabály(ok) megsértése jelenthet diszkontinuitást, a belső jog szempontjából. Nem így a *nemzetközi jog* felől nézve, ahol az állam egységét és folytonosságát még a materiális értékrendek tartalmi változtatásai *ellenére is fenn kell tartani, a jogbiztonságot szolgáló jogutódlás biztosítása céljából*. „...a győztes forradalom — az általa létrehozott jogrend hatékonysága folytán — legitim államhatalommá válik. Ha a *forradalom* a jogfolytonosság megtörését jelenti, ha fogalmának azt kell kifejeznie, hogy az egyetlen állami jogrend nem az alkotmánymódosítás szabályai szerint változott meg, hanem azt egy másik pótolta, mely a korábbiak az alkotmánymódosítást illető előírásaiból nem vezethető le, akkor ez — a nemzetközi jog szemszögéből nézve — nem azt jelenti, hogy a módosítás ,törvénytelen' volt, csak azt, hogy az nem az egyes állami jogrend alkotmánya szerint, hanem sokkal inkább a magasabb szintű törvény, azaz a nemzetközi jog szerint ment

végbe. A kontinuitás e tekintetben csak relatív értelemben (ti. az államon belül) törik meg, végső soron (vagyis nemzetközi jogilag) ezzel szemben megmarad; s ezzel a jogrendszer időbeli egysége is fennmarad.” (Koja, 1991, 470.)

Akárcsak követőjénél Friedrich Koja-nál, Kelsen szerint is a nemzetközi jogközösség elismerhet államokat, akár *de iure*, akár *de facto* módon, érvényes jogalkotó hatalomként. Ha pedig ez megtörtént, akkor az alapnorma problémája áttolódott a belső jogi megalapozásról a *nemzetközi jogközösség általi elismertségre*. Végeredményben Kelsen háromféleképpen próbálta az alapnormát megalapozni: a normák visszavezethetőségében keletkező hiátust *logikai hipotézis* útján, a *történetileg* első alkotmánnyal és a *nemzetközi jogközösség elismerésével*, azonban ellentmondásos megoldásokhoz jutott. Semmiképpen sem nevezhető következetesnek, hogy a pozitív jogrend érvényességét egy nem tételezett, hanem *csak feltételezett* „Grundnorm”-ra vezette vissza. Megoldhatta volna az alapnorma státusát, ha a *pozitív jogrend érvényességét* nem feltételezett, hangsúlyozottan hipotetikus mozzanatra, hanem pozitivista szándékai-val összhangban *tételezettként fogja fel*. Ebben az esetben azonban azt kellett volna mondania, hogy az alapnorma érvényessége az alkotmányozó hatalomtól származik: az alkotmány és a jog a hatalom tényének egy funkciója. Viszont ekkor elesett volna az a monista teóriája, amely az államot a jogrenddel azonosítja. Állam és jog különműködésének és dualitásának tagadása — és ebből következően jogászai államfogalma³ — nem tette lehetővé számára, hogy a pozitív jogrendet a tételező hatalom autoritásától eredeztesse. Az állam hatalmi természete, így az alkotmányozó hatalomé és a jogalkotó hatalomé is, némiképp talányossá válik, miközben a nemzetközi jogi jogalany kontinuitása megoldhatónak bizonyul.

A tiszta jogtani megközelítésben az alkotmányozó hatalomnak mint tételező szubjektumnak — a módszertisztaság követelménye következtében szükségessé vált — elejtése ezért vezet a logikai szükségszerűségként bevezetett „Grundnorm” némely szempontból

³ A jogi, társadalmi és politikai államfogalmakról lásd Takács Péter jellemzéseit. (Takács, 2010, 23–58.)

bizonyosan talányos megoldásához, a *tételező alany* (alkotmányozó hatalom; *pouvoir constituant*) és a *tételezési helyzet* politológiai vizsgálata helyett logikai feltételezéshez. Éppen ezt a kérdést kell előtérbe állítanunk: Hogyan alakult az alkotmányozó hatalom Magyarországon — az elmúlt húsz évben.

II.

A kérdés megválaszolásához látnunk kell, hogy két világosan definiálható szélső érték közötti helyzetben, egyfajta tertium datur állapotában volt az alkotmányozó hatalom 1989 és 2010 között. A tiszta formát, a szélső értékeket a *forradalmi alkotmányozó hatalom léte* és a külső kényszer dominálta alkotmányozás, az *oktrovi* jelenti.⁴ Forradalmi alkotmányozás esetén a létrejött grémium egyfelől az alkotmányozási kényszer politikai nyomása alatt áll, másfelől az új alkotmány megalkotásáig terjedő időre minősíti magát ilyen hatalomnak (alkotmányozó nemzetgyűléssé átminősített nemzetgyűléssé, vagy országgyűlésből átminősített nemzetgyűléssé). A speciális, kiszélesített testület célfeladat megoldását tulajdonítja magának, ez rendeltetése, amit deklarál is. Ez a kritérium választja el az alkotmánymódosítás hatalmával rendelkező törvényhozó hatalomtól (*pouvoir constitué* = alkotmányos hatalommal rendelkező grémium), amit gyakran egy garanciális elem is biztosít: az alkotmányozó hatalom összetételének a törvényhozás tagjain túlterjeszkedő kiszélesítése. Az alkotmányozó hatalom alanyi körének a törvényhozó hatalomtól való teljes vagy akár csak részleges elválasztása egyfelől plusz legitimációs erőforrást jelent, másfelől éppen azt a célt szolgálja, hogy az új alkotmány tartós, időtálló legyen, ne válhasson és váljon ad hoc lecserélhetővé. Ez esetben *sem formai, procedurális, sem pedig tartalmi-materiális jogfolytonosság nincs a régi alkotmánnyal*. Az alkotmányozó nemzetgyűlés célja, hogy az alkotmány összhangba álljon a nemzet, vagy legalábbis annak nagy része, politikai többsége tartós, hosszú távon érvényes törekvései-

⁴ Klasszikus példaként gondoljunk a hazánkra ráerőltetett, 1849-es császári — olmtützi — alkotmányra.

vel. Tiszta formában való elfogadása után kerül sor a törvényhozó hatalom megválasztására. Így kerülhető el, hogy a „a tűzoltó zenekar saját maga számára írja a kottát” — ami mindig roppant problematikussá teszi egy ilyen vállalkozás legitimitását. Lehet legális, ha nem sértik meg a formai, eljárásjogi szabályokat, de aligha lehet össztársadalmilag legitim alkotmány.

Amikor nem áll fenn a két szélső érték, hanem stacioner, békés társadalmi állapotok közbenső helyzetében vagyunk, akkor mi alapozhatja meg az alkotmányozás alkotmányosságát? Két összetevő felől kell közelítenünk. Előkérdés, hogy van-e alkotmányozási kényszer, indokolt-e és milyen mértékben új alkotmányt megalkotni. Ha erre az előkérdésre igenlő a válasz, akkor kell megvizsgálni, honnan nyeri legitimitását egy politikai többség az alkotmányozáshoz? Milyen megoldások, a törvényhozó (alkotmánymódosító) és az alkotmányozó hatalom elválasztásának milyen technikái igazolhatják, szolgálhatnak garanciául arra, hogy az új alkotmány ne pusztán egy kisebbségé és ne valamiféle belső oktroi útján létrejött alapidokumentum legyen. Legitimációs problémák — egy szociálisan és politikai értékrendjében plurálisan tagolt és világnézetileg sokszínű társadalomban — még kidolgozott garanciarendszer mellett is felléphetnek. Nálunk a törvényhozó hatalom és az alkotmányozó/alkotmánymódosító hatalom jelentős mértékű egybeesése igen sok problémát vetett fel az elmúlt húsz évben. Nincs egzakt viszony az Alkotmány 19.§ (3) bekezdése és a 24.§ (3) bekezdése között. Előbbi az országgyűlésnek ad hatáskört alkotmányozásra, utóbbi viszont az alkotmánymódosítás szabályáról beszél. (Tulajdonképpen nemcsak egy, hanem éppenséggel két külön tárgykörre vonatkozóként is lehet(ne) olvasni e rendelkezéseket). Egybevetve a két rendelkezést az alkotmánymódosító törvényekhez és új alkotmány elfogadásához is a parlamenti összlétszámhoz igazodó kétharmados („nagykétharmados”) támogatottság szükséges.⁵ Hiszen ha a kevesebbhez, a módosításhoz is

⁵ Nem citálva helyütt az 1994–1998 közötti parlamenti ciklus ún. ötpárti alkotmányozása külön szabályrendszerét, amely további garanciaként referendumot is előírt az alapidokumentum elfogadásához.

szükséges a nagykétharmados támogatottság, akkor a többhöz, egy új alkotmány megalkotásához sem lehet ennél csekélyebbre szükség. Mivel történelmünk első írott alkotmánya az országgyűléshez telepítette a szerencsétlenül egybeeső alkotmánymódosító-alkotmányozó hatalmat, ezen jogalap miatt tartották fenn — más megfontolások mellett — a formai, eljárási folytonosságot az 1949. évi XX. törvénnyel. Nálunk az alkotmányozásnak mindössze egyetlen garanciális szabálya létezik, a „nagykétharmadoság”.

Ahol az alkotmányozó hatalomnak a törvényhozó hatalomtól való elválasztására nincs több garanciális elem, technika, ott könnyen módosítható-változtatható az alkotmányos rend. Ezzel szemben léteznek a merev alkotmányok, amelyek nehezen módosíthatók, illetve örökös klauzulákkal óhajtánák kizárni egy új rend alapvetését. A francia alkotmány 89., az olasz 139. cikke szerint a köztársasági államforma nem lehet alkotmánymódosítás tárgya. Az NSZK alkotmánya (79. cikk (3) bekezdés) a köztársaság mellett az emberi jogok védelmét, a hatalommegosztást, a demokrácia és a népszuverenitás elveit, a szociális államot és a szövetség tartományokra tagozódásának érintését egyaránt teljesen megtiltja. Magunk az effajta tilalmak „örök” mivoltával kapcsolatban — Paine nyomdokain — szkeptikusak vagyunk, bár az adott kor adott berendezkedésének és politikai kultúrájának összefüggésében az ilyen tilalmaknak is lehet kötőerejük. Az eljárási jellegű garanciák beiktatása viszont fontos követelmény — főleg ott, ahol nincs önkorlátozó hatalom. A hatalmat ugyanis könnyű megszokni, könnyen korrumpálódik, ezért a „hatalommal szemben ellenhatalmat” állítani Montesquieu-i-bíói követelménye adja e változtatási szigorítások magvát. Ilyen lehet az alkotmány bizonyos részeinek vagy egészének csak népszavazás útján megengedett módosítása. Ilyen a ciklusát töltő parlament által alkotott új alkotmány következő parlament általi elfogadása esetén történő hatályba léptetése, miközben az előzőnek fel kell oszlatnia önmagát, és az új összetételű parlament léptetheti csak hatályba a nem általa alkotott alaptörvényt. Ennek a megoldásnak a változatai szerepelnek az „északi demokráciák” országainak — Svédország, Dánia, Belgium, Hollandia

— alkotmányos szabályozásában. Az elfogadás garanciája lehet megerősítő népszavazás is — mint *condictio sine qua non*. Az alkotmányozó hatalom alanyi körének kiterjesztéséről más összefüggésben már írtunk, ez is a hatásos garanciális technikák közé tartozik. Az alkotmányozásra jogosult indítványozói kör szűkítése (szigorítása) is nehezítheti az önkényes eljárást, miként a kétkamarás parlamentek esetében az együttes, támogató eljárási követelmények beiktatása. Hasonló technika, ha az alkotmány szövegrészeinek különböző olvasatokon kell átmennie, megfelelő támogatottsággal, mert egy ilyen kontroll esetén könnyen elakadhat a folyamat. Ilyenkor az alkotmányozási folyamat előrehaladásához magas fokú konszenzus szükséges. Ezek az eljárásjogi garanciák akadályozhatják meg, hogy az alkotmányozó hatalom helyzetébe kerülő erő a „győztes mindent visz” elve jegyében léphessen fel. Önmagában, egyéb fékek nélkül a hazai „nagykétharmadoság” garanciája — megváltozott erőviszonyok közepette — keveset ér.

A nem feltételezett, hanem *tételező alkotmányozó hatalom alakulásában bárom lényegesen eltérő állapot* mutatkozott meg Magyarországon:

1989–1990: a régi hatalommal és államszocialista berendezkedéssel szemben a politikai osztályban a *negatív egység* dominanciája, amely kiegészült a parlamentáris köztársaság államformájának sarokköveit kijelölő többségi konszenzussal. Ebben az időszakban *alkotmányozási kényszer volt*, a régi jogtípussal szembeni negatív egység következtében. Ez pedig abban a mértékben fokozatosan erősödött, ahogy a hazai és külső folyamatok háttérbe szorították az államszocialista rendszeren belüli modellváltás lehetőségét, és előtérbe állították az 1989 őszi-téli német, csehszlovák, román eseményekkel, majd pedig az első szabad választás parlamenti politikai erőviszonyaival a társadalmi rendszer, a jog- és államtípus megváltoztatását, *egy új állami, politikai és társadalmi berendezkedés jogi alapjainak megteremtését*. Köztulajdon helyett magántulajdoni dominanciát piaci integrációval, a tervező mechanizmusban a politikailag integrált államszocializmus és annak a hatalom egységéről szóló doktrínája helyett hatalommegosztást, egypártrendszer helyett többpárti plura-

lizmust, Népköztársaság helyett Köztársaságot. Milyet? Jelzésszerűen: először két irány záródott ki. Egyfelől az 1989. évi négy igenes népszavazás eredménye kizárta a fél-elnöki megoldás felé történő elmozdulás lehetőségét. Másfelől a westminsteri típusú parlamentarizmus — ahol a többség mindent elnyer, s a parlament a szuverén, mert felette nem áll senki — lehetőségét is nehéz lett volna kombinálni a jogállamiságot széles hatáskörű alkotmánybíraskodással garantáló koncepcióval. Ezzel szemben az jól összefért az 1946. évi I. törvény hazai hagyományával, hogy a parlament által választott elnök nem része a végrehajtó hatalomnak, hanem semleges, szimbolikus államfő. A parlamentáris kormányforma körül kialakuló konszenzust illetően egyetértően idézhetjük Szűcs Zoltán Gábor összefoglalását. „A koncepció, hogy az 1946:I. törvény szervezetőként való használatával további viták nélkül is viszonylag egyszerűen kialakítható egy a magyar ’közjogi folytonosságba’ illő megoldás, Antall Józseftől származott, s a vita különböző szakaszaiban lényegében minden résztvevő számára elfogadhatónak bizonyult. S bár ma már megoszlanak a vélemények arról, hogy végül vajon mennyire szorosán követte az új szabályozás az 1946:I. törvényt (Kukorelli, 1999:297; Halmi, 2004.), mint ahogy arról is, hogy mennyire volt megalapozott Antall hivatkozása egy homogén ’közjogi folytonosságra’ (Kis, 1999; Kőszeg, 2000), vagy hogy mennyire leplezett inkább egy politikai alkut (Ripp, 2006:426–457.), úgy tűnik, 1989–90-ben mindenki elfogadta, hogy ami az új alkotmányba bekerült, az szándékai szerint az 1946-os szabályozásból származik, s hogy a történeti folytonosság érve is elfogadható.” (Szűcs, 2008, 36.)

Annak pedig, hogy e szakasz a határát 1990-re tehattük, kvantitatív bizonyítéka van. Ez alatt a két év alatt *119 §-át* módosították az Alkotmánynak, *két teljes revízióval* (1989. évi XXXI., Köztársaságot kikiáltó törvény és az 1990. évi XL. Törvény), 11 módosítással és 17 részleges revízióval. Ezzel szemben az utána következő 15 év alatt mindössze 70 § módosítására került sor, és pedig már teljes revízió nélkül. Végeredményben a Nemzeti Kerekasztal (NEKA, azaz az Ellenzéki Kerekasztal, a harmadik oldal és az MSZMP delegációja), az utolsó

államszocialista parlament (1985–1990) és az átmenet kormánya vált alkotmányozó hatalommá, azzal a többlet támogatottsággal, hogy az 1989 novemberi népszavazás a magyar történelem során először bevonta a népet az alkotmányozásba, továbbá azzal a legitimációs deficittel, hogy a NEKA nem kapott felhatalmazást a magyar társadalomtól e feladat elvégzésére.

1991–2010 április 25.: a kölcsönös közömbösítés visszatérően és tartósan fennálló állapota, melyben alkotmányozási lehetőségek ugyan voltak, de nem volt olyan alkotmányozási kényszer, amelyet a viszonylag könnyen módosítható alkotmányunk és az azt kiegészítő alkotmánybíróági alkotmányfejlés mellett az alkotmányozó hatalom protagonistái meg tudtak volna tenni. Kölcsönösen lekötötték egymás kezét. A legnagyobb *közjogi* akadályt egy új alkotmány kidolgozása előtt *az alkotmányos gondolkodás három eltérő megközelítésmódja* képezte (Körösényi, 2006, 14–19.). A konkrét körülményekkel összefüggő részletektől eltekintve (lásd ezeket: Szigeti, 2008, 50–54.), *ezért nem jött létre alkotmányozó hatalom ebben a periódusban.*

Az induláskori alapszerkezetet egy *liberális-jogállami radikalizmus és a konszenzusos demokrácia (A)* hívei védtek és védik a legjobban (az SZDSZ és értelmiségi holdudvara, jelentős alkotmányjogászokkal mindvégig, de kezdetben az Antall József vezette MDF, a FIDESZ és az MSZP egy része is osztozott ebben). Ennek az alapszerkezetnek jelentős elemei: erős alkotmánybíróság, többféle ombudsman, kormánytól független szervezetek (ügyészség, jegybank, közszolgálati rádió, TV, ORTT, bírósági szervezetrendszer autonómiája). A második, *radikális demokrata felfogás* a joguralommal szemben *a népszuverenitás elvéből indul ki (B)*, következésképpen felveti a képviselői visszahívhatóságot, a közvetlenül választott, erősebb legitimációjú és több hatáskörrel bíró köztársasági elnököt, továbbá nagyobb szerepet szánna a népszavazásnak. Itt mindhárom elem a pártcentrikus megoldást gyengíti. E felfogás hívei közül többen az egykamarás parlament helyett bevezetnék a kétkamarást, ahol a felsőház a jogalkotás jobb minőségéért felelne, s az állampolgárok pártok általi reprezentációjánál szélesebb civil és korporatív

szempontokat érvényesítene. A *guvernamentális felfogás* (C) hívei számára a parlament nem elsősorban a képviselő, hanem a kormányzás intézménye. A többségi akarat legfőbb letéteményese a kormányfő és kormánya. Alapelveik felől nézve munkájukat a 2/3-os törvények indokolatlanul korlátozzák, és szükségtelen a kormányzattól független intézmények hatáskörének erősítése (például ügyészség), vagy új ellensúlyok képezése. A korai MDF-et és a mai FIDESZ-t jellemzi elsősorban a guvernamentalizmus.

Körösenyi András bravúros elemzésekkel mutatta ki, hogy a három megközelítésből bármelyik kettőnek vannak olyan közös vonásai, melyek egy-egy alkotmányozási kérdésben koalíciót alkotnak a harmadik irányzat elgondolásával szemben. (A-B tehát C-vel szemben, B-C tehát A-val szemben, C-A tehát B-vel szemben fellépve közömbösíti a magára maradt irányzat tartalmi megoldásait.) „Így például a jogállami-konszenzusos és a radikális demokrata felfogást összeköti a hatalom-megosztás elve, s egyaránt szembeállítja őket a guvernamentális megközelítéssel. ...A radikális demokrata és a guvernamentális felfogást viszont összeköti az erős végrehajtó hatalom koncepciója, és egyaránt szembeállítja őket a jogállami-konszenzusos felfogással, amelynek az egyik legfőbb törekvése a végrehajtó hatalom gyengítése, megosztása, ellensúlyozása. ...A jogállami-konszenzusos és a guvernamentális felfogást viszont a radikális demokrata elképzeléssel szemben egyfajta elitizmus, valamint a népszuverenitás elve populista felfogásának, a demokrácia részvételi és közvetlen elemeinek az elutasítása köti össze.” (Körösenyi, 2006, 18)

Tehát az alkotmány módosításaival és az alkotmánybíróság alkotmányozó hatalomként (alanyként) betöltött esetjogon keresztüli jogfejlesztésével működőképes volt jogrendszerünk. Alkalmazkodni tudott és reagált a változások kihívásaira, formailag is új alkotmány nélkül.

2010 április 25-től: a parlamenti választások eredménye (a Fidesz-MPP–KDNP politikai koalíció nagykétharmados győzelme) nyomán megszűnt a kölcsönös közömbösítés állapota. Nincs alkotmányozási szükséghelyzet, mert Magyarországnak működőképes polgári demokratikus alkotmánya van. Azonban ha nem is feltétlenül kell, attól még lehet alkotmányozni. (Attól azonban, hogy lehet, közel sem biztos, hogy a végeredmény jobb lesz, mint elődjéé volt). *Van azonban erőfölény és az új politikai kurzus (rezsím) intézményesítésére, értékrendje alkotmányos alapjainak megteremtésére törekvő nemzeti-konzervatív akarat. Győzedelmeskedett a guvernementalista felfogás.*

Szándékosan nem egyszerűen guvernalizmusról írunk. Itt ugyanis a *mentalitás jelentőségét* külön szükséges hangsúlyozni. A hatalom mikroszintjén annak a Michel Foucault által elemzett összetevője ma nálunk különös jelentőséggel bír. A polgári demokratikus berendezkedés makroszintű intézményes homlokzata mögött fegyvelmező mechanizmusok, klasszifikációk, attitűdök és informális hatalmi összetevők is jelentős erővé válhatnak. Megváltoztathatják az intézmények reális működésmódját. Ha egy politikai erőnél ellenzékben ismeretlen volt az önkorlátozás, az hatalomra jutva sem fogja magát korlátozni. Az attitűdök, beállítódások fontosabbak, mint a hirdetett nézetek (noha sok esetben azok is árulkodhatnak), jogi formák, formális szabályok. *Abol pedig esik az önkorlátozás, ott esik az alkotmányosság és a jogállamiság (Rechtsstaat) is.* Helyére lép a *hatalmi állam (Machtstaat)*, amely persze állam, van jogrendje is, csak éppen nem rendelkezik a jogállami minőségű jogszolgáltatás szabadságjogokat védő, hatalmi cselekvéseket korlátozó és a kisebbségeket a többség zsarnokságától megóvó korlátaival, garanciáival. 1989 elvetése ezért nem véletlen: az új politikai rezsim „centrális erőterével” a hosszú távú berendezkedés igényével és ennek alkotmányos-legitimációs megalapozásával lép fel. Ezért tervezik szimbolikus erővel felruházva, április 25-re a 2010-es parlamenti választások második fordulójának évfordulós napjára az új alkotmány elfogadását. A „szavazófülkék-forradalma” szelídített formában fejezi ki a magyar szélsőjobb „második forradalom” iránti igényét. Teljesen aligha elégít-

heti ki, mert akik számára 2006. szeptember 17-i TV székház ostrom forradalmi helyzet volt, amit Orbánék elmulasztottak kihasználni — igen messzire mennek. Lázadó csoportok fellépése közel sem jelent osztársadalmi válságot, forradalmi helyzetet. Továbbá szemben a magyar szélsőjobboldallal, feltehetőleg és remélhetőleg a főhatalom nem lesz irredenta, xenofób, antiszemita. Aligha állítható vissza az Európai Unió tagországaként a két világháború közötti független Magyarországgal való valóságos folytonosság, ehhez legalább 66 évet kellene visszafelé megtenni. Kettős beszédmód azonban tapasztalható az alkotmányozók részéről. Ami in concreto visszaállíthatatlan, annak bizonyos összetevőit szimbolikusan vissza kívánják hozni. Ezért van szükség az új alkotmányban *legitimációs értékrend cseréjére*. Ezért hallhattuk, hogy a szándék „húsz év értékvitáinak lezárása” a keletkezett centrális erőttel, a rend megteremtése, egy nemzeti-konzervatív, nacionalista, tekintélyelvű értékrend és mentalitás intézményesítésével, betelepítésével. Ahogy az Orbán Viktor vezette egykor polgári radikális majd liberális Fidesz-MPP 1998–2002 között már konzervatív alakulatként ágyazta be pártját a magyar társadalomba, azonképpen törekszik az új rezsimit hosszú távon meggyökereztetni a magyar politikába. Teljes körű személycserékkel, kormánytisztviselők indoklás nélküli felmentésével, s az állami bürokrácia hívekkel való feltöltésével. Példastatuálással, ahol az erőszakkal való fenyegetettség helyzetében már nem elég a köztisztviselők lojalitása, hanem a hűség az elvárás. Új politikát kijelölő, új szellemiségű és érdekmotivált új kurzussal — ebben az értelemben új rezsimmel.

Számukra, a cselekvő erő első pozíciójából, az alkotmányos hatalom erőfölényével való élés bizonyára nem jelenik meg erőfölénnyel való visszaélésként. „*A demokratikus tér belakása*” mindössze a többség *akaratát fejezi ki* — a főhatalmat gyakorló párt frakcióvezetője szerint. Ettől azonban még visszaélésről van szó. Az államelmélet és a politikai filozófia éppen ezt látszik igazolni.

III.

Nézzük először a politikai filozófia tendenciáját. Aki kicsit is jártas e területen, az tudja, hogy a *vallási tolerancia* gondolatából nőtt ki a *politikai tolerancia*, amelynek explicit formája a *politikai pluralizmus*. Elméletileg a 19–20. század fordulója körül jelentek meg első jelentős képviselői, de a politikai gyakorlatban csak a II. világháború után terjedt el modern kontraktualizmusként. Akként, hogy a vezető kiválasztás legjobb módszere a verseny: a legkülönbözőbb, eltérő politikai minőségek, pártok, irányzatok kiválasztásának legjobb eszköze, ha ezek közül szabályozott versenyhelyzetben *az állampolgárok szavazata, bizalma dönti el a főhatalom kérdését*. Miután egymásra épülő fejleményekről van szó, felvetődik: létezhet-e politikai pluralizmus politikai tolerancia nélkül? Aligha. Ahol pedig nincs önkorlátozás, hanem egész pályás letámadás van, ott éppen a tolerancia-elvvel kerülnek szembe.

Ami az államelméletet illeti, magunk nem vagyunk a liberális minimális állam hívei, mert sem a kis államot, sem az etatista nagyot nem lehet az önérték rangján kezelni. Az adott kor adott társadalmi államának a társadalmi rendeltetését kell jól betöltenie. Azt, hogy az anyagi és szellemi-kulturális újratermelési folyamatot minél magasabb szinten biztosítsa, illetve segítse elő — ehhez kell igazodniuk az állami funkcióknak, és ettől függ az állam terjedelme. Vegyük a minimális állam–mérsékelt (korlátozott) állam–semleges állam vonulatot.

Egykor, a XIX. században a minimális állam biztosította a polgárság jogállami igényeit. Azt, hogy a polgári társadalom működéséhez, a magántulajdonosok közötti piaci tevékenységcseréhez biztosítani kellett a köz- és jogrendet, a magántulajdon szentségét és az állam belső és külső védelmét. A közjó a piacon képződött, s a személyes szabadságjogok védelméhez a minimális államra is szükség volt. Ezekben a „honorácior demokráciák”-ban a vagyonos és művelt polgárság soraiból kerülhetett csak ki a politikai osztály, a vezetés személyi köre, az elit — ellentétben a pluralista demokráciákkal, hiszen kettős cenzussal záródott ki a népesség 9/10-e a politikai hatalom gyakorlásából. Az általános

választójog és a (viszonylag) szabad politikai szerveződés mondjuk 100 évvel későbbi helyzetében, amikor népképviselői országgyűlésekben új társadalmi osztályok, rétegek igényei is megjelenhetnek, a hatalmat már a többségi elv legitimálja, akkor éppen *a többségi elv mindenhatóságával szemben* fogalmazza meg a polgárság a *mérsékelt állam eszméjét*: *a legitim többségi akarat kötelező, a közjó már nem, vagy legalább is nem egyedül a piacon keletkezik, ezért el kell ismerni a szolgáltató állam és a gazdasági, szociális és kulturális jogok létét, de a mérsékelt állam önkorlátozó állam, amely nem hivatkozhat az abszolút parlamenti vagy korlátlan nemzeti szuverenitásra.*⁶ *Ezért az alkotmányos állam hatalommegosztás és jogállami intézményrendszer biztosítása mellett (Alkotmánybíraskodás, független bírói hatalom, ombudsman, semleges államfő, számvevőszék, választási bizottságok ellenőrzése) működik.*

Másfelől a szekularizáció következtében és értelmében *semleges az állam* a 20. század második felétől, mert elválasztja egymástól az államot és az egyházat, tartózkodik világnézeti, magánéleti-életvezetési kérdések eldöntésétől, vagy akár csak közhatalmi eszközökkel történő befolyásolásától. A semlegességnek persze eltérő szintjei — világnézeti, ideológiai, bírói, politikai (pártsemleges területek), végrehajtó hatalmi —, és működésmódjai vannak. Az azonban bizonyos, hogy alapjogi és értékkollíziók esetén az alkotmánybíraskodás és nem a végrehajtó hatalom illetékes ezekben dönteni. Ahol azonban szűkítik, vagy az ellenőrző szervek uralásával főhatalmi kompetencia alá vonják az alapvető semlegességi zónákat, ott visszafelé mennek a modern államiság fejlődési trendjétől.

A hazánkban kialakult politikai erőviszonyok közepette tehát a guvernementalista felfogás teljes győzelmet arathat a liberális, jogállami radikalizmus és a közvetlen demokrácia módozataira is építő radikális demokrata felfogás felett, amely abba a helyzetbe került, hogy legyenígheti, sőt, szakíthat is vele, felszámolva a konszenzusos demokrácia hatalommegosztásos rendjébe beépült „fékek és ellensúlyok”, semleges ellenőrző szervek rendszerét. Erre utal, hogy a Nemzeti Bank elnöke pozíciójának kivételével mindenütt jelentős, meghatározó személycse-

⁶ Az önkorlátozó hatalom normatív igazolásához lásd Sajó András (1995) könyvét.

rék történtek (ÁSZ elnök, PSZÁF, Legfőbb Ügyész, Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság, Gazdasági Versenyhivatal, OVB összetétele, főispánok kinevezése), s a szabályozás hatalmának birtokában különösebb veszélyeknek nem teszi ki magát a főhatalmat gyakorló kormányzó többség. Feltehető, hogy miután az Alkotmánybíróság az elmúlt fél év sűrű alkotmánymódosításai során (kilenc eset 2011. január végéig) nem élt azzal a hatáskörét bátran kitágító elvi lehetőséggel, hogy kiterjeszkedjen az alkotmánymódosítások alkotmányosságának felülvizsgálatára — emellett sok jó jogi indok felhozható —, aligha fogja a csatabárdot kiásni a potenciálisan a kormányt gyengítő népszavazási kérdések hitelesítési ügyében. Ha az alkotmányvédelem szerve nem kívánta — ellenőrzéssel — alkotmányos alkotmánymódosításokra szorítani a főhatalmat, akkor feltehető, hogy egy másik fontos terepen (kötelezően kiírandó, ügydöntő népszavazás kivételes minőségének akceptálása) sem fog ütközni a hatásköreit, az indítványozók alanyi körét és szankcióját egyaránt meghatározó parlamenti többséggel.

Mikor alkotmányos, legitim egy alkotmányozás? — térhetünk vissza alapkérdésünk tömör, tételes megválaszolására. A jogrend alkotmányon alapuló *érvényességének* elvont jogelméleti-közjogi kérdése az *alkotmányozás alanya* politológiai vizsgálatához vezet. Itt már hazai talajon vizsgáltuk a „ki a tételvező hatalom” kérdését, s állapítottunk meg három különböző szakaszt az elmúlt húsz esztendő vonatkozásában. Az alkotmány ugyanis valóban alkotás, amit létre kell hozni, ezt pedig mindig valós alanyok, történelmi szubjektumok teszik meg. Ennek számbavétele ezért szükséges. Minden egyes állampolgár részvétele (érdeklődése) mellett zajló, osztársadalmi alkotmányozás természetesen nincs és nem is lehetséges. Mindig a politikai osztály alkotmányoz, a szakelemet hordozó jogászság segítségével. Az azonban nem közömbös, hogy milyen feltételekkel és társadalmi támogatottság mellett. Alkotmányozási kényszerhelyzet nélkül is lehet alkotmányozni, ha

van rá lehetőség, kedv és erő. Ilyen állapot alakult ki nálunk a 2010-es országgyűlési választások eredménye nyomán. Nincs azonban még egy ország Európában, ahol olyan könnyen lehetne alkotmányozni, mint Magyarországon. Az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom *alanyi körének egybeesése következtében*, a törvényhozás kétharmadának birtokában ez megtehető, legális, melyet más országokkal ellentétben, nálunk *nem egészítenek ki garanciális* elválasztási szabályok, technikák. Ha pedig nem követi az „elit” alkotmányozását társadalmi támogatottságot kifejező utólagos elismerés, népszavazás útján történő ratifikáció, akkor az új alkotmány súlyos legitimációs deficittel megterhelve indul útjára. Ezért kérdéses, hogy pro futuro meg fogja-e tudni szerezni azt az ismertséget, elismertséget és a szociológiai értelemben vett *„követni készséget”*, amely egy alkotmány funkcióinak betöltéséhez szükséges.

Alkotmányozási kényszerhelyzet nélkül, a törvényhozó és az alkotmányos hatalom alanyi körének egybeesése mellett, önkorlátozás hiányában szkeptikusan ítéljük meg a készülő új alaptörvényt. Ha nem lesz több mint egy kurzus legitimációs és regulatív megalapozására tett kísérlet, akkor az erőfölénnyel élés könnyen az azzal történő visszaélésé válhat. Még akkor is, ha a kormányzás gazdaság- és társadalompolitikai eredményessége a jövőben esetleg igazolódna.

IRODALOM

- A Nagy Francia Forradalom dokumentumai.* (1999) (összeállította, fordította, és a jegyzeteket készítette: Hahner Péter) Osiris, Budapest.
- Kelsen, Hans (1927): *Az államelmélet alapvonalai.* (ford.: Moór Gyula) Szeged.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta Jogtan* (ford.: Bibó István) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest.
- Koja Friedrich (2003): Az Alkotmány (ford.: Mészáros Kinga) In: *Államtan* (szerk.: Takács Péter) Szent István Társulat, Budapest, 461–474.
- Körösenyi András (2006): Mozgékony patthelyzet. Reform és változatlanosság között: a politikai és alkotmányos alapszerkezet változásai, 1990–2005. In: *Túlterhelt demokrácia. Alkotmányos és kormányzati alapszerkezetünk.* (szerk. és utószó. Gombár Csaba) Századvég, Budapest, 7–49.
- Kukorelli István (szerk.) (2007): *Alkotmánytan.* (szerk.: Kukorelli István) Osiris, Budapest.
- Paine, Thomas (1995): *Az ember jogai.* (ford.: Pap Mária) Osiris–Readers International, Budapest (Politikai filozófia).
- Sajó András (1995): *Az önkorlátozó hatalom.* KJK–MTA ÁJI, Budapest.
- Schmitt, Carl (1932): *Legalität und Legitimität.* München–Leipzig.
- Szigeti Péter (2008): *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006.* Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szűcs Zoltán Gábor (2008): „Historiai jogi alapra helyezkedtünk” Diszkurzív politológiai esettanulmány az 1946: I. törvény szerepéről az 1989–90-es köztársasági elnöki vitában. In: *Politikatudományi Szemle*, 4. sz., 35–56.
- Takács Péter (2010): *Államtan.* Sisyphus Állam- és Jogbölcseleti előadások, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

POLITIKATUDOMÁNY HORIZONTOSAN

1–2. Századvég szerkesztőségi kérdések.¹ Egyetértek azzal a felkérő levelükben megjelenő fontos felfogással, hogy a politika természetének intellektuális megragadása voltaképpen nem csak egyszerűen szaktudományos probléma, hanem minden öntudatos állampolgárt közvetve-közvetlenül létében érintő kérdés. Persze nem mindannyian vagyunk/leszünk rousseau-i citoyenek, akik a közügyeket oly sokra becsülik, hogy nem csak átláthatóságát akarják annak, hanem befolyásolhatóságát is. Mondjuk így, nemcsak lojális polgárok, hanem résztvevői is akarnak lenni a politikai folyamatoknak — egyben elítélve minden olyan berendezkedést, amelyben a polgárok motiváció hiányában a politikai rendszeren kívül állóak maradnak. Ez túl magas mérce mindaddig, ameddig a társadalmi létezés nem biztosítja az alapviszonyokat illető konfliktusmentes létezést, a mindennapi élet körébe tartozó alapvető szükségletek minden egyes ember számára történő kielégítettségét, hogy aztán a szekunder, de éppen nem másodrendű, sőt magasabb minőségű társas-közösségi igények kielégítése felé fordíthassa személyes energiáit, intencióit. A szükségleti univerzum persze sohasem lezárt, teljes kielégítettsége lehetetlen, éppen az ember mint szükségletkielégítő társadalmi lény azon természete következtében, hogy minden kielégített szükséglet egyben új szükségletet szül. A szükségletek skót felvilágosodásban, Hegel és Marx által leírt, megértett és értelmezett természete éppúgy bizonyítja ezt, mint modernebb hangszerelésben Maslow huszadik században fogant szükségleti piramisa. Az érdekkonfliktusok a kielégítetlen szükségletek következményei, s a közhatalmi döntések éppen a rendel-

¹ Megjegyzendő: a Politológosz felkérő levél megengedte a körkérdésektől eltérő egyéni megközelítést.

1. Miért éppen a politológia? Hogyan esett a választása a politikatudományra, mint hivatásra?

2. Mit gondol a politikatudománynak a politikai tudáshoz és politikai cselekvéshez, azaz politikához való viszonyáról?

kezésre álló erőforrások prioritásait tartalmazzák, kihagyva vagy alulértékelve egyéb érdekeket.

Amit most leírtam az nemcsak érdeklődésem, politológusi hivatásom motivációja, hanem egyben arról alkotott felfogásom fundamentuma. Eltérően ugyanis a szakmában eléggé elterjedt felosztásoktól, amelyek bevett gondolkodási sémákat rögzítenek, és amelyekben nemzetközileg főleg az angolszász hagyomány és megoldások dominálnak (egyik felosztás szerint Politics = a folyamatok ágensei, a pártok, korporációk, a civil társadalom és a választások; Policy = közpolitikai és kormányzás kutatás; Polity = intézményi berendezkedés), magam a társadalmi-gazdasági uralmi viszonyok és a politikai hatalom — ha tetszik hatalom-uralom módszerdualizmusa — felől közelíték a legtöbb témához. Előrebocsátva: szeretem a politológiát, mint szakjellegű diszciplínát, bizonyos témáit három évtizede művelem is, de ha az első kérdésre — Miért éppen a politológia? — adom meg a válaszom, akkor rögtön azzal kell folytatnom, hogy a politológiánál is jobban szeretem az igazságot. Éppen ezért nemcsak politológiai, hanem jog- és államelméleti, közgazdasági, társadalomelméleti és filozófiai kérdésekkel összefüggésben szeretem a közhatalmi, politikai folyamatokat elemezni és értelmezni. Hasonlóképpen állna a dolog, ha a jogtudományról — jogelmületről érdeklődnének. Akkor is azt mondanám — ezúttal Luther Mártonnal szólva —, hogy „aki jogász és csak jogász, bizony szegény legény”. Társadalomkutatóként kell tehát politológusnak lennem, ami nem jelenti azt, hogy másoknak ne hagynám meg a választást, hogy másként közelítsenek kutatási tárgyukhoz. Az élethivatásszerűség a szakma szociológiai kritériuma — ennek és ebből élünk — de ezt többféle vezérlőelv és módszertan jegyében is meg lehet tenni. A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a hazai politikatudomány kezdeténél magam fiatal kutató és egyetemi ember voltam, többfelé nyitottan, így a társadalomtudományok majd minden ágában képeztem magam, de legalábbis a politikatudomány, a jogelmélet, a filozófia és a szociológia vonatkozásában ez szervezett és módszeres képzést és önképzést jelentett. Beleértve azt is, hogy filozófus családjában nőttem fel, sok mindent

észrevétlenül elsajátítva, így azt is, hogy a tudományos ethosz objektivitást jelent, a tudás általunk elérhető szintjén legalábbis mindenképpen erre kell törekedni. Alázattal viseltetve a tárgy és a tárgyismeret iránt. Családunkban azt tartottuk, és egyetemista, filozófiai „korszakomban” én is osztottam, hogy nem a hatalom, hanem a tudás legitimál. Ez belső használatra, személyközi kapcsolataimban tartható is maradt.

Politológusként aztán tanulmányaim felfedeztették velem, hogy a hatalmat viszont nem az ismertelméleti értelemben vett a tudás legitimálja, és nem csak a hatalom szorul legitimációra, hanem a hatalomgyakorlásának is megvannak azok a technikái, amelyek legitimációs erővel bírnak. A tudás hatalom, de a hatalom mint döntés (Power = decision), nem mindig és nem is elsősorban a tárgyi tudáson alapul, hanem a politika saját tudásán, saját racionalitásán, éspedig a hatalom megszerzésének és megtartásának képességén. Kormányzóképessegen és autoritáson. A Machiavellitől származó felfedezés — politikai realizmus — egészen ma ki analitikusan funkcionalizmussal, behaviorizmussal, policy science-szel stb. Továbbá számomra azzal is, hogy a nem-döntés is döntés (uralom = tabu) és az intézményes eljelentéktelenítése alul- vagy egyáltalán nem kielégített szükségleteknek hatalomgyakorlási technikákkal, az ideológiai államapparátusok révén történik. Nos, ez köti össze felfogásomban a két kölcsönhatásban álló dimenziót, az osztály- és rétegek uralmi viszonyait az állami-hatalmi relációval. Na már most, az előző hármas felosztásból, éppen az uralmi viszonyok maradnak ki. Hatalmi ágensek, intézményesültség, közpolitika igen, de azok a társadalmi kapcsolatok és osztályviszonyok, amelyekkel minden fentebbi tényező valaminő kölcsönhatásban áll — elhanyagolódik. Elfelejtve a viszonyok objektivitásának a politikum képződésében játszott szerepét, módszertanilag redukálják a problémahorizontot. A Gramsci, Poulantzas, angolszász és egyéb politikai marxizmusok, világrendszer kutatás terrénuma stb., ezek hagyománya és módszerei nem követik ezt a redukciót, ezért mértékadók számomra. Megjegyzem, Carl Schmitt politikai fogalmának is éppen az a sajátossága, hogy bármilyen tárgyi terület bármilyen problémája politikummá válhat, ha az eredendően

külső, közömbös különbségek elérik az ellentét azon fokát, amelynek intenzitása a barát–ellenség (ellenfél) megkülönböztetést involválja. A politikai minőségének előállása — gazdasági, morális, kulturális, jogi, szociális stb. különbségek nyomán — mindig meghatározott viszonyok közepette megy végbe. Valami politizálódik — adott körülmények, meghatározott uralmi viszonyok közepette, és ez csoportosítja vagy csoportosítja át a politikai tagoltságot. Teszem hozzá, nemcsak „alulról felfelé” irányuló, a társadalmitól a hatalmi-politikai szféra felé történő mozgásként, hanem „felülről lefelé” is. Az *elit-elméletek* számára csak utóbbi mozgásforma létezik, mondván, az elitek választják ki a nemzet történelmi útját. Figyelmen kívül hagyva, hogy egyrészt az alul lévők, vagy maguk a problémák nyomás alá helyezhetik vagy helyezik a hatalmi központokat, minimálisan választási preferenciáik vagy elégedetlenségük egyéb kifejeződése révén (sztrájk, manifesztáció stb.), másrészt a „fent” megformált állami-politikai változtatások energiáit a tömegek adják. A *policy network*-be mindez csak elvileg fér bele, mert a döntéshozatali háló analízise nem terjedhet ki „a nem-döntés is döntés” Claus Offe, Peter Bachrach, Morton Baratz és mások felmutatta uralmi, egyenlőtlenségi viszonyokra, a hálózat képződés nem mért determinánsaira. Miközben az emberiség zöme több száz éve a bémunkára és az értéktöbblet-termelésre rendezkedett be. Így marad ki a hazai politológiából „életünk legvégzetesebb hatalmának” a kapitalizmusnak (Max Weber) az adekvát számbavétele. (Ez akkor is igaz, ha például a Molnár Attila Károly szerkesztette a „Szellem és etika” tanulmánykötet (Századvég, 2005) értékes weberi elmélettörténeti megfontolásokat is feltár.)

Amikor fogékony fiatalemberként a szárnyait bontogató hazai politológiába érkeztem — több, nem jelentéktelen kollégámtól eltérően — nem a rendszerváltás tudományaként foglalkoztatott e tudományterület. Voltak, akiket ez a motiváció odáig hajtott, hogy nemcsak megérteni és elemezni óhajtották a folyamatokat, hanem „csinálni” is: megszerzett tudásukat hatalomra törő akaratként hasznosították. Volt erre korszak szabta társadalmi tér, és néhányan közvetlen környezetemből is éltek az újrakonstruálódó politikai üzem működtetésének lehetőségével,

magasabb kvalitásúak és az „adjunktusok forradalmának” képviselői közül is. Én ettől a kézenfekvő előzési lehetőségtől eltérően, igazán soha sem akartam politikussá válni, mert bár tudást, ismereteket ugyan szereztem a pluralista politika rendszerek mibenlétéről, működéséről (közvetlen tapasztalatként nem túl hosszú francia ösztöndíjaim révén), azonban a kínálkozó lehetőségek mellett nem volt — egy fontos képesség hiányát említem — se hatalmi intelligenciám, se intencióm ahhoz, hogy politikussá váljak. Maradt a szeretett vita contemplativa, a nem számomra való vita activa helyett. Retrospektíve valószínűnek tartom, hogy ennek a mégis csak felvetődő dilemmának az eldöntésében nagy szerepe volt annak, hogy a „rég” iskolán szocializálódtam, s a természetes beállítódásom a tudomány volt. A magyar tudományos elitből hatással volt pályafutásomra — vagy gyermekkori akadémiai üdülőikben töltött nyaralások alkalmával, vagy később az egyetemi-akadémiai szférában — a történész Pach Zsigmond Pál és Ránki György, apám jó kollégájaként a filozófus Mátrai László, a jogász Eörsi Gyula és Peschka Vilmos, továbbá a jogtudomány mellett szociológiát és politológiát is művelő Kulcsár Kálmán. Náluk Marx, Weber, Braudel, Wallerstein, Keynes, Parsons, Aron, Lukács György, G. Radbruch képviselték a társadalomtudományi megértés és kutatás mércéit. Nem azok a hangyaszorgalmú empiristák, akik egyre kevesebbről és kevesebbről akarnak egyre többet tudni, szaktudományosan és azon belül is egymás között felparcellázott birtokaikon. (Ráadásul a mérhetőség, az indikátorokat alkalmazó kvantifikációs módszerek illúzióival nem számolva, azokat érvényességi körükön túlterjesztve). Tudósainktól megtanultam, hogy az analitikus úton feltárt pozitívista ismereteket — amikor lehetséges, mert ennek nincsenek meg mindig a feltételei — vissza kell illeszteni az összefolyamat elemzésébe, verifikációra és szintézisre törekedve. Indukció és dedukció, analízis és szintézis, empiria és teória így már nemcsak különböznek, hanem magasabb egységekre is juthatnak egymással. A diszciplináris fegyelmezettségnek megvan a maga jelentősége, azonban nemcsak szaktudományos módszertisztaság felől lehet gondolkodni a problémákról. Főleg, ha azok magas komplexitási fokkal rendelkeznek,

mert ekkor a tárgyi problémák primátusából kiinduló kutatásban a tárgy természetéhez idomuló módszereket kell alkalmazni, elkerülve a szinkretizmus csapdait.

Jó harminc éves pályafutásom során eltérő arányokban, de állandóan műveltem politológiát, jogelméletet, politikaelméletet vagy némelykor politikai filozófiai témákat, melyekhez a rendszerváltás után csatlakozott a magyar alkotmányjogra kiterjedő újonnan feltámadt érdeklődésem is. A politikatudomány kandidátusa összehasonlító politikatörténeti munkával lettem 1989-ben, melyben a két világháború közötti fejlett tőkés országokra vonatkozó, nemzetállami keretek között szervezett kapitalizmus és későkapitalizmus elméletekkel és az általuk gondolatilag kifejezett folyamatok empirikus és történeti ellenőrzésével foglalkoztam, centrumkapitalizmus kutatással. Így a svéd szociáldemokrácia és a roosevelti New Deal Nagy Válságra adott reakciójával. Megjegyzem, különösen a svéd modell prototípusává vált a háború utáni harminc év „Welfare State, sozialer Staat, l' Etat social” aranykorának, amelyet az USA-ban neokonzervatív, Európában neoliberális fordulat után Robert Reich „Supercapitalism” könyve (2007) már „*nem egészen aranykorként*” értékelt (miközben éppen úgy ír le, ahogy azt én a nyolcvanas évek derekán tettem). Nekem a fiam ajándékozta franciául e könyvet, melyet ott „A felemelkedő gazdasági rendszer és a demokrácia közötti sokk” alcímmel adtak ki. Lehet, hogy a 2008–2009-es pénzügyi válság és gazdasági recesszió nyomán már nemcsak erről a demokrácia deficitéről van szó az értékek szakadatlan átértékelésében? Nagyobb a baj?

Nálam mindenesetre a kapitalizmus-kutatás maradt és marad a középpontban akkor is, ha itthon nem vagy csak kevesen űzik, vagy nem politológiai aspektusú kapitalizmus kutatásként művelik. Lévai Imre értékes teljesítménye a komplex világrendszer evolúciós értelmezési keretben elvégzett polit-ökonómiai elemzése. Pokol Bélánál is vannak ilyen törekvések. Például helyesen „felfedezte”, hogy a kapitalizmusban az alrendszerek funkcionális differenciálódása mellett a pénz és a hatalom generális közvetítő szerepet töltenek be. Kár, hogy az ideológiát ekként nem vette számba, pedig az a marxi tézis, mely szerint

„minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája”, csak annyiban korrigálandó a jelenkori pluralista demokráciák szabad politikai szerveződése és véleményformálása közepette, hogy minden nézet, értékelés meg tud jelenni valamilyen szintéren, nem cenzúrázzák és nem tiltják be, csak éppen a mérvadó, befolyásos orgánumokon kerülnek túlsúlyba — szelekciós mechanizmusok révén — az emberek társadalmi gyakorlatát tudatosítsa és cselekvőképessé vagy éppen cselekvőképtelenné tevő ideológiák. Nemzetközileg a kapitalizmus-kutatás nem csak ökonómiai, hanem politológiai és szociológiai témaként is rendkívül erős áramlat. Ebbe illeszkedik „Világrendszerképben. Globális 'szabad verseny' — a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma” (2005) c. monográfiám. Chacun son goût.

Voltaképpen az első két kérdésre választ adtam, s ráfordulhatok a politikatudomány hazai helyzetéről szóló nézeteim kifejtésére.

3–5. kérdések.² Tagadhatatlan, hogy végbement egy professzionizálódás, intézményi, egyetemi keretek kialakulása és egyfajta úgynevezett normál-tudománykénti művelése. Sok felfogással és irányzattal, eltérő „háttértudományos” módszertannal (jogász, közgazdász, történész politológus, párt- és politikai szociológia művelése, az egymásra ható vagy éppen egymást lerontó közpolitikai diskurzus értelmezések, a diszkurzív politikaelmélet hermeneutikai, szemantikai módszerekkel, összehasonlító stúdiumok stb.) és ami fontosabb, néhol jelentős teljesítményekkel, eredményekkel. A felsőoktatásról nem nyilatkoznék, mert itt csak benyomásaim vannak, nem rendelkezem átfogó ismeretekkel. Az feltehető — ahogy az egész bolognai folyamatban történt —, hogy a mennyiségi kiszélesedés ezen a területen is az átlagos minőség visszaesésével járt.

² 3. Mi a véleménye a politikatudomány hazai helyzetéről, a társadalomtudományok sorában, illetve az egyetemi oktatásban elfoglalt helyéről?

4. Megítélése szerint kik és milyen művek gyakorolták a legnagyobb hatást a hazai politikatudomány alakulására?

5. Milyen szerzőket és műveket ajánlana azok figyelmébe, akik bevezetést szeretnének nyerni a politikatudomány, illetve a politika világába?

A hazai politológia *háromféle rétegét* különböztetem meg: I. *akadémiai-egyetemi tudásszint*; elsősorban elméleti orientáció jellemzi; II. *folyómat elemző-műhelyek*, kutatók szintje, policy orientációval, „befelé” szóló tudással és feladatellátással — akár alkalmazott tudománynak is nevezhetjük; III. *helyzetértékelő-kommentáló*, közírói szint; kifelé beszélő statika, keresztszettekkel és pillanatképekkel. A rétegek között kínai fal nélkül, de karakterisztikusan eltérő funkciókkal (vagy rosszabb esetben funkciókeveredéssel).

I. Nézzük az akadémiai tudásszintet, elméleti-módszertani és kutatás orientáció szempontjából, a jelentős szerzőkre utalásokkal (egyben az utolsó két kérdésre is reagálva). Egyértelmű, hogy a politikaelméleti, demokrácia- és legitimáció elméleti, politikai filozófiai és politikai gondolkodás történeti munkák sokasága komoly színvonalat képvisel. Ebben az összefüggésben első helyen Bayer József hozzám közel álló monográfiáit nevesíteném. Párt- elméleti és tipológiai, politikai rendszert teoretizáló (például Körösenyi András monográfiája) és választási rendszerünket és alkotmányossági kérdéseket leíró-elemző irodalmunk (Szoboszlai György, Wiener György, Gázso Ferenc) is igen gazdag, színvonalas és megbízható ismereteket nyújt. Hasonlóan érdekes és értékes az újabban Balogh István kezdeményezte vita a politika- és társadalomelméletéről.

Túljutottunk a tranzitológia évtizedén, amely szükséges korfeladatként jelent meg. Szerintem ez nyomorúságosan sematikus volt. Egyfelől minden objektivitást mellőzve ott járatta le az 1948–1988 közötti államszocialista kísérletet, ahol csak lehetett. Mintha csak 1963 és 1988 között is a Rákosi rezsimben éltünk volna. Ezzel szoros összefüggésben e tranzitológia országunk történeti adottságainak és a népesség elvárásainak jelentőségét alig-alig figyelembe vevő elemzésekkel, a washingtoni konszenzus szellemében értelmezte az átmenet feladatait. A kiugró országgyűlési választási győzelmek (ilyen volt az 1994-es és a 2010-es) éppen ebben a csalódottságban lelik magyarázatukat. Álláspontomat ezek a választásszociológiai tények legalább is valószínűsítik. Ezért a fő áram — amennyiben az írástudók felelősségét a politikai

osztály melletti részesként elismerjük — maradandó károk közrehatásában vétkes. Mára a tranzitológiát felváltották működő politikai rendszerünk elemzésének témái: a kormányzás, kormányzati ciklusok, a választások elemzésének kérdései (Ágh Attila, Kéri László, Lengyel László, Gombár Csaba). Folytonosnak látom a magyar politikatörténet írást, erős dokumentációs értékkel, korábban a pártosodásról, ma a pártképződésről (Jobbik, LMP parlamenti tényezővé válásának felhajtó erői, jellemzői) szóló irodalmat (Schlett István, Bozóki András, Csizmadia Ervin, Bihari Mihály és mások). Az empirikus elemzés és az elméleti általánosítás egységének mércéje szempontjából nagyra értékeltem és recenzáltam Szalai Erzsébet magyarországi újkapitalizmus elemzését, amely a politikai ágensek talán legjobb leírása. Galló Béla nemzetközi kapcsolatok elméletére, geopolitikára vonatkozó munkáit, Boda Zsolt elméleti igényességű ökológiai vizsgálódásait, Gajdusчек György New Public Management és governance leírásait és kritikáit is a számomra jelentős teljesítmények között említhetem. Takács Péter a jogász, a politikai és a szociológiai államfogalmak összehasonlító kimunkálásában lépett előre, amit ő államelméletként művel. (Igaz, ezt ki szoktam egészíteni egy negyedikkel: az ökonómiai eredetű developmental state-tel). Szabó Márton és mások által behozott diskurzus elmélet újszerűségét bár elismerem, azt azonban nem nagyon gondolom, hogy tartós hatású lesz, mivel túlzottan is „bölcseztudományosság” jellemzi, ami nem egészen adekvát a hatalmi szféra vizsgálatával.

II. A policy célú folyamatelemzés — sokszor inkább többé, mint kevésbé — kormányzatokhoz, pártokhoz kötődik. Bizonyára hasznos operacionális tudást és szolgáltatásokat nyújtanak (pl. közvélemény kutatások megrendelésre, politikai kommunikáció, esetelemzések stb.) fenntartóik politikai magjának és média holdudvarának. Közismert, hogy a közvélemény kutató intézetek és intézmények nem csak mérik, hanem eredményeikkel és közzétételük időzítésével alakítják is a közvéleményt. Az ilyen műhelyekben, intézetekben³ folyó folyamatelemző

³ Például: Political Capital, Nézőpont, Századvég, Progresszív Intézet, Méltányosság Elemző Központ, Politikatudományi Intézet stb.

munka a politológián belül két feladat köré csoportosítva jellemezhető: vagy *stratégiai alternatívák felállítását végzik*, jellemezve a potenciális szövetségeseket és a várható ellenállást, vagy pedig *döntés-optimalizálást* végeznek. Mindkét feladat szempontjából szóba jön a *think-tank funkció* — mondjuk így agyközpont — a közpolitika formálása, a megalapozott döntések érdekében, vagy éppen csak ötletelésként, ami persze később hasznossá érhet. Ráadásul oktatni is szükséges, mert elemzőben, politikusban egyaránt kell az utánpótlás, hiszen a többpárt-államban széles a központi és a helyi hatalom térénuma és felvevő piaca. A rekrutáció pedig nem csak spontán kiválasztódás, hanem szervezett folyamat is. Ezekben az összefüggésekben látom nálunk a létjogosultságát a politikai felvevő piac pártérdekekhez kapcsolódó, néhol attól is függő intézményeinek, melyekben mintegy 200–300 politológus költségvetésből és oktatási bevételekből munkálkodhat, egy meghatározott politikai minőség üdvén. Párt mint pars pro toto, nincs ebben szűgyellni való, noha magam tartózkodtam ettől is.

III. Végül, még egy igényről kell szólanom, ami az akadémiai tudományosságtól igen messzire esik, de a reálisan létezők osztályába tartozik. Miután a hazai sajtó zöme képtelen az autonóm, megalapozott, tudományos ismeretekre (eszközökre, forrásokra) támaszkodó véleményformálásra, kiegészítő funkcióban maga mellé állítja a politológus szakma egy részét: a közvéleményt tájékoztató, annak értékelő, helyzetelemző műfajáról van szó, amely a parlamenti, kormányzati és pártharcokhoz közvetlenül kötődő feladatot lát el. A nyilvánosság számára magyaráz, kommentál. Ebben negatív az, hogy a sajtó nem tudja ellátni ezt a feladatát, jobb eset, ha „haute vulgarisation” történik mindez. Szaktudományos eredmények, megvilágító erejű összefüggések és terminusok kerülnek be így a média nyilvánosságán keresztül a társadalmi-politikai térbe. Ettől nő a sajtó magyarázó értéke, nemcsak információt-hírt, hanem némi-nemű tudást is közvetít. Szükség van erre az ismeretterjesztő, magas szinten vulgarizáló funkcióra, s *itt három típust* figyelhettem meg: *a média professzorét*, aki azért ad (adhat) magára, s képes lehet távolsgártó-kritikai átvilágításra. Bár a feladat ellátása során le kell szállnia,

alkalmazkodnia szükséges a katedra tudományosságból a közvélemény ismeretszintjére. A nyelv, a stílus fordulatok, a közhelyek, közmondásos igazságok, hasonlatok, analógiák jellemzik az efféle funkciót és beszédmodot. Vannak *látnokaink* is a közéletben, akik mindig tudják, merre van az arra, mi a jó irány, s mindenkor azzal az igénnyel lépnek fel, hogy megmondják mi a „tuti”. Ahogy voltak, vannak, a történelemnek bizalmasai (Bradbury regényére gondoljunk), azonképpen a politikának is. Nem rejténém véka alá, hogy ezeket a prófétákat kevésbé kedvelem, bár esetenként komoly tudású politológus kollégákról van szó. A katedrát nemcsak a templommal, szószékkal, a parlamenttel sem helyes összekeverni. Hadd ne nevesítsek. A harmadik közvetítő — ez teljesen rendjén való — aki legalábbis részlegesen érintkezik a politológiával, a *közíró*. Jó tollal, szemléletes magyarázatokkal szolgál a közvélemény tájékoztatásában és formálásban (Tamás Gáspár Miklós, Elek István, Debreczeni József, Kállai R. Gábor, Bauer Tamás, Tölgyessy Péter — hogy itt néhány nevet is említsek). Véleményhordozók — mondják erre a szociológusok, bár opinion rider nemcsak közíró lehet.

Végül a sok elismerés után megemlítem, érezhető, hogy egy szűk mag nem eredménytelenül törekszik a politológia önmeghatározásának kisajátítására. Egy mutatóval alátámasztva: Bibó-díjra „jelölni lehet, győzni nem” — nélkülük. Nem túl horizontosan fogják fel a politikatudományt.

Századvég 2010/4. 71–79.

II. ALKOTMÁNYJOG

EMBERI JOGUNK-E A TULAJDONJOG?

Bevezető

Az 1789-es francia Deklaráció XVII. cikkelye szerint az, hisz „Tulajdonától — lévén a tulajdonjog szent és sérthetetlen, senki meg nem fosztható, legfeljebb csakis olyan esetekben, amikor ezt a közösség érdekéből fakadó nyilvánvaló és törvényes úton megállapított szükségesség követeli meg — ám ekkor is csak igazságos és előzetes kártalanítás fejében”. Minden embernek természetes és elidegeníthetetlen joga van az élethez, tulajdonához — olvashatjuk az ehhez hasonló megfogalmazásokat számos alkotmányban. Mégis, kétszáz éves utóélete során kevés olyan elméleti munka született, amely megfelelően megalapozta volna a tulajdon intézményét emberi jogi alapokon. Mint látni fogjuk, elméleti igény nyel leginkább a John Locke-hoz (1632–1704) köthető hagyomány alapján lehet kérdésünket igenlően megválaszolni, bár az atyamesternél is ellentmondásos megoldások vannak. Interpretátorai éppúgy joggal tekinthetik őt a *tőkés termelési mód legitímációja* kora újkori előkészítőjének, mint az állami beavatkozás igazolójának, amelynek célja, hogy a gazdaság kiegyenlítettlen mozgása következtében senki se legyen megfosztva egy tisztességes életszínvonalától. Ez pedig a locke-i *a fennmaradásához való természetes jog alapján* nagyon is tartható, s a társadalmi és politikai eszmék vagy a természetjog történetében vissza-visszatérően előkerülő álláspont. Gondoljunk csak a kisparaszti természetjogokra, melyeknél mindenkit megillet munkájának azon hozadéka, amelyből magát és családjá létfenntartását biztosítani tudja (jog a létminimumhoz).

Így már el is jutottunk az egyik elméletileg megválaszolandó alapkérdéshez: a *természetes jogok és az emberi jogok vajon egy tőről fakadnak-e?* Jacques Maritain híres válasza szerint igen (1947), az emberi jogok státusza azonos a természetes jogokéval, csupán másképp szoktak érvelni mellettük. Ez a kérdés persze felveti az emberi jogok természete-

tének megválaszolását. Van-e olyan emberi jogi gondolati alap, amelyből a tulajdonjog emberi jogként következik? Ugyanez pedig fordított oldalról úgy fogalmazható meg, hogy létezik-e olyan tulajdonmagyarázat — a tulajdon intézményének vagy a tulajdonjognak a magyarázata — amelyiknek emberi jogi magyarázó ereje van? Első esetben a természetes jogok és az emberi jogok oldaláról indulunk el gondolatilag, második esetben pedig a tulajdonjog oldaláról közelítünk az emberi jogokhoz. Mivel egyik feladat sem könnyű, ezért volt érdekes jogelméleti feladat előadástartásunk elvállalása, s néhány alapprobléma vázlatos áttekintése.

I. Természetes jogok

Gondolatmenetünk három reláció vizsgálatát fogja tartalmazni. Bocsássuk előre ezeket: *I. természetes jogok — emberi jogok* genetikus-történeti különbségek ellenére *fogalmi közösség, azonosság* található közöttük. Itt Max Weber Jogszociológiáját és Locke-t elemezzük, de J. Maritaint is joggal említettük. Ebben a fogalmi közösségben található a tulajdonjog emberi jogi megalapozása. Azért és annyiban, mert itt a természetesség legitimál, azaz helyes jogi magasabb mércét ad a tételes jog megítéléséhez, elbírálásához. Locke Második értekezése V. fejezetét ezen gondolati tartalom miatt vizsgáljuk.

II. Emberi jogok — alkotmányos jogok relációban az az érdekes, hogy az első kategória természetjogias jellegű, míg a második kiemelten, alkotmányos szinten szabályoz ugyan törvényes jogokat, ennyiben erősebbek, mint az „egyszerű” törvényes jogok, mégis átváltozik az alkotmányba foglalástól természetjogias jellegük: pozitívizálódnak így az emberi jogok, s ezzel aurájuk egy részét elveszítik, miközben alkotmányos írásba foglalásukkal felerősödik a jogász érvelésben játszott szerepük. Új mezőt nyitnak a jogvédelemben az írásba foglalással. A szakjog fölött alapjogi státusra, alkotmányjogi többlettartalomra tesz szert a tulajdonjog.

Abban az egyesek szerint fontos kérdésben, hogy a tulajdonjogot *első vagy második* generációs emberi jognak tekintsék-e első megközelítésben nem kívánunk állást foglalni. Azért nem, mert ez elesik. A tulajdonjogot — mely mint bemutatjuk, feltételezi a törvényhozót — nem lehet igazán emberi jogként megalapozni (bár e törekvésnek is van raciónális magva a saját munka elismeréseként). Továbbá nincs is igazán szüksége minden *alanyi jogvédelem* ősképeinek, klasszikus formájának arra, hogy emberi jogi státuszra tegyen szert, hiszen e nélkül is kitűnően megoldott a jogvédelme, s ezért — nemzetközi szintű védelmének kivételével — jogilag némiképpen funkciótlan is a felemelése. Inkább csak legitimációs törekvése egy adott berendezkedésnek, de ettől még nem hordoz olyan univerzálisabb tartalmat, ami indokolná a tulajdonjog emberi jogi státuszát.

III. *Alkotmányos jogok — alkotmányos alapjogok* összefüggésében a magyar nemzeti jogrendszer jogdogmatikai megoldását fogjuk elsősorban elemezni.

Végül kitérünk egy igazán modern problémára: az informatikai forradalom szülte közösségi tudásvagyon jellemzésére.

I. Természetes jogok — emberi jogok

Max Weber megközelítése

Nézzük a nagyszerű Webert, aki a Jogszociológiában közel hozza egymáshoz a *természetjogi maximákat*, posztulátumokat (amelyeknek az a funkciója, hogy legitimé tegyék a pozitív jogot) és a minden embert megillető, 17. és 18. századi eredetű racionalista *fehlágosodás által kiművelt emberi jogokat*. (Több mint harminc évvel az 1948-as ENSZ Deklaráció előtt valóban még közelebb volt a kettő egymáshoz, mint ma). Valóban, itt természetes jogok, a természetjog és az emberi jogok között szerintünk is megvan a *funkcionális kapcsolat*, nevezetesen az, hogy „A ’természetjog’ azoknak a minden pozitív jogtól függetlenül és — szemben a pozitív joggal — eleve érvényes normáknak a foglalatja, amelyek méltó-

ságukat nem a tételes lefektetés önkényes aktusától kapják, hanem fordítva, a tételes jog kötelező erejét is csak ők legitimálják. Olyan normák tehát, amelyek nem annak köszönhetik legitimitásukat, hogy egy legitim törvényhozótól erednek, hanem immanens tulajdonságaik folytán legitimek: ez a jellemző és az egyedül következetes formája egy olyan jog legitimitásának, amely akkor is képes fennmaradni, amikor már nem támasztják alá vallási kinyilatkoztatások, s amikor már a szent tradíció és annak művelői is elveszítették tekintélyüket” (Weber, 1995, 173–174). A természetes jogok és az emberi jogok — ha genetikusan nem is esnek egybe — funkciójuk szerint egymás egyenértékesei: mindketten *a tételes jog fölötti helyes jogi mércét adják*, amely alapján igazolható vagy éppen kritikai mércéje szerint elvethető egy jogintézmény, szabály vagy éppen egy egész jogrendszer. Tehát legitimál, delegitimál és programot ad (egyben cselekvésre motivál), a természetjog funkciói szerint. 1948 óta pedig az euro-atlanti régióban (kulturális körben) az emberi jogokat, mint *a jogok önálló csoportját* alkotó sajátos jogokat (alapjogi státuszban lévő jogok és bizonyos alkotmányos értékek) tekintik helyes jogi értékmérőnek. Ez a felfogás *nem* teremt kapcsolatot a természetes jogokkal, de sokan képviselik. Igaz, eltérő katalógusokkal és eltérő hagyományok alapján, de széles körben elfogadottan. Itt lép be egy további szempont: az emberi jogi megközelítések univerzalizmusra törekednek, de aligha lesznek valaha is univerzálisan elfogadottak. Lehetnek-e egyetemesek azok az emberi jogok, amelyek történelmi út és kultúrafüggők? Azok, akik az emberi jogok megalapozását egy harmadik módon, ti. *egyetemes erkölcsi jelleggel* képzelik el,¹ persze kevésbé zavarja e jogok társadalom-történeti aspektusa. Ne siessünk kérdésünk megválaszolásával. Vajon ezek az emberi jogi megalapozások involválják-e a tulajdonjogot? Mi is a tulajdon és mi is a tulajdonjog?

¹ E lehetséges megalapozások hármas felosztását és elemzését lásd Takács Péternél. (Szigeti –Takács, 2004, 271–273, illetve 283–300.)

John Locke és mai interpretációi

Kiindulópontja az, hogy nem általában és elvontan a természeti állapot kényelmetlenségeinek leküzdése vezet a társadalmi szerződés megkötéséhez, *hanem a tulajdon védelme*. „...holott a kormányzatnak nincs más célja, mint a tulajdon megvédése...” (Locke, 1986, 104.)

„Bár a föld és az összes alacsonyabb rendű teremtmény közösen minden emberé, mégis mindenkinek tulajdona a saját személye. Ehhez senkinek sincs joga, csak magának. Azt mondhatjuk, hogy testének munkája és kezének műve a szó szoros értelmében az övé. Amit tehát kiemel abból az állapotból, amelyben a természet hagyta, azt összevegyíti munkájával, hozzátett valamit, ami az övé, és ezzel tulajdonává teszi. Mivel ő emelte ki abból a közös állapotból, amelyben a természet létrehozta, munkájával hozzácsatolt valamit, ami kizárja más emberek közös jogát. Minthogy ugyanis ez a munka vitathatatlan tulajdona a munkásnak, ahhoz, amivel ez a munka egyesült, nem lehet joga senkinek, csak neki, legalábbis ott, ahol elegendő és ugyanolyan jó minőségű az, ami közösen megmaradt a többieknek.” (Locke, 1986, 60.) Amit valaki *kiemel abból az állapotból, amelyben az a természetben található, és hozzáteszi a saját munkáját, ezzel az összevegyítéssel a maga tulajdonává teszi*. Ez ti. az eredeti foglалás, vagy elsődleges eloszlása a bőségben létező javaknak (nevezzük Locke 1. előfeltevésének).

Ezzel a feltevéssel szemben azt a kifogást lehet felhozni — figyelmeztet Locke —, hogy ha a saját munka jogot ad nekünk a dolgokra vonatkozóan, akkor *mindenki korlátlanul balmozhat fel mindent. A természeti törvény azonban korlátozza ezt a tulajdont: mindenki csak annyit foglalhat le munkájával tulajdonként, amennyit fel tud használni úgy, hogy az életnek javára váljék, és ne ártson vele (saját szükséglet a természetes korlát. Nevezzük ezt a piaci tilalom korlátjának).*

Kezdetben tehát a munka adott tulajdonjogot mindenütt, ahol csak hajlandó volt valaki munkát fektetni abba, ami közös volt. Idővel a világ bizonyos részein a különböző közösségek rögzítették saját területük határát, és

törvények segítségével szabályozták a tulajdont, amit így szerződésszerű és megállapodás útján rögzítettek — azonban még mindig találhatók nagy, parlagon heverő földterületek.

Amikor az emberek megállapodtak a föld aránytalan és egyenlőtlen birtoklásában azzal, hogy hallgatólagos és önkényes megegyezés révén módot találtak arra, miként birtokolhat valaki becsületesen több földet annál, mint amennyinek a termékeit fel tudja használni. Az emberek azzal tették lehetővé a dolgoknak egyenlőtlen magánbirtokokra való felosztását, hogy értéket tulajdonítottak az aranynak és ezüstnek, és megállapodtak a pénz használatában. (Tehát a természetes mértéken túli kisajátítás előfeltétele a pénz, mint a felhalmozás eszköze, a nemesfémek, mint a kincsképzés eszközei.) Kövessük ezen a ponton Rigó (2006) tömör elemzését, aki háromféle Locke-interperetációs alaptípust (A, B, C) ismertet:

A) az egyik radikális értelmezés (Macpherson szerint: a tőkés termelési mód legitimációja), mert így kisajátítás korlátlan a pénz bevezetése óta, a parlamenti korlátozást tartalmazó természetjog már nem érvényesülhet, a pénz hallgatólagos elfogadása érvénytelenítette a korábbi természetjogi korlátozásokat. Locke mindvégig feltételezte a bér munkát, azt, hogy bérért cserébe a bér munkás eladja saját munkáját. A munka az ember tulajdona, amit szabadon elidegeníthet. Az így eladott munka a vérvé tulajdonává válik, aki így megszerez a munkavégzés eredményének tulajdonjogát is. Ezzel az igazolással az egyéni korlátlan kisajátítás megszabadult az eredendő bűn stigmájától. Innentől a teljes mértékben racionális viselkedés többé már nem a munkavégzés, hanem a felhalmozás. Ez pedig önző, egoista lényt tételez, aki többé nem altruista. Ezzel voltaképpen az „ésszerű önzés” homo oeconomicusa lép elé.

B) „A fennmaradáshoz, létfenntartáshoz való jog mindenkit megillet”-értelmezés. A tisztességes életszínvonalhoz való jog abból ered, hogy Isten az embereknek közösen adta a világot, s az a feltételezés, hogy később emberi megállapodások csorbították volna ezt a jogot, alapvetően szemben áll Locke tulajdonelméletével. Minden egyénnek jogos igénye van ugyanis a fennmaradásra, és ez korlátozhatja mások számára a vagyonukkal való szabad gazdálkodást egy társadalomban („Das Eigentum verpflichtet” — mondhatnánk). Ramon H. Lemos: a gazdasági

folyamatokba törvényhozási úton történő kormányzati beavatkozásnak legitim célja, hogy a gazdaság kiegyenlített mozgása következtében senki se essen el egy tisztességes életszínvonalról. Ezzel az interpretációval jóléti állami kompenzációs mechanizmusok messzemenően igazolhatók.

C) Az emberi munka az ember örömeire átalakította a világot. A pénzre történő átváltás emberi találmánya elősegítette ezt, ám sok szempontból alaposan *összekuszálta a tulajdon erkölcsi átláthatóságát*. A szabadság eszménye összefonódott a törvényes renddel és a társadalmi stabilitással, és mindez a tulajdon alapjaira épült, *a tulajdon és a szabadság mintegy egymás garanciái voltak.*

A locke-i gondolatok ellentmondásossága abban rejlik, hogy egyaránt megtalálható benne a tőkés termelési rend igazolása és elvetése. Miért? Mert a munkaérték-elmélet előképe alapján dolgozott.

Miért korai, miért csak előképe a munkaérték elméletnek? Azért, mert a prekapitalista viszonyokhoz képest haladó, és elvontan látja a kapitalizmus belső ellentmondását, a legitim saját munka (egyszerű árutermelés) és a nehezen igazolható egyenlőtlenségekhez vezető bér munka (tőkés árutermelés) kettőssége formájában (a megélhetéshez való létminimum kora-kapitalizmusbeli hiánya).

Viszont az árutermelő munka kettős jellegét Locke nem látja — azt tudniillik, hogy az absztrakt munkavégző képesség és a konkrét használati értéket képző tevékenység az egyszerű árutermelő saját munkájában is benne van, Á–P–Á forgalmi folyamat, ami nem feltétlenül szükségletkielégítő (cserére termel, s ebben benne a válság csírája, ha nem tud eladni), bár saját munkán alapul, mégsem naturálgazdaság, hanem saját, árutermelő munkáról van szó.

II. Tulajdon és tulajdonjog

„Qu’ est ce que la propriété?” (Mi a tulajdon?) — kérdezte könyve (1840) címében a 19. század közgazdász kispolgári szocialista gondolkodója, Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865), s azt a választ adta, hogy „La propriété, c’est le vol” (A tulajdon nem más, mint lopás). Szellemes, de vulgáris válaszát a munkaérték elmélet aljáról Karl Marx többek között azért bírálta *A filozófia nyomora* (1952) című művében, mert nem tudta megválaszolni a tulajdon tárgyának, az érték forrásának problémáját. A tulajdon tárgya ugyanis mindig valaminő olyan vagyon, vagyontárgy, amely ökonómiailag, szociológiailag — legalábbis a munkával szabadon reprodukálható javak körében — a természeti tárgyakat átalakító emberi tevékenység eredménye. Az eredeti, s nem a származékos szerzőmód értelmében. Ezért a magántulajdon nem, vagy legalábbis nem feltétlenül lopás, mert munka eredménye a munka tárgyának megmunkálása, kiemelése természeti közegéből, s ez lehet saját munka eredménye. Reál aktus Marxnál, amit a kontraktualisták úgy alakítanak át és egyben jogiasítanak, hogy egy vélelemmel élnek: ahhoz, hogy valaki a természetben található objektumot saját munkájával elsajátíthassa, magáévá tehesse, fel kell tételeznünk a többiek (mások) beleegyezését, hallgatóságos hozzájárulását ahhoz. Ha nem tiltakozik senki, az azt jelenti, hogy lemondott annak javára, aki kezd valamit a természetben uratlan dologgal. (Elvonatkoztatva attól, hogy amiről nem tudunk, arról ritkán formálunk véleményt.) Ilyen módon akarati aktussá válik a tulajdon potenciális tárgya, s egyben a hallgatóságos megegyezéssel belépő mozzanattal jogiasodik és kontraktualizálódik. A tényleges tárgy azonban inkább gazdasági természetű, amire ráakodik a jogi elismertség, a tulajdon tárgyának tulajdonjogkénti elismerése. A tulajdon meghatározott társadalmi viszony, abban az értelemben, hogy ki, milyen gazdaságban — földművelő, ipari, posztindusztriális vagy éppen információsban — és hogyan állíthatja elő a jószágot, dolgot. A tulajdonjog intézménye ezt védi-oltalmazza és látja el formális és materiális szerzőmódokkal, ügyleti jogcímekkel. Úgy, hogy a

jog elvonatkoztat a tárgy keletkezés módjától, tulajdonságaitól, hogy saját homogén fogalmi rendjébe írja át a tulajdont tulajdonjoggá. Elhagyja vagy redukálja az ökonomiai, szociológiai és történeti szempontot, amely a vagyon, vagyontárgy keletkezésére vonatkozik, hogy előtérbe állítsa az ilyen vagyonok, vagyontárgyak jogi védelmét, forgalmát, hasznosítását. Ilyen módon a tulajdonjog olyan abszolút szerkezetű jogviszony, ahol a tulajdonos jogalany — természetes személy, jogi személy vagy egy közösség, vagy egy állam mint jogi személy — rendelkezik a vagyonnal, vagyontárgya felett, függetlenül attól, hogy ez materiális vagy éppen immateriális jószág-e (például váromány, jogosultság vagy éppen digitális jószág), és függetlenül attól is, hogyan keletkezett. A tulajdonos alany rendelkezése mindenki mást kizár ebből az abszolút szerkezetű, *negatív* jogviszonyból, ahol az ember–tárgy viszony emberek között, dolog által közvetített társadalmi viszonyná válik. *A tulajdonos cselekvéshez való joga személyes*, szubjektív, nem más érdekből fakad, ezért rendelkezhet és senki más nem rendelkezhet a dolog felett. A *pozitív* oldalon — épp azért mert viszony-meghatározottságról van szó — in concreto mégsem korlátlanul szabad a rendelkezés. Ugyanis minden saját tulajdon feletti szabad rendelkezés — dolog feletti hatalom — korlátja más saját tulajdonával szembeni szabad rendelkezésnek. A szabad rendelkezés addig terjed, amíg nem ütközik mások szabad rendelkezésének korlátjába. *A tulajdonjog immanens ellentmondása a Neminem laedit qui suo iure utitur* (Senkinek sem árt, aki a saját jogán él) és a *Neminem laedere* (Senkinek se ártunk) követelménye, s ennek *feloldása feltételezi a törvényhozót*: azt a közhatalmat, amelyik érvényesen, tehát normatívén definiálja, hogy milyen feltételek mellett és meddig terjed egy jogalany tulajdonos rendelkezése saját hatalma alatt álló vagyontárgyán.² Egy jogrendben a tulajdon tárgyának, a materiális vagy immateriális jószágnak, vagyonnak nincs olyan immanens tulajdonsága, amelyet emberi jogként vagy alapjogként kellene elismerni. Nem ember–dolog közötti viszony, amely a dolog természete felől determinálná tulajdonjogként, hanem dolog által közvetített, jogalanyok közötti

² Nem beszélve most a tulajdonost terhelő közterhekről és kárviselésről, amely további kötelezettségi elemekkel terheli meg a vagyonával szabadon rendelkező tulajdonost.

társadalmi viszony. Azért abszolút szerkezetű jogviszony, mert mindenki mást kizár a tulajdonos jogalanyon kívül a rendelkezésből, miközben a tulajdonos rendelkező erejét, jogosítványképletét, minden tulajdoni forma mellett törvény szabja meg. Ezért *nincs tulajdonjog törvényhozó nélkül*, s tulajdonjog *mint alanyi jog egyenlő a cselekvés törvény által megengedett mértékével*. Ennek a tételnek több következménye lesz.

A jogirodalomban Sonnevend Pál (Sonnevend, 2003, 640–641; illetőleg Sonnevend – Salát, 2007, 114–116.) a *tulajdonvédelem paradoxonaként* fogja fel a tulajdonjog napjainkban adott helyzetét, nevezetesen azt, hogy a problémának a szakjogi szint fölött elhelyezkedő alkotmányjogi jogrétege is van, amittől az sajátos természetűvé vált. Hosszabban idézzük álláspontját, annak érdekében, hogy aztán fel tudjuk mutatni tőle *eltérő* megoldásunkat. Igaz, *mindkét álláspont jól* képviselhető. A paradoxon, tehát látszólagos ellentmondás azonban csak akkor keletkezik, ha nem elégszünk meg a tulajdonjog (legerősebb) alanyi jogkénti felfogásával, hanem alkotmányos alapjogi státuszt is igyekszünk kreálni annak. Ekkor a magánjog alkotmányos alapjainak megteremtése érdekében *bevezetjük* az autonóm alkotmányjogi tulajdonfogalmat, némiképp megkettőzve a tulajdonjog fogalmát. (Kicsit általánosabban persze hasonló a helyzet a magánjog alkotmányosságának szélesebb probléma mezőjében, lásd a Sajó András által szerkesztett és előszóval ellátott érdekes kötet jó néhány tanulmányát.)

„Mai felfogásunk szerint a tulajdon nem természet adta, magától értetődő dolog. Tulajdonról jogi értelemben csak akkor beszélhetünk, ha sajátos szabályok együttese a különböző javakat meghatározott tartalommal az egyénekhez rendeli. Ilyen szabályok léte nélkül elképzelhetőek a tulajdonhoz hasonló szociológiai jelenségek, ezek azonban az alkotmányjog számára önmagukban kezelhetetlenek.

Ebből az következik, hogy a tulajdonhoz való jog nem képzelhető el olyan természetes szabadságként, amelyet az egyének minden további jogszabályi konkretizálás nélkül élvezhetnének. Amíg például a véleménynyilvánítás szabadsága vagy a vallásszabadság a normaalkotó rendelkezése nélkül is gyakorolható, addig a tulajdonhoz való jog

gyakorlása feltételezi, hogy az egyénnek a jog által meghatározott tartalommal elismert vagyoni joga van.

Ez a körülmény sajátos paradoxont eredményez. A tulajdonhoz való alapjognak ugyanis a törvényhozó indokolatlan beavatkozásától is meg kell védenie az egyén jogosítványait. Ugyanakkor e jogosítványok csak akkor és olyan terjedelemben léteznek, amikor és amilyen tartalommal azokat a törvényhozó kialakította. Tehát úgy kell egy jogot a törvényalkotóval szemben megvédeni, hogy az adott jog tartalmát maga a törvényalkotó jogosult meghatározni. Ez a paradoxon akár azt a következtetést is eredményezhetné, hogy nem lehet a törvényhozó tulajdon jogintézményét kialakító és ezért legitim aktusait azoktól az aktusoktól megkülönböztetni, amelyekkel jogalkotói minőségében korlátozza vagy akár megsérti a tulajdonhoz való jogot. Ez nem jelentene mást, mint hogy a tulajdonhoz való jog a törvényhozó aktusaival szemben nem, csupán a jogalkalmazás ellen nyújt védelmet.” (Sonnevend, 2003, 640–641.)

Ha tehát a tulajdonjog norma által meghatározott, akkor a törvényhozó, aki adta, akár el is veheti vagy korlátozhatja. *Hogy lehet elkerülni a tulajdonjog megadásának (tartalmi meghatározásának) és megvonásának egyidejű helyzetét?* Be kell vezetni a jogalkotás két szintjét, egyfelől *az alkotmányos szinten definiált tulajdonjogot*, amit a törvényhozó sem vonhat el, vagy csak különleges garanciális feltételek mellett (ti. az alkotmányt csak az alkotmányozó hatalom és annak eljárása változtathatja meg), másfelől *a törvényhozói szinten definiált és változtatható tartalmi összetevőket*. Akkor lesz a tulajdonjognak alapjogi státusa, ha az alkotmány akként rögzíti bizonyos aspektusait, így kisajátításának konjunktív feltételeit. Ekkor áll elő az alkotmányjogi tulajdonvédelem lehetősége. Előnyeivel, s azokkal a hátrányokkal is, hogy ezzel az emberi jogias, alapjogi jogvédelmi réteggel némiképp túlterheltté válik a jogvédelem. Amit alanyi jogként alapjogi státusztól függetlenül jól lehet védeni — tengernyi jogrendszer évezredes tapasztalata szerint — az túldifferenciálódik, talán feleslegesen is elbonyolódik. Ennek megértéséhez mutassunk rá arra, hogy a Magyar Alkotmányban sem a XII. alapjogi fejezetben szerepel a tulaj-

donjog, hanem az I. fejezet Általános rendelkezései között. Ebből a rendszertani elhelyezkedésből azonban senkit, semmiféle jogvédelmi hátrány nem ért.

Ha pedig alapjogi (emberi jogi) státuszba emeljük a tulajdonjog bizonyos összetevőit, akkor ennek két következménye mindenképpen lesz. Egyrészt a tulajdonhoz való jog indoklása felveti, hogy első vagy második generációs (emberi) jognak tekintsük-e? Mi nem láttuk igazán emberi jogilag megalapozhatónak a tulajdonhoz való jogot, ennyiben a kérdés is elesik. Teljesen persze mégsem tagadható, s valóban locke-i eredetű gondolat, hogy a tulajdon a szabadság (öröm, gazdagság stb.) biztosítéka, s a kontraktualisták szerint a társadalmi szerződéssel létrehozott állam pedig a tulajdon védelmére létrejött intézmény (mint ezt C) interpretációs típusnál leírtuk). Nagyon absztraktan ez is tartható, elgondolható. Hanem amikor ezt a gondolatot rendszerapológiára használják fel, akkor nagyon messze kerülnek a konkrét összefüggések konkrét igazságától. Attól, hogy milyen tulajdon — antik, feudális, modern polgári, államszocialista stb. — kinek, milyen társadalmi csoportok szabadságát biztosítja. Akik a jogirodalomban belemennek a generációs kérdés vizsgálatába, többnyire kétféle álláspontot képviselnek. Sári a tulajdonhoz való jogot és vele együtt a vállalkozás szabadságát rendszerint a második generációs emberi jogként kezeli. (Sári, 2000, 37.) Ezzel ellentétben a Halmai Gábor–Tóth Gábor Attila szerzőpáros sem keletkeztörténete, sem pedig tartalma alapján nem tekintik gazdasági jognak a tulajdonhoz való jogot. Más kérdés, hogy a valóban második generációs szociális jogok olyan pozitív, állami jogalkotási és jogalkalmazási intézkedéseket követelhetnek meg, amelyek a tulajdonjog korlátozásával vagy éppen annak szociális kötöttségei érvényesítésével járnak. Gazdasági természetű állami intervencióval, de ez a szociális jogok *felől indukálódik*, nem pedig a tulajdonhoz való jogot teszi második generációs szabadságjoggá.

Másrészt elismerve az alapjogvédelmi szintű tulajdonvédelmet, azt érthetően kiterjesztjük a nemzetközi egyezményekben vállaltakra is. Ez pedig a nemzeti jogrendekkel szemben, azok fölött érvényesíthető

autonómiát jelent. Természetesen lehet ettől éppen a jogvédelem hatékony eszköze is — éppen az Emberi jogok európai egyezménye alapján —, csak hogy ekkor a szakjogi és az alkotmányos alapjogvédelem körén túlmenő harmadik jogvédelmi szint, mező keletkezett. Ez pedig némi képp felveti az intézményi komplexitás túldifferenciálódását és belső ellentmondásosságát.³ Jeney Petra az Európai Bíróság joggyakorlatát elemézve arról ír, hogy a tulajdonhoz való jog közösségi védelme „számos olyan kérdést vet fel, amelyek a közösségi jog, a nemzeti alkotmányos alapjogok és a tagállamok magánjogi felfogásának metszéspontjában találhatók.” (Jeney, 2006, 73.) E metszéspont bizonytalanságai éppen a tulajdonfelfogás és a védett vagyoni jogok körének meghatározásában markánsak — mutatja meg egy gazdasági ágazatban (a tejkvóták természetének Európai bíróság általi jogi minősítése kapcsán).

IV. Emberi jogok — alkotmányos jogok

Elhagyva az elmélettörténet (Weber, Locke) és az elmélet kérdéseit, a II. és a III. reláció nemzeti jogrendszer függő (systembezogen) összefüggésekhez vezet át.

Emberi jog versus alkotmányos jog versus alkotmányos alapjog: szinonimái egymásnak (ekkor csak lényegtelen differenciák adódnak: például, azt mondjuk, hogy *normatívabbak az alapjogok* mint az általában vett emberi jogok, igaz, de attól függ, melyik jogra gondolunk a kijelentés kapcsán), átfedések, és esszenciális különbségek vannak közöttük.

Például: *jogegyenlőség* alkotmányos jog, vannak, akik szerint csak elv, de *ha* azonosítom a diszkrimináció tilalmával, akkor éppen már alapjogi státusza is lesz.

Például: *választójog, részvételi* (népszavazáshoz és népi kezdeményezéshez való) jogok Magyarországon előbb csak alkotmányos jogok, aztán AB, majd nyomában az alkotmányozó hatalom is *feltolta a politikai alapjog státuszába*: holott strict értelemben itt a törvényhozó is korlátoz-

³ Ami például az emberi jogok védelmével kapcsolatban Strasbourg (EJEB) és a luxemburgi EU bíróság gyakorlata között némelyek szerint elő is állt.

hat, és nem ütközik alapjog alapjoggal, amikor kizár bizonyos feltételek megléte esetén valakit a választójog gyakorlásából (szabadságvesztő büntetését tölti, bírói ítélet kizárja mellékbüntetésként e részvételi jog gyakorlásából).

A különböző nemzeti jogrendszerek jogvédelmi rendszerében nem érvényesek azok a fogalmi elhatárolások és átfedések, melyeket a magyar jogdogmatika közegében megállnak. Azért nem, mert az igen szubtilis, kifinomult emberi jogi jogvédelem egységesedést, konvergenciát mutató nemzetközi tendenciája mellett is megőrzi a nemzeti jogok fogalmi készletét, jogtechnikáit, intézményes megoldásait, és főleg rendszertani összefüggéseit. A nyelv, a jogcsoporthoz tartozás és a nemzeti hagyományok mellett a fejlettségi fok és a joggyakorlatban kialakuló jogászai lelemény, megoldások gyakran egyedi arculatúak.

A példa erejével szólva: *A jogelmélet* horizontjáról nézve nincs túlzott jelentősége annak, hogy Franciaországban a *libertés fondamentales* (droits et libertés publiques) a használatos, elterjedt terminus, s nem az alapjogok (droits fondamentaux), pedig egykor Robespierre 1793-as híres Konvent-beli felszólalásában vagy Conseil d'État határozatokban ez (is) szerepelt.

Történetileg a *libertés fondamentales* és a *libertés publiques* a III. Köztársaság alatt a törvények által védett „alapjogokat” jelentették, amit a joggyakorlatban dolgoztak ki, míg előbbi terminus a 20. század második felében az alkotmánybíróági vagy nemzetközi jogi védelmet igénylő jog volt. Sokak szerint 1981 után Louis Favoreu hatására jelenik meg újra az alapjogok kifejezés, amit a német terminológiai használatból vett át. Ez alatt viszont minden alkotmányosan védett jogot és szabadságot értett. (Más magyarázat szerint a nemzetközi egyezmények angol terminusa (fundamental rights) került átvételre). Így a nemzetközi jogi- vagy az alkotmányos védelemben részesülő jogok egy tekintetbe esnek. Az USA és Franciaország között viszont manifeszt a különbség abban, hogy az USA-ban a *libertés fondamentales* csak első generációs szabadságjogot jelent ma is, míg Franciaországban a gazdasági és szociális jogok is ehhez a fogalomhoz tartoznak. (Favoreu, 2007.)

V. Alkotmányos jogok — (alkotmányos) alapjogok

Nemzeti jogrendszerünkben egy *alkotmányos jog* annyiban több és más egy törvényes jognál, hogy csak az alkotmány módosítására vonatkozó, a képviselők összlétszámának kétharmados („nagykétharmados”) parlamenti többségét feltételező minősített többséggel változtatható (szemben tehát egy feles törvény egyszerű többségével vagy egy úgynevezett „kiskétharmados” törvénymódosítással). Minden alapjog alkotmányos jog is egyben, de az alapjognak az Alkotmány 8.§ (2) bekezdésében rögzített jogdogmatikai specifikuma van: „A Magyar Köztársaságban az alapvető jogokra és kötelelességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja.” Tehát a lényeges tartalmat a törvényhozó sem korlátozhatja. Kérdés, hogy akkor senki sem korlátozhat alapjogot? Nos, valóban, a lényeges tartalmat törvényhozó hatalom sem korlátozhatja, de az alkotmánymódosítás (és az alkotmányozó hatalom) igen. Továbbá az alapjog korlátozás másik esete éppen az, amikor alapjog alapjoggal ütközik, s ezért szükséges összemérésük és az ütköző igények minőségének és terjedelmének meghatározása.

Az alapjogok jogelméleti jelentősége, funkciója éppen az, hogy *a pozitív jogi érvényesség feletti joghelyességi mérvén méri meg a jogi normákat*, s ezzel egy magasabb önreflexiós fokra emeli a jogrendet, mégpedig egy új öntisztító mechanizmus kiépítésével. Az alkotmányozó hatalom által alkotott alapjogok *a törvényhozó hatalmat korlátozzák* (nálunk ezért az említett (8. § /2/ bek.). Ennek csak akkor van értelme — mint ezt Kelsen 1928-as „La garantie juridictionnelle de la Constitution (La justice constitutionnelle)”-je kimutatta — ha az alkotmányos alapjogok a rendes törvények fölött állnak és az alkotmányellenes aktusok megsemmisítését egy független szervre bízzák.⁴

⁴ Nem egy parlament által választott elnökre, vagy pláne egy Führerprinzipel működő jogrendszerre, ahol a vezér akaratnyilvánítása jogértelmezési forrás értékű. Ott pedig, ahol nincs intézményes megoldása az alkotmányosság problémájának, a megoldásokat sokkal több esetlegesség, és önkény veszélye fenyegeti, mintha institucionalizálnák.

Az alapjogi korlátozás feltételét a magyar Alkotmánybíróság 30/1992 (V.26.) számú határozatában fektette le: mégpedig, a szükségességi és arányossági tesztet. Alapvető jog lényeges tartalmát korlátozni csak egy másik alapvető jog érvényesülése érdekében, elkerülhetetlen esetben, csak a feltétlenül szükséges mértékben és az elérni kívánt alkotmányos céllal arányosan lehet — tehát csak az alapvető jog lényeges tartalmának maximális tiszteletben tartásával. Kérdés most már csak az, hogy *a tulajdonjog korlátozásánál* valóban alapjog alapjoggal való ütközésről van-e szó (továbbá, hogy a korlátozás megfelel-e a felállított teszt követelményeinek)? Nos, jogirodalmunk kimutatja, hogy ez közel sincs mindig így. Nincsenek a dogmatikai követelménynek tisztán megfelelő helyzetek a tulajdonjog korlátozásában. Másik alapjoggal való ütközés nélkül, egyéb megfontolásokból is bőven korlátoznak jogszabályok (alapjogvédelmi szintű!) tulajdonjogi összetevőt. (Lásd: Sonnevend – Salát, 2007, 136–147; Németh, 2007, 79–85.)

A tulajdonhoz való jognak alkotmányos alapjogkénti felfogása szerintünk mégis járt fogalmi hozadékokkal jogrendszerünkben. Az Alkotmány 13. §-a ugyan nem definiálta a tulajdonhoz való jogot, de a 64/1993 (XII.22.) AB határozat a tulajdon alkotmányos funkcióját kijelölte, amikor egyfelől „*a személyi cselekvési autonómia hagyományos anyagi alapját*” kantiánus ihletettséggű alapjogi védelemben részesítette, másfelől eloldotta és kiszélesítette a polgári jogi tulajdonfogalomhoz képest: „*Az alkotmányi tulajdonvédelem köre és módja nem szükségképpen követi a polgári jogi fogalmakat. ...a tulajdonvédelem köre tehát nem azonosítható az absztrakt polgári jogi tulajdon védelmével, azaz sem a birtoklás, használat, rendelkezés részjogosítványaival, sem pedig negatív és abszolút jogként való meghatározásával.*” Ennek jelentőségét azonban túlbecsülnünk sem szabad. Sajó András szerint „Bár az alkotmánybírósági határozatok kezdettől befolyásolták a hazai magánjog-felfogást, az alkotmányos szempontok a magánjogi intézmények kereteit határozták meg, anélkül, hogy a magánjogi intézmények működésével kapcsolatban radikális újragondolást követeltek volna. A tulajdon alkotmányjogi

fogalma például nem igényelte a hagyományos tulajdonjog újragondolását” — írja. (Sajó, 2006, 9.)

A dogmatikailag és/vagy rendszertanilag közel sem ellentmondásmentes helyzetek feloldására vonatkozó gyakorlatias és megengedő konklúzióink: „Nem az a fontos, hogy milyen színű a macska, hanem az, hogy megfogja az egeret”, tehát érvényesítse egy nemzeti jogrendszer alanyi jogként vagy alapjogként a tulajdonvédelmet, vagy ha nem, akkor emberi jogként érvényt lehessen szerezni annak a nemzetközi jogi intézményekben, az Unióban, vagy a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságánál.

A közösségi tudásvagyon tulajdonjoga

Miért mondtuk, hogy a tulajdonjog emberi jogként való megalapozásának van némi racionális magva? Azért, mert a saját munkán alapuló tulajdonjog jelentőségét a mai posztindusztriális társadalom viszonyai között is érzékelhetjük. Egyik világos megvalósulása ennek az *Open Source* jelensége. Arról van szó, hogy a kollektív alkotásként létrejött Softwer ötletek, intuíciók ne lehessenek egyetlen ember (jogalany) magántulajdonában. Az a szellemi tulajdon, amely hasonlóan kollektív tudást, tapasztalatot, leleményt, modifikációs gazdagodást képvisel, mint a nyelv, a népdalok vagy a népköltészet, ne lehessen szabadalmaztatható a magántulajdon mintájára. Itt a tulajdonjog tárgya, a tulajdon, kód, információ (szellemi termék), amely kollektív karakterrel rendelkezik, s ez hat a szabályozás módszerére, a szabad továbbfelhasználás követelményére. Az a számítástechnikai eszközhasználat, amely *szabad felhasználású kódból jött létre, annak ilyennek is kell maradnia*. Az ilyen szoftverek/megoldások nem kopnak el, hanem gazdagodnak, többfunkcióssá válnak a felhasználás során. Az ingyenesség korlátozatlan hozzájutást nem feltétlenül jelent azonban, mert a „free” nem az árra, hanem a zárt (tulajdonosi) felhasználással szemben a „free software” a felhasználók felhasználási és ugyanilyen közösségi célú továbbfejlesztési szabadságára utal. Arra, hogy jogosultak futtatni, másolni, közzétenni, megváltoz-

tatni, tökéletesíteni a szoftvert, de *kötelesek* az általuk létrehozott kódokat ugyan ilyen szabadon közzétenni a közösség számára.

Az 1998-as Netscape ügy nyomán az „Open Source Initiative” mozgalom követeli és csiszolgatja a létrejött közösségi eszköz védelmét. Közel sem sikertelenül. „Kevésbé köztudott az a tény, hogy az internet működésének és felhasználásának alapjait biztosító legtöbb program nyílt fejlesztői modell segítségével valósult meg. A legismertebb a töretlenül sikeres GNU/Linux.” (László, 2007, 60–61.)

Fentebb hivatkozott szerzőnk a nyílt forráskódú, nyílt fejlesztői modell lényegét abban látja, hogy „az ilyen programok mindenki számára elérhetőek, aki internetkapcsolattal rendelkezik. Bárki letöltheti, tesztelheti és fejlesztheti a programokat, vagy erre irányuló javaslatokat küldhet be. A közösség tagjai segítik egymást, és megosztják tapasztalataikat, ami tanulási folyamatot és tudástermelést indít el az egész közösségen belül. A fejlesztés eredményét az egész közösség élvezi, nem csak azok, akik közvetlenül részt vettek a munkában, s így közösségi tudásvagyon jön létre.” (László, 2007, 62.). A vagyont persze kezelni kell; csak azok a kódok kerülhetnek be a nagyobb alkotásokba (például Linux kernel), amelyek szakmai színvonalát a közösségi tagok — szavazás útján — megfelelően találják.

A digitális közjavak megítélésében azonban nincs tiszta helyzet. A kérdés továbbra is az: mi válna ezekből a magánjavakból közjósággá? Elegendő-e ehhez a digitális javak „korlátlanága”, vagy az egyéni érdekek és a szerzői jogok védelme lesz jellemző? Erős törekvések vannak a digitális javak kisajátítására, s két egymással ellentétes szemléletet konstatál az információs társadalom szakértő. Az egyiknél e javak szabályozása a magánjóság-jellegből indul ki. „A szellemi tulajdon védelmére építve, a törvény erejével teszi kirekesztővé az információs terméket. A mindinkább anakronisztikussá váló ’copyright’ szabályozásnak az immateriális jóságokra történő kiterjesztése eredményezi többek között azt a furcsaságot, hogy egyedi sorszámmal azonosított digitális jóságok jelennek meg, mintha valóban értelmezhető volna a *példány* vagy a *példányszám* fogalma. A szellemi (magán)tulajdon által kirekesztő, a

copyright-szabályozás hatásaként versenyt folytató digitális javak nagyon is alkalmasak a piaci áru szerepre, ugyanakkor teljességgel nélkülözik a közjavak jellegzetességeit.

A másik irányzat — amelyet a *Creative Commons* (CC), illetve a *copyleft*nek becézett Általános Közreadási Feltételek (General Public License, GPL) fémjeleznek — éppen ellentétes hatású. A két szabályozás közös pontja a szerzői jog feltétlen védelme. A szerző(k)nek mindkét jogvédelmi rendszerben vitathatatlan joguk van saját szellemi termékükhöz és ahhoz, hogy egy adott szellemi termékre vonatkozóan ezt mindenkiel tudathassák. Egyik változat sem teszi azonban erre hivatkozva kirekesztővé a digitális javakat, azokat a jószágokat, amelyek az adott szellemi termékből „készülnek”. Nem véletlen, hogy mindkét szabályozás neve tartalmaz egy-egy ebből a szempontból fontos kulsszót: az egyikben a *public*, a másikban a *commons* szerepel. Az egyik nyilvános vagy szabad hozzáférésre, a másik a közös jószág jellegre utal. A szerzői jog mellett — amelyet tehát a jog ezekben a rendszerekben is véd — van egy másik fontos fogalom: a használat joga. A szabad használat szabad, vagy másként kifejezve *nyílt hozzáférést* (Open Acces) jelent. „A nyílt hozzáférés pedig kirekesztés-mentességet eredményez, vagyis a javak *közjószág-jellegének* egyik alapvető feltételét garantálja.” (Ferge, 2007, 37–42.)

Itt tehát Locke újra érvényes — azt mondhatnánk, hogy kivételként a bér munkára épülő társadalom fő szabályaihoz képest. A közösség saját tudásán-munkáján alapuló kollektív tulajdonát-használatát kell védenie a tulajdonjognak. Miközben 400 éve a bér munka társadalmában élünk, s ezen ma nem lehet áttörni, aközben a reprodukció mai komplexitási fokán is újratermelődnek — ha csak szigetként is — a saját erőfeszítés eredményét elismerő természetes (emberi) jogok, bizonyos jelenségei. Ezt testesíti meg a Linux.

IRODALOM

- Dunn, John (1992): *Locke*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Favoreu, Louis et. al. (2007): *Droit constitutionnel* (10e édition). Dalloz, Paris.
- Ferge Sándor (2007): Digitális közjavak. *Eszmélet* 75. 37–42.
- Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.) (2003): *Emberi jogok*. Osiris, Budapest.
- Jeney Petra (2006): A tulajdonhoz való jog az Európai bíróság gyakorlatában. In: *Alkotmányosság a magánjogban*. (szerk.: Sajó András) Complex Kiadó, Budapest, 73–91.
- László Gábor (2007): Nyílt forráskódú szoftverek és demokratizálódási potenciál. *Eszmélet* 75. 56–70.
- Lemos, Ramon H. (1991): Locke's Theory of Property. In: John Locke: *Critical Assessments*, ed. Richard Ashcraft, New York, Routledge, 343–361.
- Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és eljárásáról*. V. fejezet: A tulajdonról (ford.: Endreffy Zoltán) Gondolat Kiadó, Budapest.
- Locke, John (1991): *Critical Assessments*. III. Ed. Richard Ashcraft. London, Routledge.
- Macpherson, Crawford Brough (1991): Locke on Capitalist Appropriation. In: *John Locke*. 267–285.
- Macpherson, Crawford Brough (1991): The Social Bearing of Locke's Political Theory. In: *John Locke* 1991.
- Maritain, Jacques (1947): *Les droits de l'Homme et de la Loi Naturelle*. Harmattan, Paris.
- Marx Károly (1952): *A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr „A nyomor filozófiája” c. művére*. Szikra, Budapest.
- Nagy András (2004): BSA versus FSF. Az informatikai forradalom két filozófiája. *Eszmélet* 61. 164–190.

- Németh Attila (2007): A tulajdonjog korlátozásának új szempontjai? *Fundamentum* 4. 79–85.
- Rigó Anett (2006): *John Locke tulajdonelméletéről*. (Kézirat)
- Sajó András (szerk.) (2006): *Alkotmányosság a magánjogban*. Complex Kiadó, Budapest.
- Sári János (2000): *Alapjogok. Alkotmánytan, II.* Osiris, Budapest.
- Sonnevend Pál – Salát Orsolya (2007): A tulajdonhoz való jog. *Szépszádvég*, 4.(46.) 109–149.
- Sonnevend Pál (2003): A tulajdonhoz való jog. In: Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Osiris, Budapest, 637–669.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Második, bővített, javított kiadás. Napvilág, Budapest.
- Szigeti Péter (1998): Az emberi jogok természetének megalapozása: egységesség — világnézettípusok és politikum. *Eszmélet* 40. 10–22.
- Vasak, Karel (1977): A Thirty--Years Struggle: The Sustained Effort to give Force of Law to the Universal Declaration of Human Rights. *UNESCO Courier* 30: 11. November.
- Weber, Max (1995): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, 2/2 Jogszociológia. KJK, Budapest.

Állam- és Jogtudomány, L/3. 2009, 399–416.

HOGYAN IS TÖRTÉNT VALÓJÁBAN?

AZ ORSZÁGOS VÁLASZTÁSI BIZOTTSÁG ESETE A TÖRVÉNNYEL ÉS
VÉGREHAJTÁSÁVAL ÁPRILIS 11-ÉN

Jelen sorok szerzője¹ nem gondolja azt, mint a német történészfejedelem, hogy a történetírás alapvető feladata az eseménytörténet írás volna, a „wie es eigentlich gewesen ist” (Leopold Ranke), hiszen az eseménytörténet mindig a hosszabb tartamok strukturális kereteibe ágyazódik — figyelmeztet Fernand Braudel, és ez legalább annyira számba veendő, mint a rövid tartam eseménytörténete, annak gyakran csak konjunkturális változásai. A mikro-szinten zajló események faggatása sem haszontalan azonban, különösen akkor nem, ha az eseménytörténet menete rávilágít a törvényhozás, a végrehajtás és a jogalkalmazás közötti összefüggésekre, továbbá a „látványtársadalom” (Guy Debord) és a valóság közötti különbségre. Látszat és valóság nem azonos. A valóság a lényeg és a jelenség egysége, egybeesése, merthogy a kettő elválhat egymástól. Azonban a látszat is fontos, éppen mert a média közvéleményt befolyásoló hatalmának bemutatása nélkül a történet valami egészen más volna, mint amivé vált. Ez a látszat objektivitása. A modern tömegpártok ideológiai apparátusának működtetése és a hozzá kötődő médiabatalom erejének bemutatása nélkül, pusztán az eseménytörténet rekonstrukciójával elintézhetlen a dolog. Választójogi, jogelméleti és politológiai elemzésekre ezért egyaránt szükség lesz. Először fel kell idézni, majd analizálni az országgyűlési képviselőválasztások első fordulóján történeteket, következményeivel együtt. Aztán kerülhet sor a strukturákba ágyazott hatások bemutatására.

¹ Érintettként — ekkor az Országos Választási Bizottság (OV) elnöke voltam — törekedtem a tárgyilagosságra, s a szociológiai terepmunka résztvevői-megfigyelői státuszából elemezni a fejleményeket. Hogy sikerült-e a szubjektív tényező szerepét minimalizálnom, ennek eldöntését azonban csak az olvasóra és az utókorra bízhatom. Saját álláspontjaim vonatkozásában királyi többest nem használok, a többes szám első személy használata mindig a testületre vonatkozik.

Ahogy az hazánkban lenni szokott, 2010-ben is jelentős érdeklődés kísérte az országgyűlési képviselői választásokat. A részvételi adatok ugyan elmaradtak a 2002-es és a 2006-os számoktól (70–72 %), de a 8 millió 34 ezer választásra jogosultból megjelent 5 172 000 választópolgár (64,4%) magas fokúnak értékelhető állampolgári aktivitást mutatott. A választások mindenütt problémamentesen zajlottak le, kivéve a lebonyolítás két területének egyes részeit. Egyrészt a külképviseleti választásoknál csúszott be szubjektív, elkerülhető hiba, amikor is Tokióban 46 állampolgár szavazata adminisztrációs, lebonyolítási hiba következtében érvénytelen szavazathoz vezetett, mert a lebonyolító Külképviseleti Választási Iroda (KÜVI) tisztviselője a belső, névtelen borítékot — tévesen — aláíratatta a választópolgárokkal, minek következtében a szavazás titkossága alkotmányos elvének érvényesítése miatt e szavazatokat az Országgyűlési Egyéni Választókerületi Bizottságoknak (OEVB) nem lehetett figyelembe venniük, azokat meg kellett semmisíteniük. A másik rendkívüli fejlemény *a lakóhelyüktől távol szavazóknál, az igazolással szavazás intézményénél* alakult ki.

Az első fordulóban Budapesten 18.765, országosan összesen 56.655 ilyen jogosultságú szavazó volt. Ezek a számok nem nagyobbak a korábban megszokottnál. A 2006. évi országgyűlési választásokon sok kritika érte az igazolással szavazás intézményét. Az akkori szabályozás ugyanis nem tartalmazott garanciát arra nézve, hogy az a választópolgár, aki az első fordulóban lakóhelyén szavazott, és a területi listára leadott szavazata mellett közreműködött egy olyan egyéni képviselőjelölt megválasztásában is, akit már az első fordulóban megválasztottak — tehát eredményes is volt a választás —, ne szavazhatna a második fordulóban, ezúttal már lakóhelyétől távol, egy másik egyéni képviselőjelöltre. Ezáltal nem két (egy egyéni és egy területi listára leadott), hanem három szavazattal élhetett, amit a rendszer nem tudott ellenőrizni. Ez jogellenes és sérti a szavazatok egyenlőségének elvét, mert eltérően a lakóhelyükön szavazók millióitól, akár két egyéni jelöltet is mandátumhoz segíthetett akkor az igazolással szavazó polgár. Ezt a problémát kiküszöbölendő, a törvényhozó egy AB döntés nyomán, 2007-ben olyan új

szabályozást léptetett életbe, amely kizárta, hogy többes szavazással élhessen az igazolással szavazó polgár. Hogyan? Itt, a törvényhozó hatalom problémamegoldásánál kezdődik az érintettek számára felettébb súlyos szakmai, lelki és lelkiismereti problémákat felvető, illetve okozó események sorozata.

Az új szabályozás szerint a lakóhelyüktől távol szavazók *csak egy helyen, és pedig minden településen választókerületenként kijelölt 1 szavazókörben voksolhatnak*, éppen azért, hogy ezeken a szavazóhelyeken biztosítani lehessen az ellenőrzést, a többes szavazás kizárása érdekében. Minden településen csak egy ilyen speciális választókört lehetett létrehozni, és azt a Helyi Választási Iroda vezetője, a jegyző jelölte ki. Itt a szavazat számláló bizottságok (továbbiakban: SZSZB) taglétszámát — munkavégző kapacitásuk növelése érdekében — 5 főről 7-re emelte a törvény (a pártdelegáltak nélkül), és speciális felkészítésben is részesültek a bonyolult ellenőrzési feladatok ellátására. Az események azonban megmutatták, hogy a törvényhozók rosszul mérték fel döntésük gyakorlati következményeit.² A többes szavazás kikapcsolásának alkotmányos követelményét megoldotta a jogalkotó, csak éppen keletkeztetett egy másik problémát: potenciálisan szűk keresztmetszetet teremtett az egyetlen kijelölt szavazókörrel az igazolással szavazók számára.³ A szociológia nyelvén szólva, az intézmény manifeszt funkciója megszülte a törvényalkotó által előre nem látott latens funkciót, sőt, bizonyos összefüggésekben egyenesen diszfunkciókat.

² Korábban felmerült a törvény módosításának az igénye, hogy az igazolással szavazók arányában szükség szerint új szavazókört, szavazóköröket lehessen nyitni. Salamon László képviselő, aki akkor a Fidesz-frakció tagja volt, azzal utasította el e reális felvetést, hogy ezzel megnőne az esélye a választási csalásoknak (Népszabadság, 2010. április 12. 2. o.). Látni kell: e szerint a törvényhozó kötötte meg a szakértők kezét.

³ A nagyobb településeken (elsősorban a fővárosi kerületek bizonyultak ilyen településnek) kijelölt szavazóköröket 600-tól maximum 1200 választópolgár fogadására tették alkalmassá, ám a szavazáskor e sokaság mellé jutott még sokszor 1000, 1500 vagy 2000 igazolással szavazó, amit március 22-én, a szavazókörök kialakításának *befejezésekor* még nem láttak előre a választást lebonyolító szervek. Azért nem, mert március 23-tól április 9-ig (ameddig igazolási kérelmet elő lehetett terjeszteni) a 21 000 igazolással szavazó polgár száma aránytalanul nőni kezdett, mégpedig 66 000-re, ebből 56 655 de facto el is ment szavazni.

A probléma az OVB előtt nem jelent meg sem a 2008. évi országos népszavazás, sem pedig a 2009. évi európai parlamenti képviselőválasztások során, mert akkor nem keletkezett szűk kapacitás a kijelölt szavazóköri körben.⁴ Az igazolással szavazók részvételi adatai és a kijelölt szavazóköri körök leterheltségi mutatói akkor kedvezően vagy legalábbis kedvezőbben alakultak.

16 óra: Állásfoglalás kiadása

Az OVB és az Országos Választási Iroda (OVI) vezetői a választás első fordulóját megelőző OVB ülésen abban állapodtak meg, hogy a választás napján minden OVB tag készenlétben áll, s így szükség esetén lehetőség van a testület azonnali összehívására. Mivel a választásokat lebonyolító szervezet nem jelzett rendkívüli eseményt, ezért — az előzetes megállapodásnak megfelelően — az OVB 15 órakor kezdte meg ülését.

Előre kell bocsátanom, hogy az ülést megelőzően a testület tagjai a médiából már értesültek arról, hogy néhány szavazóköri körben sorállás alakult ki, de ennek nagyságrendje és következményei előttünk éppúgy nem voltak ismertek, mint a széles közvélemény előtt. Az Országos Választási Iroda vezetője délután 3 órai ülésünkön jelezte az OVB-nek, hogy

⁴ Hangsúlyozom: az OVB előtt. Ugyanakkor Szalai Tibor, a főváros II. kerülete választási irodájának vezetője és egyben jegyzője azt nyilatkozta, hogy már 2008 márciusában „jelezte a kijelölt szavazóköri működésének zavarait” a Fővárosi Választási Iroda vezetőjének, erre azonban semmilyen választ nem kapott. (lásd: Botrány: Szigeti Péter az OVB-ülés után dönt, lemond-e. Két éve szólt a II. kerület, hogy gond lesz az igazolással Magyar Nemzet Online <http://www.mno.hu/portal/printable?contentID=706904> (2010. 04. 13.).

Az OVB egyetlen előterjesztést sem kapott az Országos Választási Irodától e problémáról. Egyszerűen nem szerepelt soha a napirendjén. A választások lebonyolítása és lebonyolíthatósága azonban egyértelműen a magyar közigazgatás feladata, a választási irodákon, azok három szintjén — a helyi (most OEVB), a területi, és az országos szinten — keresztül. Az OVB törvényességi ellenőrző szerv, nincs a lebonyolításban sem közvetlen hatásköre, sem felelőssége. Információ nélkül — amit nem kapott az OVI-tól — pedig közvetett sem lehet. Természetesen a felelősség komplex viszonyaira még vissza kell térnem.

az igazolással szavazásra kijelölt szavazókörökben sorban állás alakult ki több helyen is, pontos adatokkal azonban nem tudott szolgálni.

Ebben a helyzetben az OVB — amely nem jogalkotó szerv, szabályok alkotására nincs felhatalmazása — két dolog között választott: vagy nem csinál semmit, s ez esetben a szavazás 19 órakor úgy fejeződik be a törvény rendelkezése szerint, hogy akik ezen időpont előtt megjelentek a szavazóhelyiségben és annak *előterében* tartózkodnak, még élhetnek választójogukkal, akik később jöttek, vagy az előtéren kívül voltak 19 órakor, azok nem adhatták volna le szavazatukat. Mint később kiderült, így ezrek estek volna el alapvető politikai részvételi joguk, szavazati joguk gyakorlásától. Nagy-Britanniában éppen ez történt, óriási botrány is lett belőle, mely jól megmutatta,⁵ hogy nálunk is ilyen reakció lett volna várható.

A másik megoldás — amit a testület választott — az volt, hogy jogalkotás nélkül, a jogalkalmazás egységességének biztosítása érdekében az OVB kiterjesztően értelmezte a törvény szövegét (3/2010-es Állásfoglalásában), hogy a 19 óráig a szavazás céljából megjelent, még sorban álló valamennyi választópolgár részére biztosítani kell a szavazás lehetőségét a szavazat számláló bizottságoknak. Persze a testület tudtában volt annak, hogy a szavazási folyamatot lezáró törvényi rendelkezésnek fontos funkciója van, szükséges egy határidőt megállapítani. A kialakult kényszerhelyzetben azonban az előtér fogalmának kiterjesztése az udvaron, utcán állókra, nem volt törvényellenes, úgynevezett *contra legem* jogértelmezés — szükséges és jó megoldásnak látszott. Az OVB, a választási eljárásról szóló 1997. évi C. törvény (továbbiakban: Ve.) szerint, a választópolgárok független, kizárólag a törvénynek alárendelt szerve. Szép is lett volna, ha a rendkívüli körülmények között nem a jogosult választópolgári igényeket nézi, hanem a szigorú jog szerint irányt mutatva hazaküldeti a lebonyolító SZSZB-kkel a sorban állókat!

⁵ Az angol helyzetről lásd: Vizsgálat, hogy a választók miért nem tudtak szavazni a szavazókörök bezárása után 2010. 05. 07. „Harminc éve a legtöbb szavazó ment el, de 22 óra után nem engedték őket voksolni. A káosz nem ismétlődhet meg újra, több száz szavazó nem adhatta le szavazatát — mondta az Angol Választási Bizottság elnöke”.

http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/election_2010/8666338.stm.

Jó, hogy nem ezt tette, de a tényleges adatok ismeretének hiányában az OVB nem látta, nem láthatta előre döntésének 19 óra után fellépő következményeit. Döntését olyan információk, illetve feltételezés birtokában hozta meg, hogy csak időleges, csekély számú választópolgárt érintő csúszás lesz.

Eltérően a délután rádiót, tv-t hallgatóktól, nézőktől, az OVB ülésezett, s nem hallotta a „nyolcvanméteres sor Zuglóban” típusú híradásokat.⁶ A probléma, amelyre az OVB-nek mint a választások törvényességét felügyelő testületnek megoldást kellett találnia, nem az volt, hogy a választások törvényben meghatározott időtartama alatt csökkentse a sorban állás időtartamát — ez ugyanis választásigazgatási, választástechnikai feladat, melynek megoldására hatáskör hiányában az OVB-nek elvi lehetősége sem lett volna. Az OVB-nek arra a törvényességi kérdésre kellett választ találnia: miként biztosítható a szavazás helyszínén időben megjelent állampolgárok számára, hogy annak ellenére gyakorolhassák szavazati jogukat, hogy a sorban állás miatt szavazatukat a szavazás befejezésének törvényben megállapított időpontjáig, 19 óráig nem tudják leadni?

Itt is van egy nem lényegtelen vita az informáltságról: az OVB nevében nem azt állítottam, hogy nem volt információnk a kialakult problémáról, hanem azt, hogy a testület *alulinformált volt* a 16 órai döntéskor. Az OVI munkatársának (Jackli Tamás) sajtótájékoztatón elhangzott az az érve, hogy nem véletlenül került az OVB napirendjére az előtér fogalmának értelmezése délután — nem cáfolat, nem mond ennek ellent: információt adott, de *nem* adott pontos és átfogó képet *a sorok nagyságáról!*⁷

⁶ Vagy azt, hogy Pécssett ötszázán zsúfolódtak össze délutánra. Lásd: „Tömeg, indulat, káosz Pécssett. „Minden politikust így szavaztatnék” A jegyző próbálta csitítani az embekeket.” (Magyar Nemzet, 2010. április 12. 3. o.)

⁷ Az ülés különböző időpontjaiban jól dokumentált, hogy Halmi Gábor, Szoboszlai György, Bordás Vilmos, Fazekas Marianna, Szigeti Péter, Hunyadi Gábor tájékoztatást kértek, amit késve, elnagyoltan kaptak csak meg. (Lásd: hírszerző: Az OVB szerint ők nem hibáztak <http://www.hirszero.hu/cikkprint.147021/2010.04.13/>)

Miért? Azért, mert nem tudott: az SZSZB-k a szavazás lebonyolításával foglalkoztak, nem a sorban állók változó számának figyelésével! Az információszerzés és áramlás nem volt beépítve a rendszerbe — ez derült ki utólag.

A délután során az OVB csekély jelentőségű jogvitákkal, kifogásokkal foglalkozott. Egyelőre, egészen délután 18 óráig csak spontán módon vetődött fel, hogy mi történik, ha 19 óra után is maradnak jogosult szavazók a kiterjesztett előterű szavazóhelyiségekben. Az OVI vezetőjével (dr. Virág Rudolf államtitkár úrral) úgy értékeltük a helyzetet, hogy ilyenkor *lokális kampánycsend áll elő*: ahol a szavazás tart — feltételezhetően csak néhány, az igazolással szavazókat fogadó szavazókörnél — ott kampánycsend lesz, ugyanis *a törvény maga rendelkezik arról, hogy a kampánycsend a szavazás befejezéséig tart* (Ve. 40.§ /2/). Ennek célja, hogy kizárja a választói akarat jogellenes befolyásolását, melyet az SZSZB elnököknek egyébként is biztosítaniuk kell a szavazóköri rend fenntartásával. Ezzel szemben, ahol befejeződött a szavazás, ott már nincs befolyásolás, onnan küldhetik a szavazóköri eredményeket, s azok nyilvánosságra kerülhetnek. Analógiával élve: ahogy lokális kampánycsend az önkormányzati választás alatt is volt, amikor arra a közelmúltban, az időközi országgyűlési választási kampány alatt került sor, azonképpen lehet most is eljární.

Ilyen előzmények után — a helyzet magyarázataként — ezt az álláspontot két országos televíziónak (m1 és Duna Tv) is kifejtettem.

18:50 — Döntés a kampánycsend értelmezéséről

A folytatás az irodavezető úr felvetésével kezdődött: „Az alapkérdés az, hogy 19 órakor tudjuk-e indítani, vagy sem a tájékoztatási rendszert, ez pedig annak a függvénye, hogy azokban a szavazókörökben, amelyekben zajlik még a szavazás, és nem zárult le, hatályban lévőnek tekintjük-e a kampánycsendet, vagy sem? Ha igen, akkor lokális kampánycsendről lehet szó, vagy nem ...tehát 19 órakor indul az országos tájékoztatás, ahol pedig zajlik még a szavazás, ez körülbelül 3–4

szavazókör Budapesten, Pécsen, Szegeden. Vagy mindaddig nem indul az országos tájékoztatás, amíg az utolsó szavazókörben be nem zárul a szavazás.”⁸

A bizottsági vita pozíciói a következőképpen alakultak — utóbb hozzátéve: nem függetlenül a felek még jellemezendő jogfelfogásától.

Halmai Gábor elnökhelyettes a délutáni Állásfoglalásból arra következtetett, hogy mindaddig, amíg a szavazás be nem fejeződik, kampánycsend van. Meghosszabbodott a szavazás, ami ex lege, a törvény erejénél fogva kampánycsend-hosszabbodást jelent. Lokális azért nem lehet a kampánycsend, mert nemcsak egyéni, hanem listás szavazás is történik, minden eredmény — eltérően az önkormányzati választásoktól — területi és egyben országos eredmény is.

Litresits András (MSZP delegált) ezt az érvelést erősítette, bevonna a tilalom alá a mobil-telefonokon, sms-en történő információszerzést is. Utóbbi mozzanat vonatkozásában megjegyzendő: tévesen.⁹ A személyes kommunikációs eszközökre kiterjeszteni a kampánycsendet a véleményszabadság korlátozása miatt alkotmányossági aggályokat is felvet, a jogalkalmazásban pedig biztos, hogy lehetetlen a személyes kommunikáció tartalmát elbírálni, egyrészt azért, mert nem ismert, másrészt mert az nem tartozik harmadik személyre.

Stekler Ottó (a Civil Mozgalom delegáltja) személyes, lakóhelytől távol történt szavazási tapasztalata alapján azt mondta, úgy becsüli, körülbelül plusz egy óra szükséges a szavazás befejezéséhez — addig kell halasztódnia az eredmények közzétételének. Ezek egyébként alacsony, 20% alatti feldolgozási szinten érdektelenek is — tette hozzá.

⁸ Lásd: www.valasztas.hu honlapon OVB üléseinek összefoglalója, 2010. április 11., 22. o. Jegyzőkönyvi idézeteink nyilvános források, azonban magukon viselik a szóbeli közlés nyersességét. Írásba foglalásukkal elvesznek a metakommunikációs jelentésrétegek, nyomatékok, utalások stb. Ezért kellett néhol magyarázatot fűzni hozzájuk.

⁹ Ezt a körülményt az OVB 2/2007.(III. 19.) érvényben lévő kampánycsend-állásfoglalása 10. pontjában értékelte is: „Az állampolgárok, mint magánszemélyek közötti személyes kommunikáció — tartalmától és formájától (a többi között levél, SMS, e-mail, internetes napló /blog/) függetlenül — nem valósítja meg a kampánycsend megsértését”.

Bordás Vilmos álláspontjával szemben Halmai Gábor azt hangsúlyozta, hogy nem a tv műsoroknak, csak az eredmények közlésének kellene gátat szabnia az OVB-nek, beleértve az exit poll eredmények ismertetését is. (Este 8 óra után Szoboszlai György hozzászólásából az derült ki, hogy nem készültek ilyen felmérések, ezért nem lehettek exit poll eredmények, pusztán előzetes, pénteki becsléseket futtattak a tv-csatornák).

Az elnök azzal érvelt, hogy két tv-csatornában is ellentétesen értékelt, ami ugyan nem perdöntő, mert ő nem „jogforrás”. Azonban, véleménye szerint, ha 11 ezer szavazókörben¹⁰ befejeződtek a választások, ott nincs már kampánycsend, az arra a körülbelül 3-ra korlátozódik, ahol még tart a voksolás.

Sasvári Róbert (a KDNP delegáltja) a többiekkel egyezően a kampánycsend meghosszabbodása mellett szólt, hozzátéve, hogy ellenkező megoldás támadási felületet nyitna, megtámadhatnák az eredményeket azokban a szavazókörökben, ahol 19 órára nem fejeződött be a voksolás.

A vita eredményeként megszületett a 10:1 arányú döntés — ne induljon a eredmények alakulásnak ismertetése a tv csatornákon.

Következett a 18 óra 50 perckor meghozott döntés közlése, kommunikálása. Erre — a média-nyilvánosság felkészülése miatt — 19:15-kor került sor. Az OVB elnökeként, közszolgálati tájékoztatási funkciónak eleget téve ismertettem az országgal azt az álláspontot, amelyet egyedül én nem szavaztam meg.¹¹ Életem talán legkellemetlenebb perceit éltem át akkor, amikor a valaha volt legnagyobb média-nyilvánosság előtt közölnöm kellett a testület döntését, mely szerint ameddig a szavazás tart, addig hosszabbodik meg a kampánycsend, és ennek következtében nem lehetséges az eredményeket mutató feldolgozási adatok közlésének — a tájékoztatási rendszernek — az elindítása.

¹⁰ 10 926 szavazókör volt összesen az országban.

¹¹ Engedtessek meg egy szubjektív megjegyzés. Ez a feladat Jean Paul Sartre egzisztencialista drámáinak határszituációjára emlékeztető helyzet volt. Persze az elnöknek ön maga ellenére is mindig a többségi, testületi álláspontot kell képviselnie.

Ebben a helyzetben nem tehettem mást, minthogy megértést kértem — de ilyesmit csak részben kaptam.

Innentől kritikák lavinája zúdult az OVB-re. A legtöbb csatorna eleget tett a kérésnek, azok sem közöltek részeredményeket, amelyek a fellépő „interregnum” időszak alatt ezt 19 és 19:15 óra között megkezdték. Kétség kívül a kellemetlen helyzet nagy zavart szült: a médiumoknak a tervezett műsortól eltérően másról kellett beszélniük. A választás törvényességének szempontjai nem egy élő médiaműsor szempontjai. A törvényességre való törekvés fennakadást okozott a látványtársadalom működésében, hiszen a szokások ereje nagy: 1994-től megszokott volt 19 óra után a növekvő feldolgozottsági szintű részeredmények követése. Izgalmas is a citoyenek számára — s most ettől estek el. A média-professzorok és politikai elemzők — az ilyen műsorok meghívott törzsvendégei — pedig éppen fő attrakciójuktól estek el: nyelvüket szakadatlanul az OVB-n kösörülték, anélkül, hogy ismerték volna a tételes jog ide vágó és ellentétes rendelkezéseit.¹²

1:10-ből 6:5 — Az OVB vitájának új elemei és értékelésük (19:15 – 22:15)

Az „indulhat-e az adatközlés vagy nem, és miért?” vitája változó, de mindig a bizonytalan informáltság helyzetében folytatódott. (Hány helyen és mekkora sorok vannak? Mikorra prognosztizálható, hogy az utolsó sorban álló szavazó is leadja szavazatát, azaz mindenhol befejeződik a szavazás?) Volt, aki először az adatközlés mellett érvelt, aztán újabb megfontolások következtében mégsem szavazta azt meg. Mások nem változtattak álláspontjukon az idő múlása és a körülmények változása okán sem, mert véleményük szerint nem a tények, csak a normák egyfajta interpretációja mérvadó. Szerintük, amíg az utolsó szavazó le nem adta voksát, nem lehet feldolgozottsági adatokat közölni, mert az

¹² Például Török Gábor elemző elég messzire ment, amikor „botránycsendnek” nevezve a történetet, hangulatot keltett az OVB-vel szemben, s alkalmasnak minősítette a történéssort a politikai rendszer lejáratására. (Magyar Hírlap, 2010. április 12. 2–3. o.)

jogellenes magatartás volna. Véleményük szerint az eredmény megállapítási és a tájékoztatási kötelezettség alárendelődik a befolyásmentes szavazáshoz fűződő érdeknek. A végül is többségre jutó tagok érzékeltén a testületi vitában plasztikusan megjelenő két rossz közötti választás klasszikus — melyik ujjam harapjam, mindegyik fáj — helyzetét, úgy döntöttek, hogy az idő előrehaladtával a fogyó szavazók mellett a kisebb rossz a tájékoztatási rendszer elindítása. A csökkenő problémaszint következtében megfordul a viszony az ellentétes kötelezettségek teljesítése között: amíg 18 óra 50 perckor fennálló helyzetben a befolyásmentes szavazást még tízen részesítették előnyben az eredmények közlésével szemben, addig 22:15-re az elnök mellett öten helyezkedtek arra az álláspontra, hogy a *kisebb rossz az, ha a gyors eredmény megállapítási és tájékoztatási kötelezettségnek eleget tesznek, és ezzel az igazolással szavazó csekély számú választóközveti eredmények potenciális megtámadhatóságát vállalják fel, áthelyezve ezzel a törvénysértési veszélyzónát a lokális jogalkalmazás körébe.*

Ehhez az esti vitaszakaszban felvetődő új elemként az is kellett,¹³ hogy volt, aki meggyőzően jelentette ki: 18:50-kor az ideiglenes adatközlés leállítására szavazott, amíg az OVI át nem tekinti a helyzetet. Ilyen tájékoztatást a sorban állókról azonban nem kaptunk. Nincs értelme ezért tovább halogatni az adatközlést, megjegyezve, hogy a tájékoztató rendszer beindítása nem az OVB, hanem az OVI vezetőjének, az államtitkárnak a kompetenciája. Az irodavezető úr válaszában elmondotta, hogy azért nincsenek pontos adatok, mert az SZSZB-k megfeszítve dolgoznak. Természetesen, ahol befejeződött a szavazás, ott folyik az adatfeldolgozás, következésképpen a pártdelegált SZSZB-tagok megkapják a jegyzőkönyveket, melyek eredményeit összesítik és saját információs csatornáikon keresztül nyilvánosságra is hozzák. Előadta, amit korábban az elnök és mások is szembeállítottak, hogy a befolyásmentes szavazás esetleges sérelme a választók töredékére, 1–1,5 ezrelékére terjedhet ki, miközben a tájékoztatás 8 millió embert érint. Több OVB-tag emlékeztetett arra, hogy a korábbi választásokon is volt

¹³ Lásd: www.valasztas.hu honlapon OVB üléseinek összefoglalója, 2010. április 11., 24–43.

19 óra utánra áthúzódó szavazás a Ve. 71. § (1) szerint — bár feltehetőleg csekélyebb mértékben —, de emiatt nem került sor törvénysértések megállapítására, hiszen a szavazásra várakozók elkülönítetten, zárt helyen voltak és vannak, ahol nincs tv, rádió.

Mindenki osztotta azt az álláspontot, hogy 16 órakor helyesen döntöttünk, de sokan azt is, hogy a 18:50-es döntés megkésett volt. Dezinformáltak voltunk, mert nem 1–1,5 óra alatt bonyolódtak le a meghosszabbodó, igazolással való szavazások — a téves becslés az OVI-tól származott — hanem lassabban, és a kései döntés miatt nem lehetett időben és megfelelően tudatosítani a kampánycsend kitolódását. A szavazásra várók összetorlódása pedig nem az OVB, nem is az OVI, hanem alapvetően a törvény hibája. Fazekas Marianna professzor aszszony mutatta ki először a vitában, hogy reggel 6 és 19 óra között 13 x 60 perc, azaz 780 perc van. Ha egy igazolással szavazó polgár adminisztrálásához 1 perc szükséges, akkor is csak 780 ember tudna voksolni, feltételezve azt az életszerűtlen helyzetet, hogy a szavazók egyenletes megoszlásban keresik fel a szavazóköroket. Ehhez képest 1300, 1500 és 2100 igazolással szavazó problémájával néztek szembe a szerencsétlen, kijelölt szavazóköri SZSZB-k. Megállapíthatjuk: lehetetlenre kötelezett a törvény.

Többen, akik azt hangsúlyozták, hogy a kampánycsendet az OVB nem rendelhette el, és nem is vonhatja vissza, mert az a meghosszabbodott szavazás következtében a törvény rendelkezésénél fogva érvényes, egyben ahhoz a következtetéshez is eljutottak, hogy a tájékoztatási rendszer elindítása kizárólag az OVI vezetőjén múlik, az ő hatásköre. Ezen interperetáció egyik változata szerint az OVB 18:50-kor nem is döntést hozott, csak tanácsot adott az irodavezetőnek. „Döntés nélküli döntés” — jellemezte szellemesen a jegyzőkönyvi hanganyag feldolgozásakor az Origo újságírója ezt az érvelést.¹⁴

¹⁴ Kovács Áron: „A szavazópolgárok szándékaival konformabb” — hogyan lesz jó döntésekből teljes káosz? (2010. 04. 17.)
www.origo.hu/itthon/valasztas2010/kampanynaplo

Furcsa, sőt több mint kétes álláspontnak tűnt, hogy ahhoz a döntéshez, amelyet 18:50-kor egyetlen ellenvetés mellett tízen támogattak — stoptáblát felmutatva az OVI vezetőnek, aki jogértelmezési kérdéssel fordult a testülethez —, ahhoz most, jó *két órával később semmi közze ne legyen a testületnek*. Álláspontom szerint volt köze hozzá: *ami az absztrakct jogviszonyok szintjén igaz* — tudniillik hogy a tájékoztatási rendszer beindítására az államtitkárnak ad hatáskört a jogszabály, és nem az OVB-nek — az a *konkrét jogviszonyok szintjén nézve már nem így áll*. Miután a törvény végrehajtása közben jogértelmezési kérdés vetődött fel, azaz a szabályanyagot életbeli, reális tények értékelésén keresztül jogi tényekként kellett kezelni, értékelni és minősíteni (ami az OVB testületi hatásköre), már nem tehette és nem is tette meg az államtitkár, hogy függetlenítse magát az OVB döntésétől. Nem lehet a felelősséget visszatolni az OVI vezetőre, mintha nem vetődött volna fel jogvita és nem adott volna rá egyfajta megoldást 18:50-es döntésével a testület! A törvény és végrehajtása közben keletkezett anomáliák miatt alakult ki jogvita, s kellett konkrét jogviszonyokról dönteni.

Milyen formában? Ez sem volt mellékes. Formalizált Állásfoglalás kibocsátása csak az ismertetett körben lehetséges (Ve. 90/A. § /4/a) alapján), ez történt 16 órakor. 18:50-re és 22:15-re maradt a nem formalizált, jegyzőkönyvi döntés. A vita összegzéseként, *semlegesítési szándékkal* (ne a kampánycsendről legyen döntés) azzal az ügyrendi javaslattal éltem 22:03-kor, hogy az OVB a tájékoztatási rendszer beindításához szükséges intézkedést vegye tudomásul, támogassa, mivel lényegében elenyészett a befolyásolás lehetősége. Erről a formuláról még nem szavazott a testület, mert volt hozzászóló, aki változatlanul függetlenítette véleményét „a matematikától”, attól, hogy hány embert érinthet még a potenciális befolyásolhatóság, emlékeztetve arra — ami igaz is —, hogy kiélezett különbségű eredménynél a csekély mennyiség is számíthat, ezért törvénysértés következtében előállhat az érvénytelenség. Ezért nem szavazható meg a javaslat — s akik korábban sem mutattak meggyőzőhetőséget, valóban nem változtattak álláspontjukon.

Végül a „ki ért egyet azzal, hogy a tájékoztatási rendszer beindításához szükséges intézkedést, jegyzőkönyvi döntéssel, az Országos Választási Bizottság az adott körülmények között 22:15-kor támogatja?” — kérdését csekély többséggel, 6:5 arányban támogatta az OVB, s ezzel véget ért egy nehéz nap éjszakája.

Ami még fontosabb: *e döntés következménye*. A Köztársasági Elnök 22:50-re érkezett, s így a korábbi választásokon megszokott időben, 23 órakor sor került az előzetes eredmények közlésére. Ezzel az OVB eleget tett az *előzetes eredmények*¹⁵ gyors és hiteles megállapítása (Ve. 3.§ f/) kötelezettségének. (Ez semmiképpen sem keverhető össze a növekvő feldolgozottsági szintű adatfolyam valóban majdnem teljesen elmaradt közlésével. Erre vonatkozóan ugyanis nincs jogszabályi előírás, bár kétségtelen, hogy a 18:50-es döntés következtében ez tényleg eltért a korábbi szokástól.)¹⁶

Itt ér véget az eseménytörténet, s léphetünk át a *jogdogmatikai elemzés retrospektív területére*. Ezek a szempontok, érvek, ismeretek a testületi vitán az élőbeszédben jelen voltak, de implicit módon és többnyire jogforrás megjelölése nélkül. Itt explicitté és rendszeres elemzés tárgyává tesszük a vonatkozó joganyagot. Így az eseménytörténetből egy nagyobb egész, a releváns joganyag — egyelőre homogén közege felé — megyünk, hogy aztán tovább szélesítve az elemzés perspektíváit a jogfelfogások jogelméletileg leírható különbségére, majd a médiahatalom jelentőségére fókuszálhassunk.

¹⁵ Tudvalevő, hogy választójogunk háromféle eredményt ismer: *előzetes eredményeket*, melyeket az adatlapok gyors összegzéseként állítanak elő a Ve. 76. § (1) alapján, s adnak át a pártdelegáltaknak és az információs rendszernek. *Jogi eredményeket*, melyek már a korábban vitatott, s ezért SzSzB szavazásos értékelésre félretett szavazatokat is minősítve tartalmazzzák. Végül pedig a jogorvoslatok lezárulása után, a végleges, mert *jogerőssé vált eredmények* a harmadik csoport.

¹⁶ Az adatvédelmi biztos elhibázott fellépésének — eltekintve helyüktől attól, hogy a törvény őt eleve nem hatalmazza fel a hatáskörrel választási jogsértés megállapítására — amely szerint sérült a közérdekű adatok megismeréséhez fűződő jog, mert „az előzetes választási eredmények szolgáltatására késedelmesen került sor” éppen itt a tévedése: az adatfolyam, avagy a százalékos feldolgozottság alakulása nem azonos az előzetes eredménnyel!! (Lásd részletes kifejtésben a www.valasztas.hu honlapon az OVB április 27-i Közleményét és az adatvédelmi biztosnak írt válaszlevelét.)

Jogértelmezés — a jogdogmatikai helyzet elemzése

Mit tehet és mit tegyen a jogalkalmazó szerv, ha egy helyzetre ellentétes követelményeket megfogalmazó jogszabályi rendelkezések vonatkoznak? Normák, jogfogalmak és törvényi alapelvek elvárásai ütköznek, kollízió áll fenn, mégpedig egy törvényen, az 1997. évi C. választási eljárásról szóló törvényen belül.¹⁷ Nézzük az összeütközések tételes jogi szöveghelyeit és azok egymáshoz való viszonyát, tehát jogértelmi összefüggéseit.

40.§ (1) „A választási kampány a választás kitűzésétől a szavazást megelőző nap 0 óráig tart.” Tisztázzuk, hogy a kampány arra való, hogy a pártok, jelöltek kampányoljanak, tehát elérjék választóikat, ismertessék programjaikat, befolyásolják őket — a kampányra vonatkozó szabályok, alapelvek érvényesülése mellett. Ennek *ellentéte a kampánycsend*, amely az ilyen magatartásokat tiltja: 40.§ (2) „A szavazást megelőző nap 0 órától a szavazás befejezéséig választási kampányt folytatni tilos (kampánycsend).” „A kampánycsend megsértésének minősül *a választópolgárok választói akarátának befolyásolása...*” — határozza meg a jogfogalmat a törvény 41. § első tagmondata.

A szavazás idejére és az SZSZB elnök ezzel kapcsolatos tevékenységére vonatkozó két törvényi hely egyfelől *kategorikusan* azt mondja, hogy „Szavazni a szavazás napján 6 órától 19 óráig lehet” (61. § /1/), másfelől viszont az előtér fogalmat használó 71. § (1) bekezdése nem kategorikus, hanem *határátmenetet felvevő*, amely lehetővé teszi, hogy a 19 óra előtt megjelent jogosultak 19 óra után is szavazhassanak: „A szavazatszámláló bizottság elnöke 19 órakor a szavazóhelységet

¹⁷ A jogalkalmazási-jogértelmezési probléma szerkezete azonos, mint amikor azonos szintű jogforrások között keletkezik összeütközés, de ekkor még segíthet a *lex posterior derogat legi priori* elve, az az, a jogalkalmazás időpontjához közelebb eső, későbbi törvény lerontja a korábbi érvényét a jogesetre való alkalmazás szempontjából, tehát elsőbbséget élvez azzal szemben. Az OVB jogalkalmazásban releváns normái egyidejűleg születtek, az idő normakollíziót rendező formális elve tehát nem jöhetett szóba itt a jogértelmezésben.

bezárja. Azok a választópolgárok, akik a szavazóhelyiségben vannak vagy annak előterébe tartózkodnak, még szavazhatnak” (71. § (1).

Hangsúlyozandó, a fizikai tér túlterjesztése az OVB állásfoglalással (16 órákor) a szavazóhelyiség előterén (ami nyelvtanilag mindenképpen határolt teret jelent, tehát udvarra, utcára szoros értelmezés mellett nem vonatkozik), azért történt, hogy az igazolással szavazók se eshessenek el valaminő lebonyolítási nehézség következtében állampolgári alapjuk gyakorlásától.

Ha a választópolgárok önhibájukon kívüli okból nem gyakorolhatnák szavazati jogukat, akkor az jogosan lehetett volna óriási botrány tárgya.

Ha a választópolgárok gyakorolhatják szavazati jogukat, akkor kampánycsend van, az írott, szigorú jog szerint nem lehet eredményeket közölni, mert az bizony alkalmas a választói akarat befolyásolására, következésképp tilos, megvalósítja a kampánycsend-sértést. Továbbá felveti annak elvi lehetőségét is, hogy egy esetleges jogorvoslat esetén törvénysértés kerüljön megállapításra, amely végső soron a választás eredményének megsemmisítéséhez is vezethet. A törvény — összhangban a Ve. 40.§ (2) bekezdésének konkrét rendelkezéseivel — alapvető szinten is kimondja *a választás tisztasága megőrzésének kötelezettségét* (Ve. 3. § a/ pont első fordulata). Márpedig az, hogy a szavazatukat még le nem adó állampolgárok megismerhetik a másutt szavazók eredményeit, az bizony tekinthető befolyásolásnak és joggal felvetődő kérdés, hogy ez megfelel-e a választás tisztasága követelményének.

Ugyanakkor a törvény szintén alapvető szinten a választás eredményének gyors és hiteles megállapításának követelményét is kimondja, a következőképpen: „A választási eljárás szabályainak alkalmazása során a választásban érintett résztvevőknek érvényre kell juttatniuk ...a választás eredményeinek gyors és hiteles megállapítása (alapvető)” (Ve 3.§ f/ pont). Esetünkben az a döntés, amely a befolyásolás-mentes szavazás alapvető követelményének teljes mértékben eleget tesz — megvárjuk, ameddig az utolsó szavazó is leadta szavazatát, az ex lege kampánycsend szabályoknak eleget téve — nem lehet gyors, azaz nem tehet eleget a választások

eredményinek gyors megállapítására vonatkozó, szintén alapvető követelményének, sőt az a lehető leglassúbb. (Utóbb már tudjuk: ez esetben éjjel negyed kettőkor¹⁸ lehetett volna hitelesen eredményt hirdetni.)

Kétféle jogszabályi elvárás ütközése miatt kényszerhelyzetben kellett döntenie az OVB-nek. Nyelvtani és logikai értelmezési műveletekkel az ellentmondást nem lehet kiküszöbölni a törvény rendelkezései alapján. Ilyenkor tovább kell menni a magasabb értelmezési szint felé. Van-e a törvényben olyan szöveghely, amely rendszertanában elhelyezkedve irányt mutathat az ellentmondás kiküszöbölésére? Meg kell állapítanunk, hogy *nincs*, mert *sem* az alapelvek érvényesítésén keresztül történő tételes rendelkezések értelmezése nem küszöböli ki az ellentmondást, *sem* az az *átfogó törvényhely*, amely a választási bizottságokat definiálja és meghatározza feladataikat, mégpedig *egyaránt elsődleges feladatukként* szabva meg az eredmények megállapításának és a befolyásolás-mentes (pártatlan) szavazás biztosításának — mint törvényességi követelmények — a kötelezettségét, kimondva: „A választási bizottságok a választópolgárok független, kizárólag a törvénynek alárendelt szervei, amelyeknek elsődleges feladata a választási eredmény megállapítása, a választások tisztaságának, törvényességének biztosítása, a pártatlanság érvényesítése és szükség esetén a választás törvényes rendjének helyreállítása” (Ve. 21. § (1) bek.). A felsorolás konjunktív tagjaira egyaránt vonatkozik az elsődlegesség.

A választás akkor törvényes és befolyásolás-mentes (pártatlan), ha nincs eredményközlés és ezzel kampánycsend sértés (ahogy in concreto „a választói akarat befolyásolására alkalmas információk szolgáztatása elektronikus vagy más úton” — tilalmat meg is fogalmazza a Ve. 41. § kampánycsend fogalom meghatározásának utolsó tagmondataként). A választási *eredmények megállapítását el kell kezdeniük* a bizottságoknak mindenhol, ahol a szavazóköröket bezárták, mert befejeződött a szavazás 19 órakor, viszont mindaddig nem lehetséges a részeredmé-

¹⁸ Kovács Áron: „A szavazópolgárok szándékaival konformabb” — hogyan lesz jó döntésekből teljes káosz?

<http://www.origo.hu/itthon/valasztas/2010/kampanynaplo> (2010. 04. 17.)

nyek *közlése*, ameddig még másutt szavaznak, mert az a 40.§ (2) miatt törvénytörő.

Ezt a problémát nem fogták fel a sértődött tv kommentátorok — tisztelet a kivételnek —, keltettek hangulatot az OVB ellen, mondván: „Ezek ott jogászkodnak, jogértelmezési vitákat folytatnak, miközben késleltetik, hogy megtudhassuk az eredményeket. Gyalázat. Alkalmatlanok” — parafrázálhatjuk mondandójukat. Fájó, hogy még a Magyar Köztársaság elnöke is tett egy dehonesztáló megjegyzést az eredmény kihirdetésekor az OVB-re, mondván, hogy „jogértelmezési vitákat folytattak, akkor amikor az ország lakossága az eredményekre lett volna kíváncsi”.¹⁹ Ugyan mi mást tehetett volna az OVB, amikor pontosan ez a feladata, hatásköre?

Valójában nehéz szakmai, *valódi jogértelmezési problémákról* volt szó a testület ülésén, és a problémahelyzetet nem az OVB, hanem a törvényhozó állította elő az igazolással való szavazás intézményének hibás szabályozásával. Ha a törvény alkalmazásáért felelős, azt végrehajtani köteles közigazgatás nem tud megbirkózni feladatával és jogi probléma keletkezik a választás lebonyolítása közben, akkor kell az OVB-hez fordulni, hogy jogértelmezéssel próbálja meg feloldani az ellentmondást. Levezethető a bizottság kötelezettsége „a választás törvényes rendjének helyreállítása” már idézett passzusból, de ez csak *korlátozott eszköztárral* lehetséges, különösen menet közben, a választás alatt. Ilyenkor vagy Állásfoglalást adhat ki a testület (a jogszabályok egységes értelmezése és a joggyakorlat egységének biztosítása érdekében; Ve. 90/A. § (4) a) alapján, amit a 16 órakor gyakorolt), vagy kér, javasol formalizált döntés nélkül. Ez történt a 19:15 órai bejelentéssel és a 22:15 órai tájékoztatási stop feloldásakor. Előbbi önkéntes jogkövetés követte, a média örömdetesen eleget tett a kampánycsendre vonatkozó

¹⁹ Milyen kár, hogy a köztársasági elnöknek — aki a kilenc évig volt az alkotmánybíróság elnöke — nem jutott eszébe: egykori munkája során az AB tagjai sokszor évekig vitatkoztak, nem döntöttek hasonló jogértelmezési kérdések ügyében. Mondjunk egy példát, az eutanázia megengedettsége azon múlik, hogy a személy önrendelkezése és az életvédelem hogyan viszonyuljon egymáshoz? Több év kellet, hogy a passzív eutanáziát megengedettnek, az aktívát tiltottnak minősítse az AB. Az OVB-nek órák alatt kellett nehéz jogértelmezési kérdésekben döntenie.

előírásnak, utóbbi lehetővé tette az előzetes eredmények közlését, de már csak magas, tudomásunk szerint 80–85 %-os feldolgozottsági szintnél.

Miután sem a nyelvtani és logikai értelmezés (az értelmezés alsó foka) alapján nem volt eldönthető a helyes megoldás, sem az alapelvek értelmezési útmutatásával nem lehetett az ellentmondásokat kiküszöbölni, adódott e kényszerhelyzetben — rendszertani-teleologikus értelmezés alapján — a kisebb rossz választása. Az azonban, hogy mi lenne a kisebb rossz, láttuk, hogy másként értékelték 5-en, mint az a 6 fős többség, amelyik az utolsó döntést támogatta. (Ezzel eredményében voltaképp a részleges, helyi kampánycsend — ahol még szavaznak — érvényessége mellett döntött a testület.) Magam részéről azt gondolom — erősítve azt az ítéletet, hogy itt valóban nehéz szakmai-jogi problémákról kellett dönteni — hogy végső soron két jogfelfogás különbsége munkálkodott — vagy legalább is feltételezhetően munkálkodhatott — az álláspontokban. Hogyan, miként?

Kétféle — doktriner jogpozitvista és realista — jogfelfogás különbsége

A jogalkotó a 71.§ (1) bekezdésével gondolt a rendkívüli körülményekre, arra, hogy ha a jogszerűen szavazni óhajtók időben megérkeznek, de a szavazás de facto nem fejeződik be zárórára, akkor adódik egy vonzatprobléma a 40. § (2), a kampánycsend miatt. Amíg szavaznak, kampánycsend van, következésképpen nem lehet szó ennek adatközléssel történő megsértéséről.

A tiszta jogpozitivizmus álláspontjáról az utolsó voks leadásáig alá kell rendelni ezen előírásnak a tájékoztatási kötelezettséget. Ez *kizáró értelmű vagy-vagy döntési lehetőséget jelent*. Eszerint nem lehet a két ellentétes érdeket a minimális sérelmi szintre letolva összeegyeztetni. A törvény által előírt alapelv, a választás *eredményeinek gyors és hiteles megállapítása*” (3.§ f/) teljesen alárendelődik a 40. § (2) bekezdésének, sőt, elesik. Ha viszont a fenti tételes jogi előírásokat nem részesítem előnyben az alap-

elvi követelménnyel szemben, hanem *az alapelv felől értelmezem a szabályokat — és ennek a szabályok alkalmazása során történő érvényre juttatására az idézett 3. § kötelez is*²⁰ — akkor a kisebbik rossz megoldás a lokális kampánycsend lesz. Szükséges a kampánycsendet fenntartani a két érdek együttes érvényesüléséhez, *de arányosan*: szavazzanak 19 óra után 71. § (1) és az OVB kiterjesztő fogalomértelmezése alapján az arra jogosultak, és a még működő szavazókörökre korlátozódva érvényes marad a kampánycsend követelménye, miközben a gyors tájékoztatáshoz fűződő közérdek miatt indulhat az adatközlő rendszer. *Az ellentmondás feloldásának útja az arányosítás: minél kevesebb érdek vesszen el, ha már maradéktalanul nem mehetnek teljesedésbe*. Utóbbit realista felfogásnak tekinthetjük.

Jogelméletileg nézve realista, aki elismeri, hogy a jognak és belső összetevőinek, így a jogi normáknak, jogtételeknek (jogfogalmak, alapelvek) és a jogalkalmazói döntéseknek van *szociológikuma* (érdekbe-számítás-mérlegelés és ennek tételes jogi-alapelvei elismerése miatt) és egyben *funkciója*. Az intézmények funkciója — így a választási rendszeré — pedig belső célszerűséggel jár. Nem kívülről bevitt, hanem belsővel. Mi is a választási rendszer, a választójog? Az, hogy hogyan transzformálódnak az egyéni állampolgári akaratok kifejező szavazatok parlamenti mandátummá — ez a választójog (anyagi és eljárási szabályai-val). A teleologikus, vagy másként jogtárgy-harmonikus jogértelmezés ezt figyelembe veheti, sőt, álláspontom szerint figyelembe is kell vennie, mert a választás, mint tömeges cselekvés lebonyolításában keletkező jogviták megoldásánál éppen az intézmény belső célszerűsége segít a legkisebb rossz, az intézmény céljait tehát leginkább előmozdító megoldás

kiválasztásában. Nem egy egyedi konkrét jogeset tényével, hanem tömegjelenség értékelésével van dolgunk. Mérlegelési jogkörben hozott döntésnél ezt súlyozni kell a realista jogfelfogás szerint.

²⁰ Annak joggyakorlatát, hogy a tételes szabályokon keresztül, hogyan kell érvényre jutnia az alapelveknek a választójogban, lásd: Választójogi kézikönyv *jogszabályok és joggyakorlat* (2. átdolgozott kiadás, szerk. Berta Zsolt) Budapest, Texpert Kft. Kiadása, 2010, 150–153.

A doktriner *jogpozitivizmus* felfogásában a jog csak tiszta norma, logikai jelentés és értelmezés, amely független a tények, a faktumok világtól. A jogpozitivisták doktrinális jogértelmezés a jogfogalmak és jelentések egymáshoz való viszonyát nézi. Ennek logikai levezetését a fogalom-fogalom viszonyig viszi. A fogalom-valóság (tények, körülmények) relációtól nem hagyja magát befolyásolni — ezért ez nem hathat vissza a fogalom érvényességi körére. Így közömbös számára, hogy egyedi eset vagy pedig társadalmi tömegjelenség-e az értékelendő tény. Egyetlen jogsértés is „sok” — vesszen az eredményközléshez fűződő érdek. Például a kelsen-i jogpozitivisták módszertisztaság ebben az értelemben a tényektől függetlenül fogta fel a jogot. Norma alapján értékelünk, beszámítunk tényeket, de a tényállag nem befolyásolhatja a normajelentését. Ha viszont nem azt gondoljuk, hogy két egymástól független világ lenne a normajelentés és a tények világa, hanem kölcsönösen — különösen a jogalkalmazásban — szakadatlanul egymásra kell Sollen és Seint, normát és tényt vonatkoztatnunk, akkor már számít, hogy egy tömegjelenség lebonyolódásában (választás) a véletlen, atipikus, rendkívüli helyzeteket hogy kezeljük. Ezt azonban nem a tipikus-normális (eredményközlési stop elrendelése) kizárásaként, lerontásaként kell felfogni, hanem olyan beszámításként, jogi értékelésként, amely meghagyja a normálforma érvényét, s a *századszázalékos arányú, esetleges jogsértés problémáját* (a lokális kampánycsend vélelmezett megsérthetőségét) *átolja a jogalkalmazás szintjére*. Bírálják el a helyi jogalkalmazó szervek — figyelemmel az OVB kampánycsendre vonatkozó állásfoglalásának ismertetett 10. pontjára — hogy a feltehető telefonok, SMS-ek a személyes kommunikáció körébe estek-e, vagy ha nem, ott és akkor sérült-e a kampánycsend.

Kitűnően szemlélteti a magyar jogelmélet jelentős alakjának, Horváth Barnának a Kelsen-kritikája a két, általunk doktriner jogpozitivistának és realistának nevezett jogfelfogás különbségét. Szerinte *a jog a tény és az érték (norma és alapelv) szakadatlan egybelátása*, syn-opsisa. *A norma logikai jelentése a tényektől befolyásoltan — esetünkben lehet részleges a kampánycsend az eredményközlés érdekében — és nem azoktól függetlenül kapja meg konk-*

rét jogi értelmét. A szinoptikus módszer a ténnyel és az értékkel együtt dolgozik, anélkül hogy a két ismerettárgy különmeműségét megszüntetné. A synopsis a lét és a kellés funkcionális látásának a módszere, amely reflexív gondolati eljárással él: „A jog nem tiszta norma, ahogy Kelsen gondolja, se nem tiszta tény, hanem örökös vonatkoztatás tényektől normákhoz és normáktól tényekhez.”²¹

A jog ugyanis nem olyan egységes ismerettárgy, mint a tapasztalati valóság vagy a logikai jelentés. A norma, a jogtétel által hordozott „elvont jelentés” nem elégséges a jogeset értelmezéséhez, mert a jogesetben megtestesülő „szemléletes tény” is számít. Az a szemléletes tény, amit az OVB realista többsége 22:15-kor figyelembe vett — tehát bevont az értékelés körébe — az volt, hogy 5 millió választópolgárból jó, ha kétezer (ennél valószínűleg kevesebb) várt még szavazásra, azaz 0,04 %, azaz négyszázad százalék, elenyésző nagyságrend. Az ésszerű kétely határára csökkent a választói akarat jogellenes befolyásolhatósága, azaz közölhetők az eredmények.

A felelősség három szintje

Kétségtelen, ha egy olyan országos jelentőségű társadalmi eseménynél, amilyen egy főhatalmat elosztó parlamenti választás, olyan rendkívüli eseményre kerül sor, mint a sorban állás kialakulása az igazolással szavazó polgároknál, az felveti a felelősség kérdését. A felelősségnek pedig mindig jogalapja és mértéke van. Nem felelősség-áthárítás, egymásra mutogatás a célom, hanem a tisztázás. Ebben az ügyben ez ugyanis rendre elmaradt.²²

²¹ Horváth Barna: Forradalom és alkotmány – önéletrajz 1944–45-től. (Ford. Nagy Endre) ELTE Szociológiai Intézet, (Budapest), 1993. (Történeti elítélutakutások) 86. p.

²² Az OVB és az OVI közötti nem könnyen átlátható viszony — utóbbi a testület mellett ellátja a titkársági teendőket — miatt kell erre részletesen kitérnünk. Még szakemberek, így például a Nézőpont Intézet Kutatási igazgatója (Mráz Ágoston Sámuel) is úgy fogalmazott: „Az elhúzódo szavazás felvetheti az OVI illetve az OVB alkalmatlanságát” — a törvényhozó felelőssége eszébe sem jutott. Volt, aki számára a történetek — egyoldalúan — a bizottság teljes alkalmatlanságát mutatták. (Népszabadság, 2010. április 12. 3. o.)

Azt, hogy az OVB a magyar politikai tagoltság milyen összefüggése miatt vált meghatározott erőik célpontjává — majd a politológiai elemzésnél tisztázom. Itt most csak arra kell rámutatni, hogy *eleve fennállt egy hamis látszat*, amikor a felelősség felmerült: ugyanis *megtévesztő az OVB neve*. Az „Országos” jelző (melléknév) köznyelvi jelentésének tartalmi eleme azt sugallja, hogy mindenre kiterjedő, nem helyi jelentőségű. Elnevezése azt sugallja, hogy a választás területén egy mindenben kompetens és mindenért felelős főhatóságról, valaminő quasi minisztériumról van szó. Ha nagyot hibázott, akkor a testület, de legalább a vezetője mondjon le. Ha valaki erről kb. ennyit tud, vagy inkább csak érez — s az átlagembernek életszerűen egyáltalán nem kell a problémát ismernie —, akkor bőven elég a látvány: a televíziók osztott képernyőjén azt mutatják, hogy sorok vannak, ezek (= OVB) pedig csak üléseznek, nem cselekszenek!! Felháborító — kommentálják a média-professzorok. Nos, ehhez képest az OVB se nem főhatóság, se nem mindenben kompetens állami szerv, következésképpen nem lehet a felelősség alapját reá telepíteni. Aki nem ismeri a hatáskör fogalmát és jogállami jelentőségét, az persze hozzá se férhet a jogi felelősség megálapításának kérdéséhez.

Megítélésem szerint esetünkben a felelősség három szinten vetődik fel, mert három összetevője van: *jogalkotási szint*, *igazgatási-végrehajtási szint* (OVI), és *törvényességi-ellenőrzési szint* (OVB). Ezek a szintek egyben felelősségi sorrendet jelentenek, mégpedig *csökkenő mértékben*.

Az elsődleges felelős a jogalkotás, mert ott, a szabályozás szintjén keletkezett hibás megoldás. A jogalkotónak 2007-ben — bizonyos feltételek beállása mellett — sikerült *végrehajthatatlan törvényt* alkotnia az igazolással szavazás intézményénél. Ez igazolódott be 2010. április 11-én: szűk keresztmetszetet, kapacitást teremtettek, mint ezt bizonyítottuk. (Meggjegyzem, mindössze 15 jelenlévő képviselő nem szavazta meg a 2/3-os törvénymódosítást, 350-en támogatták.)²³ Ezért a törvényhozó

²³ Egyik publicisztikai morfondírozás az eset kapcsán egyenesen annak megfogalmazásához vezetett: „Vagy hülyék, vagy minden hülyeséget megszavaznak” (Szerdahelyi István: Ezredvég, 2010/6–7. 97.). A *hírszerző* pedig azt a kérdést vetette fel: „A paranoiás képviselők miatt kellett órákig várni a szavazásra?” (<http://www.hirszerzo.hu/>

képviselők, parlamenti pártok a felelősök.²⁴ A jogalkotók viszont nem szoktak bocsánatot kérni.²⁵

A történethez és a törvényhozó felelősségéhez kapcsolódik még egy tapasztalat: a magyar jogalkotás soha nem vette figyelembe azokat a parlamenti beszámolókat, amelyeket a testület készített, így a 2006. évi országgyűlési választások utánit sem. Ezzel eleve lemondott arról, hogy a jogalkalmazói tapasztalatok felől korrigálja a törvény eredendően nem jó, vagy pedig a körülmények változása nyomán okafogyottá vált vagy éppen reformra szoruló megoldásait. A tapasztalat jelentőségét tradicionálisan elismerő angolszász világban mindenesetre többre becsülik a próba-hiba (trial and error) teszt ésszerű eljárását. Ha a törvényhozó akceptálta volna az OVB beszámolónak azt a következtetését, hogy *a kampánycsend intézménye jelentős korrekcióra szorul, s a jogalkotó lépéskényszerben van*,²⁶ már a mérsékelt reformváltozat elfogadása esetében *sem állhatott volna elő az adatközlési problémája*.

cikkprint.146880/2010. 04. 12./). A felelősség kérdéséhez lásd még a 2. lábjegyzetben ismertetett adalékok.

²⁴ Azonosan értékeli a törvényhozó felelősségét Unger Anna, amikor megállapítja: „Egyszerűen nem érdekelte a törvényhozót, hogy mi lesz a jogalkalmazóval, mennyi időt vesz igénybe az esetenként több ezer átigazoló felvétele a választói névjegyzékbe, amelyre a törvény szerint csak a szavazás napján — azaz a voksolással egy időben — van lehetőség”. Ugyanakkor a 18.50-es álláspontra helyezkedve következtetlenség miatt bírálja a 22:15-ös döntést. (Defekt. Kít szidjunk a szavazási malőr miatt? Magyar Narancs, 2010. április 15. 14.)

²⁵ Adódik egy újabb példa a sajtó erejével szembeni tehetetlenségre. Annak ellenére, hogy felelősségi alap és a csökkenő mérték alapvető összefüggéseit április 12-én tartott sajtótájékoztatón kifejtettem, a Népszabadság „Az OVB a T. Házat szidja!” főcímmel jelent meg április 13-án, egy ellenszenves fénykép társaságában. Mármost mindez a szerkesztői szabadság körébe tartozik, ugyanakkor az olvasó számára *mindent elintéz* (még akkor is, ha az alatta lévő szöveg rendben van). Igaz, hogy nem az OVB, *hanem* az elnök fejtette ki a véleményét, nem a T. Házzal, *hanem* az igazolással szavazás intézményéről esett szó, és nem szidott, *hanem* szakmai bírálatot mondott! Három állítás — három tévedés, mint egykor a vice főszereplővé avanzsált jereváni rádió egyik emlékeztető hírében.

²⁶ „A *kampánycsend* intézménye is jelentős korrekcióra szorul: jelenlegi formájában nincs tekintettel a technika fejlődése következtében előállott új kommunikációs módozatokra és azok a használatára (internet, e-mail, SMS, automatizált telefonhívás). Ezeket a technikai eszközöket, melyek alapvetően a személyes kommunikáció csatornái, egyszer s mindenkorra *ki kellene venni a kampánycsend intézménye alól*. A jogalkalmazó szervek e kommunikáció ellenőrzésére a jelenlegi szabályok alapján képtelenek, a szabályok szigo-

A második szintű felelős azért az OVI, mert *egyfelől* a törvény egyértelművé teszi választásigazgatási feladatait, kimondva: „A választási irodák a választások előkészítésével, szervezésével, lebonyolításával, ...a technikai feltételek megteremtésével, a törvényes feltételek meglétének és a szakmai szabályok betartásának ellenőrzésével összefüggő állami feladatot ellátó szervek.” (Ve. 35.§) *Másfelől* az OVB feladat- és hatásköreit felsoroló taxáció semmilyen igazgatási-végrehajtási kompetenciáról nem rendelkezik (vö.: Ve. 90/A.§ /4/ bekezdés a)-tól m)-ig). Következésképpen a választások lebonyolítása közigazgatási feladat, amely kizárólagosan az OVI hatáskörébe tartozik. Ezen túlmenően a *törvények előkészítésében* az Országos Választási Iroda egyik komponense,²⁷ a minisztérium választási főosztálya szakmai feladatokat lát el. Ezért a törvénytervezet *hatástanulmányában kellett volna elemezni* azt, hogy a rendelkezésre álló 780 perces időtartam alatt lebonyolítható-e az adott, kijelölt választókörben (+) 1000–2500 stb. igazolással szavazás. A modellszámítások *elmaradása a jogalkotásban érintett előkészítő és a jogalkotó szerv együttes felelőssége*. (A hatástanulmány-készítési kötelezettség írva vagyon a jogalkotási törvényben).

Az OVI felelősségét egy másik vonatkozásban is fel lehet vetni, de itt már a rendszer konstrukciója sem egyértelmű: kiderült, hogy 16 órakor az OVB *alulinformált*, este pedig *dezinformált* helyzetben döntött. Így nem hozhatott optimális döntéseket. Kérdés, egyáltalán biztosított-e az alulról-felfelé futó információáramlás ebben „*a decentralizált* (nem lineáris-dekoncentrált)”²⁸ és *háromszintes* — helyi, területi és országos

rítása pedig már a magánszférába való olyan mérvű beavatkozást jelentene, ami egyben alkotmányossági kérdéseket vetne fel” —hangzott el a 2006. májusi parlamenti beszámolóban. A radikális reform pedig a kampánycsend teljes eltörlését vetette fel. Személy szerint én a mérsékelt reform híve vagyok, az megalapozottan védhető, ha az egyéni véleményszabadságot kívánjuk védeni a tolakodó média-hatalommal szemben (és egyébfunkciói is vannak).

²⁷ A másik kettő: a KÜVI (Külgépviselői Választási Iroda) és a KEKKH (Központi Elektronikus Közigazgatás Kormányzati Hivatala), amely a népesség-nyilvántartást és ellenőrzést végzi, s ezért van, az OVI részeként, választás igazgatási hatásköre.

²⁸ Virág államtitkár úr Hunyadi Gábor, a Jobbik által delegált OVB tag kérdéseire válaszul jellemezte így az erősen tagolt magyar választási rendszert, amelyben nincs olyan csúcshely, amelyhez menet közben — a részvételi adatok közlését kivéve — szervezett

választási iroda — konstrukcióban? Nem, mert bár telefonon mindenki elérhető, de nincs felfelé irányuló információadási, beszámolási kötelezettségük a saját illetékességi területükön belül önállóan eljáró irodáknak (amelyek információt a választókerületükben működő SZSZB-ktől kaphatnak, és mint említettük, nem a sorok nagyságának összeszámolásával, hanem a szavazás lebonyolításával foglalatoskodtak).

Harmadik szinten azért és annyiban lép be az OVB felelőssége, mert *a törvény és végrehajthatósága között keletkezett* probléma, jogvita. Felelőssége azon alapul, hogy „szükség esetén a választás törvényes rendjének helyreállítására” a jogalkotó Ve. 21.§ (1) bekezdésében felhatalmazta, csak éppen az említett korlátozott eszköztárral. Ez pedig három döntésben (16 óra, 18:50 és 22:15) manifesztálódott. Végigelemeztük ezeket. Egyetlen új szempontot kell még radikálisan felvetnünk: mi lett volna, ha a lokális kampánycsenddel azonos eredményt hozó *22:15-ös döntést korábban, 18:50-kor hozza meg* a testület?

Eseménytörténeti tény, hogy a lokális kampánycsend bevezetésével lényegében ezt javasoltam, vagyis a még szavazásra sorban állók elkülönítését a médiumoktól.²⁹ Világos, hogy az SMS, e-mail és szóbeszéd útján zajló információáramlást aligha lehet jogalkalmazáson keresztül érvényesíthető szankcióval „megfogni”, így a korlátozás eleve csak a tv- és rádióadók körére vonatkozhatott volna. Miután nem lett kipróbálva, teljes bizonyossággal az ma sem tudható, jobb lett volna-e ez a megoldás, mint az, ami bekövetkezett. Számít az időtényező, mert

információk áramolnának. Hozzáteszem: ez a decentralizáltság, ami a választási rendszer hátrányos tulajdonsága a bekövetkezett információ-áramlási hiba szempontjából, előnyössé válhat akkor, amikor egy esetleges jogszabálysértés miatt kell szankcionálni. Ugyanis a szavazóköri eredmény megsemmisítésének nincs konzekvenciája, ha matematikai lehetőségét (mennységét) tekintve nem befolyásolhatja a választókerületi eredményt. Persze lehet olyan szoros az eredmény, hogy csekély mennyiségű szavazat sorsa is számíthat a választókerületben elnyerhető mandátum szempontjából. (Vö.: a Ve. 73.§ (4-5-6) bekezdésében foglaltakkal).

²⁹ Néhány OVB tag — egyikük a 22:50-es döntést sem szavazta meg — post festa belátóbbnak mutatkozott. „Halmi és Bordás is elismerte, hogy a döntés későn született, főleg úgy, hogy az elnök véleményével mentek szembe: Szigeti Péter ugyanis az urnazárás és még a döntés előtt azt mondta,... (stb.)

(<http://www.origo.hu/print/itthon/valasztas> 2010/04.12.)

csökkentette a rizikófaktor. *Elkerülhető lett volna a botrány, de nagyobb mértékben kockáztatta volna az eredmények megállapíthatóságát, ha ezt korábban és nem csak 22:15-kor lépjük meg.* Egy esetleges kiélezett küzdelmet hozó választókerületben — s az igazolással szavazók voksturizmusa ilyenekre, a billegő szavazókörökre szokott irányulni³⁰ — az eredmények részleges megsemmisítését sem lehet kizárnunk. Azonban egy első fordulóban, éppen egy billegő egyéni választókerületben *nincs* eredményesség, ezért 2. forduló következik. Csekély mennyiségű szavazat megsemmisítése sem befolyásolhatta volna a 2. fordulót.

Az elnök személyes felelősségét utólag felvetve azt kell mondanom: amiért a lemondásomon gondolkodtam, az nem valamilyen tévedés beismerésének vagy a külső nyomásnak (Kósa pártelnök helyettes úr, majd az őt követő kórus felszólításai) volt köszönhető, hanem brutális arányú leszavazásomnak. Viszont abban hibáztam, hogy a lokális kampánysendre vonatkozó elképzelésemet az ülésen nem képviseltem elég határozottan. Miért? Azért, mert megrendített és váratlanul ért, hogy az egész testülettel szembekerültem és emiatt cselekvőképességem mérséklődött. Ma már nem az m1 és a Duna TV mikrofonja előtt fejteném ki megoldási javaslatom — *mert spontán módon ez így történt* a délután készített interjúk során — hanem tagtársaimat az ülés ideje alatt próbálnám meggyőzni arról, hogy az adott helyzetben ez a legkevésbé rossz, tehát helyes döntés. (Ahogy az esti szünetben már többeket győzködtem, hogy hibás a 18:50-es döntésünk).

³⁰ A Népszabadságban Lencsés Károly rögtön ekként is elemezte a jelenséget: "Káoszba torkollott a voksturizmus", hasonlóan az „Apátia és felháborodás”c. öt szerzős cikkel (Népszabadság, április 12. 2. és 3. o.). Ismét hozzátéve: se jogosulatlan, se többes szavazásról nem volt szó, de a lakóhelytől távoli szavazást a törvény biztosítja — amivel lehet célzatosan élni. (Szándéknyilatkozatot nem kell tenni az átjelentkezéskor.)

Kitérő — megértő módon

A viselkedéskutató Csányi Vilmos a felelősség megítéléséről

Az etológus az állati és emberi viselkedésre vonatkozó széleskörű ismeretei alapján olyan plasztikusan láttatja és értékeli a történeteket, hogy azt érdemes bemutatnunk jogi problémáink gondolati átvilágítása érdekében. Nézzük meg azt is, magyarázata hogyan viszonyul a jogfejlődésről alkotott jogelméleti tudáshoz.

Az embert elsősorban viselkedése különbözteti meg az állatvilágtól. Az embernek az evolúció során olyan tulajdonságai alakultak ki, amelyekhez hasonlót legközelebbi rokonunknál, az emberszabású majmoknál sem találunk meg. Az állatoknál is fontos biológiai szabályozó eszköz az erőforrások célszerű felhasználásában a rangsor — miként ez az emberi közösségekben is megjelenik, de immáron nemcsak fizikai erő, hanem ügyesség és viselkedési rafinéria formájában is. Az emberi rangsorokban nemcsak személyek és csoportok, hanem a szabályok is pozíciókat foglalnak el. Segítik az együttélést, és domináns személyiségek nyomása nélkül is rendezettséget visznek viselkedésünkbe. Távollétünkben biztosítják azt, hogy javainkat, tulajdonunkat mások tiszteletben tartsák. Az együttélésben megjelent a szabálydominancia, amely fantasztikus erő — különösen ott, ahol a kisközösségek maguk alakították ki saját szabályaikat. A modern társadalmak magas fokú komplexitása mellett erről már nem lehet szó, a közösség nem amorf módon alkotja és alkalmazza, illetve kényszeríti ki a szabálykövetést — legalábbis a jogi normákat éppen ez különbözteti meg az egyéb társadalmi normáktól (R. König) — hanem differenciálódik, hogy ki alkothat érvényesen kötelező szabályokat, ki ruházhatja azt át más alanyokra, szabályalkotókra és ki szankcionálhatja a szabálysértést. Voltaképp egyszerű dolog a jog. „Elsődleges kötelezettség megállapító és másodlagos

hatalomátruházó normák egysége” (definiálta H. L. A. Hart, alapműve V. fejezetében³¹).

Vissza Csányihoz: Amikortól égetően sok szabályra lett szükségünk, tovább bonyolódtak a dolgok: már nem ismerhetjük és nem szocializálhatjuk az összes emberi tevékenységre — munkára, vállalkozásra, közlekedésre, jogra, egészségre stb. — vonatkozó elvárást, szabályt, specialistát kell megkérdeznünk. Továbbá: „Túl sok a szabály, túl gyakran változnak, és az emberek szocializációja a szabálykövetésre errefelé sok kívánnivalót hagy maga után... Sokszor a szabályalkotók elkapkodják a munkát, és valóban értelmetlen vagy a többi már meglévő szabályhoz nem pontosan illeszkedő szabályt írnak elő.”

Igen, miként jogdogmatikai elemzésemben kimutattam, éppen ez történt esetünkben is: ellentmondásosan viszonyultak egymáshoz a törvény megnevezett rendelkezései és alapelvei – ezért volt szükség jogértelmezésre. A jogszabályalkotó intézmények (parlament, kormány) a szakértői jelzések és a jogalkalmazó szerv 2006-os parlamenti beszámolójában feltártak ellenére — a kampánycsend vonatkozásában lépéskényszerbe került a jogalkotás — sem fésülte át a szabályrendszer belső ellentmondásait, hibáit. Ennek pedig az lett a következménye, ami történt, mert „egy magát demokratikusnak tekintő társadalomnak meg az a dolga, hogy erősítse a szabálykövető viselkedést. A szabályt akkor is követni kell, ha látjuk, hogy hibás! Jelezzük a hibát, de tartsuk be a szabályt. Persze, ha nagyon szükséges, legyen ott egy, a rangsorban elég magasán álló ember, aki elrendeli az értelmetlen szabály megtagadását. Ez nagyon fontos szabály, mert ha arra biztatjuk a társadalom tagjait, hogy maguk bírálják el a szabályok jogosságát, akkor növekedni fog a szabálykerülők aránya, és ez az egész társadalomnak súlyos károkat okoz”.

Ennek fényében igazán elégedettek lehetünk a történetekkel — konkludál Csányi. „Kiderült, elég későn, hogy még folyik a szavazás, és a Választási Iroda vezetője úgy gondolta, hogy nincs joga elindítani az adatok médiaáramát, mert ezzel sértené a kampánycsendet. Nem önhatóműlag döntött, hanem szakértőkhöz fordult, az Országos Választási

³¹ Hart, H. L. A. (1961): *The Concept of Law*. Clarendon Press, Oxford.

Bizottsághoz. Láthattuk aztán, hogy a bizottság hosszú órák alatt kísérte meg értelmezni a hibás törvényt, de nehezen jutott dűlőre, nem akart önkényeskedni, nagyon helyesen. Eközben, ugyancsak nagyon helyesen, a televíziók, morogva, neheztelő megjegyzések kíséretében ugyan, de szintén kiállták a próbát. Nem szakították meg önkényesen a kampánycsendet, hanem vártak, amíg végre valaki elhatározza magát. Így tettek a pártok is, meg az ünneplésre, zokogásra kész, népes szavazócsoporthoz is. A hat/öt arányban végül meghozott határozat ugyan nem volt jogos, mert a választási bizottságnak a törvény betűje szerint nincsen ilyen felhatalmazása, de még ésszerű időben, a jogon kívül, megoldotta a helyzetet.³² Miután a törvény hibás, de mindenki igyekezett szabálykövetően viselkedni, különösebb baj nem történt. A társadalom tanulságos példát kapott arról, hogy miként kell a jogszabályokat kezelni, értelmezni, és ha minden kötél szakad, akkor felülbírálni, hiszen az emberi vegyes rangsor nem a szabályok mindenek felettiségét képviseli. Emberek hozzák a szabályokat, emberek függeszthetik is fel működésüket, ha kell. Felelősséggel persze. Aki a televízióban végignézte a választási bizottság hosszas és körmönfont vitáját, igazi példát kapott a helyes, demokratikus viselkedésre, és bepillantott a szabálykövető viselkedés bonyolult társadalmi szövevényébe is. Köszönet érte!”³³

Nincs hozzátennivalóm.

Ez az eset megerősíti, hogy miért van szükség az ember (jogalkotó) alkotta szabály, ember (jogalkalmazó) — nem önkényes, hanem kijelölt grémium (OVB) — általi értelmezésére, az adott helyzetre való alkalmazására, amikor a törvényhozó által alkotott jog — adott feltételek mellett — végrehajthatatlanná válna.

³² Megmutattam, hogy ha az ellentmondó törvényi rendelkezéseket az alapelvek felől értelmezzük, akkor a tételes-jogon belül maradvány is védhető a 6: 5-ös döntés, mert a szükséges és arányos mértékű korlátozással úgy adhatunk helyt a lokális érvényűre korlátozódó kampánycsendnek, hogy közben eleget teszünk a tájékoztatási rendszer beindításával az eredmények gyors közlésének. Igaz, beléptetve ezzel egy megtámadhatósági rizikófaktor – amelyet az OVB 2/2007.(III. 19.) kampánycsend-állásfoglalása 10. pontja következtében magam nem éreztem erősnek.

³³ Az idézetek a „Két lábbal a földön” c. írásából valók (Népszabadság, Hétvége, 2010. április 17. 5. o.)

A médiahatalom és erejének politikai kihasználása

Egy közhatalmat elosztó országgyűlési választás óriási médiaérdeklődés és egyben közvélemény-formálás mellett játszódik le. Következésképp ezt a faktort is elemezni kell.

Miután a 18:50-es döntés megszületett, bizonytalan helyzetet keletkeztetett: meddig kell várni, mikor lesz eredmény, a leállított választási műsorok helyére mit tegyenek? — erre nem vagy nem megfelelően készültek fel a csatornák. Ez is belejátszott az elhamarkodott egyenes közvetítésekbe.

A felfokozott légkörben, az elnökhelyettes úr ötletével egyetértve és a jó szándéktól vezérelve — ki látta ekkor ennek nemkívánatos következményeit? — a sajtónak azt mondtam: „...áttekintjük a kialakult helyzetet. Arra kérem a sajtó képviselőit is, hogy annak érdekében, hogy megértsék, mi történt, továbbá mit lehet tenni, figyeljenek egy kicsit, és akkor elkerülhető, hogy 5–10 percenként, 25 percenként, a változó körülmények hevében, különféle olyan tudósításokat hallhassunk, amik adott esetben nem igazán fedik pontosan a helyzetet.” (www.valasztas.hu honlapon az OVB üléseinek összefoglalója, 2010. április 11., 24. o.).

Beengedtük a kamerákat, hiszen amúgy is minden ülésünk nyilvános, miként az ülések jegyzőkönyvei is. Ebből a szempontból állíthatom: az OVB a lehető legdemokratikusabban és teljesen átláthatóan működő szervezet. Csak éppen ösztönösen azt feltételeztük, hogy tudósítanak, meg vágóképeket készítenek, *s nem azt, hogy egyenes adásban közvetítenek*. Nem biztos, hogy szerencsés volt ez a közvetítés, mert a nézők egy szakmai, közjogi vita közepébe csöppentek, amiből valószínűleg nem sokat érthettek és értettek.³⁴ Nem egyenes adásba való egy

³⁴ Kivétel itt is van: képzett újságírók, egyetemi vezetők, értő értelmiségiek mesélték, hogy számukra érdekesek voltak az érvelések, nem is gondoltak arra, milyen komplex problémával álltunk szembe. Álljon itt biznysággként egy, a Választási Információs Szolgáltatnak (OM) küldött április 14-i gratuláló levél: „Tisztelt Elnök úr! Fogadja egy nyugdíjas közigazdász jókívánságait, szívből örülök, hogy nem mondott le. Továbbra is őrizze meg szimpatikus, a szakmai felkészültségéből táplálkozó rendíthetetlen nyugal-

szakmai-testületi vita. Nincs szerkesztve, hosszadalmas, unalmas — „rossz látvány” a látványtársadalom jellemzően kerek-egészre vágott képei között. Ebből fakadt a szenzációra fókuszáló riporterek és a csatlódott, eredményalakulást kommentáló, kenyerüktől megfosztott „médiaprofesszorok” hangulatkeltése az OVB ellen.

Nincs az a szó, nincs az a felvilágosítás, amely cáfolhatná a látványtársadalom látszatát. *Az osztott képernyőn futó képsorok maguk a szimbolikus erőszak*: egyik térfélen hosszú sorok — a másikon a bizottság; az érzékletesség-szemléletesség közvetlen bizonyítékát nyújtják egy hamis megfeleltetéssel, amely a néző számára a képi jelenségeknek jelentést ad: megvan a felelős, íme az ön-agyon-ülésező vétkesek! Ami a tévében látható, sokkal fontosabb, mint ahogy az voltaképpen, valójában történt.

Két „besegítő” véleményformálót idéznék. Simon János politológus: „A tegnapi szavazással kapcsolatos bonyodalmak azt bizonyítják, hogy az Országos Választási Bizottság nem készült fel megfelelően a választás lebonyolítására. A kampánycsend kitolása helytelen megoldás...” Nem zavarta, hogy a választás lebonyolítása nem az OVB, hanem az OVI feladata, miként az sem, hogy a kampánycsendet nem az OVB tolta ki, az a törvényhozó definíciójából következett. Fritz Tamás, a XXI. Század Intézet igazgatója szerint: „Világbotrány Magyarországon! A Szigeti Péter vezette Országos Választási Bizottságnak azonnal és testületileg távoznia kell. Az, hogy a választás lezárulta után még órákig szavazzanak kilométeres sorokban, legfeljebb egyes afrikai vagy távol-keleti országokban fordulhat elő, az Európai Unióban ez egyszerűen példátlan” — mondotta. Kérdés, hogyan lehetett volna 2. fordulót tartani, ha testületileg távozik az OVB, amikor a parlament nem ülésezik és nem ülésezhet? A kilométerekről és Afrikáról szóló nagyotmon-

mát, amin az a hihetetlen politikai nyomás sem tudott rést ütni, amelyet Önnek el kellett szenvednie az utóbbi napokban.

Tisztelem, becsülöm, felnézek Önre, Ön reményt nyújt, hogy az euroatlanti pluralista demokrácia eszménye talán egyszer Magyarországon is végérvényesen megvalósulhat. Jó, hogy az MTV közvetítette azt, amikor Ön és társai tanúbizonyságát adták annak, hogy mi a jogállamiság a gyakorlatban.”

dásokra nem térnek ki, annyi azonban bizonyos, hogy Nagy-Britannia az EU tagja, s ott néhány nap múlva valóban világbotrány volt! Csak éppen a hosszú sorokból zárórakor hazaküldöttek miatt.³⁵

Azt többen joggal kifogásolták, és OVB tagok is belátták, hogy a 2. döntés és annak 19:15-ös bejelentése mindenképp elkésett. Ugyanakkor öröndetes volt, hogy önkéntes jogkövetésből jól vizsgázott a média, hiszen mi nem tiltottuk, nem tilthattuk meg például a pártoktól érkező információk közzétételét, csak a hivatalos adatfolyam visszatartását javasoltuk. A legtöbb sajtóorgánium mégis tiszteletben tartotta kérésünket.

A rendkívüli esemény értékelésének politikai kihasználása nem sokáig váratott magára. Az „*Alkalmatlan kormány, alkalmatlan OVB-je*” hangütést Kósa Lajos, a Fidesz alelnöke kezdte. Belehelyezve ezzel a választási győzelmükkel megnyíló korszakváltás, egy hosszabb tartam kereteibe az események értékelését. Új politikai kurzus, következésképp lemondásra szólította fel az OVI és az OVB vezetőit, és az OVB választott, nem párt-delegált tagjait a választások után. „A politikus azon véleményének adott hangot, hogy az OVB túllépte hatáskörét és egyben megsértette a választási törvényt azáltal, hogy meghosszabbította a kampánycsendet, és azzal, hogy este 19 órakor nem záratták le az épületeket, ahol a szavazókörök helyet kaptak. Hozzátette: a történekeért az önkormányzati minisztert is felelősség terheli” — olvashattuk a Magyar Nemzetben.³⁶

Az alelnök értékelése a részletek tekintetében az eddig idézeteknél mindenestre körültekintőbb. Figyelembe veszi, hogy az OVB-nek a választás két fordulója közötti lemondása megoldhatatlan törvé-

³⁵ A Simon és Fritz idézetek forrása: Magyar Nemzet, 2010. április 12. 2. o., az angol helyzetről

http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/election_2010/8666338.stm).

³⁶ 2010. április 12. 2.o. hasonlóan a Magyar Hírlap aznapi, kétoldalas, hét centisre vastagított szalagcíméhez.

nyességi helyzetet teremtené. Az is foglalkoztatja, hogy a pártok által delegált OVB tagokat külön kezelje a parlament által választottaktól. Kár, hogy nem tért ki arra, mi alapozza meg az OVI (állami szerv) és az OVB (a választópolgárok független szerve) együttes felelősségét? (Látuk, nincsenek közös hatásköreik, amelyekre együttes felelősség volna alapozható.) Abban is igaza van, hogy ha megáll az OVI felelőssége, akkor az azt irányító önkormányzati miniszter felelőssége is joggal felvethető.³⁷ Levezettük: hatáskör-túllépésről szó sem volt. Azt is konstatálni kell, hogy a 20 éven át a Fidesz által pártdelegált — egyébként felkészült, tapasztalt választási szakember — dr. Bordás Vilmos ügyvéd ezúttal parlament által választott tagként, továbbá a KDNP delegáltja is *megszavasták* mindhárom döntésünket, amelyek miatt Kósa lemondásra szólított fel — szelektíve! Noch dazu, az alkalmatlan kormány, alkalmatlan OVB-jébe választott dr. Bordás és akkor még pártdelegált dr. Sasvári lett az új OVB új elnöke, illetve elnökhelyettese (július 23-tól). Lehet, hogy az alkalmatlanságot kétféle mércével mérik?

Igen, mert előkészítve az új kétharmados parlamenti többség szabad kezű cselekvését, a történetek kézenfekvő, jó ürügyet szolgáltatnak a közvélemény meggyőzésében a négy évre választott testület idő előtti leváltására. „Aki nincs velünk, az ellenünk van” gondolkodásmódja jegyében ezt politikailag ki lehetett használni — és mivel az úgynevezett szociális népszavazás hitelesítési vitája óta az OVB egyébként is céltáblájává vált a magyar jobboldal vezető erejének, amelyik ezt ki is

³⁷ Ennek törvényi háttere a Ve. 39. § (1) „A választási irodák szakmai tevékenységét a belügyminiszter az Országos Választási Iroda vezetője útján irányítja.” Itt térek ki arra, hogy a 16 évig közmegelégedéssel OVI-t vezető Rytók Emília asszony őszi távozása után Virág államtitkár úr vette át a helyét. Utóbb kiderült: ideiglenesen, nem egészen egy évre, és az is, hogy nem mindig sikerül egyenértékű helyettest találni. Ennek a megállapításnak a jelentősége egyáltalán nem az államtitkár úr személye vagy felkészültsége ellen irányul, hanem csak annyi, hogy tapasztalataim alapján megfogalmazzam: egy társadalmi tömegjelenségnél mindig becsúsznak előre nem látható helyzetek, amikor operatív kell cselekednie a választásigazgatásnak. Hibák is mindig előfordulnak, de a nagyon tapasztalt és rutinos köztisztviselő ki tudja javítani vagy javíttatni azokat. Rytónak megvolt a tekintélye, tapasztalata és a formálisan túli informális kapcsolatrendszere ahhoz, hogy időben felismerje, ha a dolgok normális menetétől eltérés mutatkozik. Csodák nincsenek. Virágnak természetesen arra nem volt lehetősége, hogy pár hónap alatt másfél évtizedes tapasztalatot szerezzen.

használta. A torzó ciklus kiiktatott a hatalommegosztáson belüli fékek- és ellensúlyok rendszeréből egy semleges ellenőrző szervet.³⁸ Szakított azzal az 1990 óta a törvényekben is testet öltött alkotmányos szokással, hogy a mindenkori leköszönő parlament választ új OVB-t, a következőnek. Hogy ne magának választhasson egy többség törvényességi ellenőrző szervet.

Egy korszak lezárult.

³⁸ Ezért az OVB a Ve.-t módosító 2010. évi LXI. Törvény utólagos normakontrollját indítványozta az Alkotmánybíróságnál. Lásd: www.valasztas.hu honlapon OVB - Közlemények (2010. július 9.) és az ehhez csatolt file-t.

A VÁLASZTÓJOG JOGDOGMATIKÁJA — JOGESETEK TÜKRÉBEN

Az európai jogtudományban széles körben elfogadott álláspont szerint a magánjog mintegy két és fél ezer éven keresztül élenjáró volt a jogdogmatika fejlesztésében. *A közjog* akkor kezdte meg felzárkózását a 19. században, amikor az alkotmányjog és a büntetőjog e téren már némiképp meglévő eredményei mellett közigazgatási jog kezdett a magánjogból önállósodni, majd pedig elkülönült jogterületté válva lerakódott jogdogmatikája is. Ebben a franciák élenjárók voltak, amit kifejezett az a körülmény is, hogy egyfelől a világon az első alkotmányjogi tanszéket a Sorbonne-on hozták létre, 1835-ben. Ahogy Guizot miniszter a tanszék megnyitásakor fogalmazott: „Ce n'est plus pour nous un simple système philosophique... C' est une loi écrite, qui peut et doit être expliquée aussi bien, que la loi civile.”¹ Másfelől pedig, mint arra másutt rámutattunk, a közigazgatási jog esetjogi úton alakult ki (a Blanco-ítélet, 1873)², de a napóleoni kodifikációval, annak jogtechnikailag kikísérletezett háttérével szilárdulhatott meg és indulhatott gyors fejlődésnek, mégpedig anyagi- és eljárásjogi tekintetben egyaránt. Témám szempontjából pedig ennek kettős jelentősége mutatkozik. Egyfelől a jogdogmatikának, a jog belső értelmi összefüggéseinek elemzését nem kívánnám az anyagi jogi jogosultságok, igények fogalmi körébe zárva tartani, mert az eljárásjogi érvényesíthetőség gyakran legalább olyan fontos, mint a materiális jogi oldal. Másfelől pedig, mintegy igazolandó, hogy mára a közjog jogdogmatikája igencsak felfejlődött a magánjog mellé, ezt annak

¹ „Számunkra ez már nem egy szimpla filozófiai rendszer... Ez egy olyan írott törvény, melyet ugyanúgy lehet és kell magyarázni, mint a polgári jogot.”. Rosztól idézi Kovács István. In: Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, (főszerk. Szabó Imre), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 288.

² „Lásd: Szigeti p. – Takács P.: A jogállamiság jogelmélete, Napvilág, második, bővített kiadás, Budapest, 2004, 237-244., illetve: P. Chalvidon – Ch. Houteer: Manuel pratique de Droit Administratif Eyrolles, 1991, 13-15.”

egy speciális jogterületén, a magyar választójog terepén kívánom valószínűsíteni. Megjegyzem azt is, hogy bár itt persze még nem munkálkodhat két és félezer éves tapasztalat rostája, hisz mindössze kb. százötven évről, de a további gazdagodás lehetőségeit kínáló területről van szó.³

Konferenciánk mottójaként is tekinthetjük azt a helyesen és többször elhangzott jogelméleti bölcsességet,⁴ amely szerint a jogalkalmazói döntés nem természettudományos értelemben vett egzakt aktus, nem a természettudományi és matematikai bizonyosságok világába tartozik, mert egy attól különmemű világ, mesterség, a jogászai szakma része. Olyan világ, amelyben *a bizonytalanságok közegeiben kell kötelező erejű, ténybelileg és jogilag megalapozott és felelősségteljes döntéseket hozni*. Ebben a bírót, a jogalkalmazót csak a jog dogmatikája vagy a jogi doktrínák segítik, tehát jogszabályok, jogfogalmak, alapelvek és ezek jogértelmi, belső összefüggései. Jelentés adás, és értelmezéssel és a jogászai hivatás körében elfogadott érveléssel jelentés találás. Hogy néz ki ez a választójogi jogalkalmazásban? Számolhatunk-e és mikor, a német jogászfejedelem F. C. von Savigny eszményének módján a jogfogalmakkal azonképpen, ahogy a matematikusok számolnak képleteikkel? Erre a problémára vonatkozó tapasztalataimat osztom meg tisztelt és nagyra becsült jogelméletes kollégáimmal.

Előre bocsátva az Országos Választási Bizottság elnökeként szerzett jogalkalmazói tapasztalataim és eddigi vizsgálódásaim eredményét, számomra a szélső értékei szerint *„egyetlen helyes döntés lehetősége vagy lehetetlensége”* hagyományos kérdése *a megalapozott döntés* problémájává változott, melyben kitüntetett a jogdogmatika jelentősége. A megalapo-

³ Gondoljunk csak arra a fejleményre, hogy napjainkban a jogalanyiség civiljogi megalapozásával szemben az alkotmánybíráskodás gyakorlata a jogalanyiség közjogi megalapozhatóságát és megalapozását valósággal kikényszerítette. Georg Jellinek pedig az alanyi közjogok státuszelméleti megalapozásával (1880) a közjogi jogágakat is felébresztette csipkerózsikai szenderegésükből.

⁴ Szabó Miklós témában jelentős könyvének egyik tömör, veretes megfogalmazásában: „A dogmatika ...fogódzókat kínál a helyes cselekvés számára a bizonytalanság körülményei között — ott, ahol az igazság bizonyossága helyett csak a vélemények esetlegesége áll rendelkezésünkre.” (Szabó, 2005, 35.)

zott döntés viszont éppen jogdogmatikai természete következtében reláció függő, és éppen ezért, tipológiájában érvényességi területeket behatároló, trichotom felosztású megoldása kínálkozik. Mégpedig meg kell különböztetnünk a normatani értelemben vett *szabály alapú döntéseket* (I.), a *jogfogalmon alapuló* (II.) döntéstől, s mindkettőt az *alapelvi bíráskodástól, jogalkalmazástól* (III.), ahol a jogalkalmazónak döntéshozatala során a legszélesebb a mérlegelési jogköre. Itt a legmagasabb fokú a jog szövedékének dogmatikai nyitottsága, míg az előző tartományokban lényegesen zártabb, meghatározóbb. Tapasztalataim szerint ezek azok a viszonylag tiszta felosztások, melyek analitikusan alkalmazhatók, de életszerűen nem zárhatják ki ezek kombinációját (IV.), hiszen a bonyolultabb esetekben egyszerre több jogi minősítési probléma is lehet (függetlenül most ezeket a tényállás rekonstrukciójának problémáitól, amelyek többnyire nem jogi, hanem bizonyítási kérdéseket vetnek fel). Dolgozatomban vizsgálni fogom tehát a választójogi joganyag nyelvi, logikai és jelentésbeli bizonytalanságainak, nyitottságának az eltüntetésére használt fogalmakat, osztályozásokat és módszereket, illetve ezeknek az egyes problématerületeken kikristályosodott, összezsírozott rendszerét. Nem a jogesetek teljes körű a bemutatása tehát a célom, bár megadom ezek ellenőrizhetőségi forrásait, hanem csak a *választójogi jogdogmatika működtetésének és differenciálódásának jellemzése*.

I. Szabály alapú döntés

A szabály alapú döntés lokalizálásánál abból a normatani belátásból indulok ki, hogy *a jog nemcsak normákból, (szabályokból), hanem valami másból is áll: nem normákból*. A kontinentális jogcsoportban különböző rendű és rangú *jogtételekből*, olyanokból, amelyek *nem normatartalmat* kifejező jogtételek, hanem mások (elveket, jogelveket, generálklauzulákat, célokat, értelmező rendelkezéseket kimondó jogi gondolatokból stb.), hiszen az a jogi mondat, jogtétel, amely normatartalmat fejez ki, nem különbözik a jogi normától, egybeesik vele. Fogalmi kritériuma éppen az a jogi normának, és az azt kifejező jogi mondatnak, tehát a normatar-

talmat kifejező jogtételnek, hogy önmagában alkalmas a jogalanyok magatartásának irányítására, mégpedig más jogtételhez való kapcsolódás nélkül is. Nem pusztán nyelvi, gondolati egység, hanem tartalmi is, azért és annyiban, mert a norma mindhárom szerkezeti egységével — hipotézissel, diszpozícióval, szankcióval — rendelkezik. Kettős hipotetikus szerkezettel *hipotézis* („ha ezek és ezek a körülmények fennállnak”) és *diszpozíció* („ezt és ezt kell tenned vagy éppen tilos megtenned”) és *diszpozíció* („nem tetted amit kellett volna /mulasztottál/, vagy tilosat tetted”) és *szankció* között, és mindkettő fennállása esetén a cselekmény jogkövetkezményével.

Tipikus példák adódnak a választójogban a szabály alapú döntésre a kampánycsend sértések meghatározott eseteiben — amíg más, exemplifikatív nem rögzített eseteinél éppen mérlegelés tárgyát képezi, hogy milyen magatartások, cselekmények minősülhetnek *a választópolgárok választói akaratának (jogellenes) befolyásolására* alkalmasnak. Ugyanis azt nevesíti a törvény, hogy néhány magatartás, így a szavazásra történő szervezett szállítás, étel-ital adása, pártjelvények, zászlók, pártszimbólumok osztogatása (diszpozíció) az adott időszakban, a kampánycsend idején, bárki részéről (hipotézis) a fogalmi tartalom különös eseteinek jogellenes és szankcionálandó megvalósítása — kommentálhatjuk az 1997. évi C. törvény — a választási eljárásról (a továbbiakban: Ve.) — 41. §-át.

A kampánycsend sértések pedig igen gyakoriak a választási szervek judikatúrájában. Éppen ezért, továbbá az elmúlt évtizedben különösen gyorsan fejlődött új technikai formák, az elektronikus kommunikációs formák — internet, e-mail, zárt láncú elektronikus hírlevél, sms, automatizált telefonos hívásmód — tömeges elterjedése következtében vált szükségessé annak tisztázása, hogy ezek közül melyek minősülnek *a választópolgárok választói akaratának jogellenes befolyásolására*, hiszen azok, amelyek *személyes kommunikációs formáknak minősülnek, aligha tekinthetők jogellenesnek*. Hiszen a privátszféra és a véleményszabadság olyan alkotmányos értékek, amelyeket kiemelkedő védelemben kell

részesíteni. Álljunk meg, s elemezzünk ezen *alkotmány- és választójogi jogdogmatikai* kérdéseket.

Egy AB határozat, bár nem találta alkotmányellenesnek a kampánycsend intézményét, de annak alapvető funkcióját a *választások zavartalanságának* biztosításában jelölte meg — ami kétségtelenül szintén jogilag védendő érték. Az azonban már közel sem bizonyos, hogy ha a kampánycsend intézményét a választások zavartalanságával akarnák csak igazolni, akkor egy ilyen érvelés megállhatná-e a helyét. Ugyanis az alaptörvény 8.§ (2) bekezdése szerint alapvető jog lényeges tartalmát még a törvényhozó sem korlátozhatja. Következésképp alapjog lényeges tartalma tekintetében csak akkor korlátozható, ha más alapjoggal ütközik. A választások zavartalansága — szemben a véleményszabadsággal, pedig nem tekinthető ilyen, alapjog alapjoggal való ütközésének. Az egyik legerősebb alapjog, a véleményszabadság alapjogának szükséges és arányos korlátozását aligha indokolhatná, még ha csak a kampánycsend kevesebb, mint 48 órás időtartamát érinti is.⁵ (Ennek a probléma felállításnak és értékelésnek a konzekvens végigvitele a kampánycsend intézményének, mint olyannak a megszüntetéséhez vezethet).

Véleményem szerint azonban, ha a *véleményszabadságon belül* állítom fel a problémát, s ez alkotmányosan indokolt, akkor megalapozható a kampánycsend intézménye (szemben azzal, ha azt valaki csak a választások zavartalanságával próbálná indokolni, ami a 39/2002 (IX.15.) AB határozat szerint is több módon biztosítható). Nevezetesen, ha az a funkciója az intézménynek, hogy *az egyéni véleményszabadságot* (a védett jogtárgy) és a vélemény kialakításának szabad feltételét biztosítsa a média tolakodó, agresszív (push) véleményáradatával szemben, akkor elesik az intézmény megalapozhatóságával szemben felhozható alkotmányos kétely. A média ekkor ugyanis *nem a véleményszabadság kialakításának fórumaként*, a társadalmi nyilvánosság részeként esik a latba, hanem valamilyen véleményformáló erők *eszközeként*. Így a kampánycsend már az individuális véleményszabadságot védi a

⁵ Ve 40. § (2): A szavazást megelőző nap 0 órától a szavazás befejezéséig választási kampányt folytatni tilos (kampánycsend).

közvéleményformálás azon terrorjával szemben, amelyet a médiaszociológusok (McLuhan) és a kritikai szociológia (D. Rieseman, J. Baudrillard) egyaránt sokoldalúan kimutatnak.

Az új kommunikációs formák tehát felvetették a kampánycsend szempontjából fogalmi differenciálás igényét, s a jogalkalmazónak nehézségeket jelentő minősítési problémák megoldását. Ennek eszköze az *Állásfoglalás* (jogalapja a Ve. 90/A.§ /4/), melyet a jogszabályok *egységes értelmezése* és a *joggyakorlat egységességének biztosítása* érdekében kizárólag az OVB jogosult kibocsátani. Tehát ezzel a jogi eszközzel — amely ellen jogorvoslatnak nincs helye és a hivatalos lapban, a Magyar Közlönyben is közzé kell tenni — az OVB irányt mutat az összes választási bizottság jogalkalmazói munkája számára. A jogdogmatika alakulásának egyik sajátossága, hogy a jogalkalmazás eseteiben kristályosodnak ki, differenciálódnak megoldásai, fogalomhasználatának érvényességi körei. A kategóriák — jogi tárgymeghatározások — már a jogfogalmakon belüli érvényességet (relációt és terjedelmet) állapítanak meg. Így alakultak ki az új kommunikációs formák OVB és Legfelsőbb Bíróság (a továbbiakban: LB) általi elbírálása nyomán azok az Állásfoglalások, melyek *két pozitív és három negatív esetkör*t állapítottak meg.

Alapesetben: „A kampánycsend megsértésének minősül, ha annak beállta *után* bármely írott vagy elektronikus médium a választással összefüggésbe hozható személyt vagy pártot említ, vagy szerepeltet, a jelöltek számáról és összetételéről, az esetleges visszalépésekről stb. információt szolgáltat, amennyiben ez a cselekmény alkalmas a választópolgárok választói akaratának befolyásolására. Ez a követelmény irányadó a korábban felvett programok ismétlésére is...

A kampánycsend megsértésének minősül az olyan magatartás is, amikor jelöltek, jelölő szervezetek vagy mások szervezetten – a kampánycsend időszaka alatt – a választópolgárok részére külön kérés vagy előzetes felhatalmazás *nélkül* a választáson történő részvételre, egyes jelöltek vagy jelölő szervezetek támogatására buzdító SMS-t, e-mailt vagy automatizált hívásmódú üzeneteket küldenek.”

A fenti pozitív formák komplementere az a három esetkör, amelyek *nem kampánycsend* sértők:

- „Az állampolgárok, mint magánszemélyek közötti *személyes kommunikáció* — tartalmától és formájától (pl. levél, SMS, e-mail, internetes napló /blog/) — függetlenül nem valósítja meg a kampánycsend megsértését.
- A közszereplők, jelöltek vagy jelölő szervezetek listáin szereplő személyek által írt internetes napló, a jelöltek vagy jelölő szervezetek honlapjai kampánycsend alatt nem frissíthetők, azok adattartalma nem változtatható meg. A korlátozás független attól, hogy a honlapot tartalmazó adathordozó eszközt hol helyezték el, ha annak adattartalma Magyarországról elektronikus úton elérhető. Kampánycsend sértést azonban csak a magyar joghatóság alá tartozó személy vagy szervezet követhet el.
- A választópolgárok külön, előzetes megrendelése alapján, az általuk megadott e-mail címre elektronikus úton eljuttatott tájékoztatás, egyéb információ megküldése — annak konkrét tartalmától függetlenül — az önkéntesség következtében nem lehet alkalmas a választópolgárok választói akaratának befolyásolására, így a kampánycsend megsértését sem valósíthatja meg” (14/2006./IV. 18./).

Szükségessé vált az is, hogy a magánszemélyek közötti internetes naplót megkülönböztessük a közszereplők és jelölő szervezetek hasonló blogjától, amely nem automatikusan esik ki a kampánycsend sértés tényállás alól, hanem csak frissítés, adattartalom változtatás hiányában. A megrendelésre küldött elektronikus válaszlevél bekerülhetett a tipológiaiába, mert a 203/2006 (IV.11) OVB határozatot az L B előtti teszt megerősítette — szemben a zártkörű hírlevéllel, amely nem ment át azon.

Látni kell azt is, hogy ezen relatíve jól elválasztható jelenségek ellenére is maradnak *határbélyezetek*, amikor csak az életbeli eset összes körülményének figyelembevételével, a bizonyítékok egyenkénti és összességében elvégzett mérlegelésével dönthető el, hogy a jogalkalmazónak

in concreto meg kell-e ítélni a kampánycsend sértést vagy sem. Így van ez akkor, amikor valaki nem párt megbízatásából, hanem egyéni lelkesedésből, de tömegesen „kampányol” a tilalmi időszakban. A személyes jelleg és kommunikáció itt metszi a választói akarat szervezett befolyásolását. *Kéretlenül* kapott sms-t, e-mail-t stb., ami egyoldalú közlés, aligha lehet személyesnek tekinteni. Az élet kimeríthetetlen gazdagsága épp ezért érvényben kell, hogy tartsa az LB egy 2004-es végzésének azon gondolatát, melynek értelmében a kampánycsend megsértése „...csak akkor állapítható meg, ha az a törvényi feltétel is megvalósul, hogy a választói akarat jogellenes befolyásolására alkalmas az információ szolgáltatása. *Ezt minden esetben egyedileg kell eldönteni az elektronikus vagy más úton szolgáltatott képi és hanganyagról.*” (Kvk. II. 37.180/2004/2. számú végzés).

Az OVB állásfoglalása a kampánycsend fogalmi tartalmában tehát az elbírálás mércéiben új jogi helyzetet eredményezett. Mivel Állásfoglalásai nem kötelezők, csak iránymutatók, ezért a legjobb megoldás az lenne, ha a jogalkotó törvényi rangra emelné ezeket a distinkciókat és megoldásokat. Ez egyenértékű lehetne a kampánycsend intézményének olyan mérsékelt reformjával, amely reagálna az élet változó formáinak, az elektronikus kommunikációs formáknak a kihívására, amely a valóság–fogalmi tartalom (a kampánycsend sértés jelentése) viszonyában elindította a jogalkalmazói megítélés fenti differenciálódási folyamatát. Fenn lehetne tartani a kampánycsendet a hagyományos média (rádió, televízió) és az írott sajtó vonatkozásában, ahol egyfelől a jogalkalmazó számára az elbírállhatóság adva van, másfelől pedig a jogalanyok jogkövető magatartása nagymértékben a kézség szintjére emelkedett az elmúlt több mint másfél évtizedben. Viszont a jogalkotónak el kellene törölnie a kampánycsendet a fentebbi három negatív esetkörben és a zártláncú hírlevélnél.

Visszatérve a szabály alapú döntés természetére: ilyen lehet persze a döntés akkor is, ha a norma szerkezeti elemeit, adott esetben célszerűségi és/vagy jogszabály szerkesztés-ökonomiai megfontolásokból a jogalkotó nem tagolja kisiskolás módon, hanem egybe fogalmaz

szerkezeti elemeket, vagy éppen elhagyja a szankció adott diszpozíciós tényálláshoz rendelkezésének második hipotetikus szerkezeti elemét, hiszen a törvényben alkalmazott szankciókat másutt már általános érvénnyel rögzítette (Ve. 78. /1/). Példának erejével szólva: jogsértést követett el a 168 óra közéleti hetilap, amikor 2006. április 6-i számában „Számháború” című cikke közvélemény-kutatási adatokat ismertetett, a négy parlamenti pártra vonatkozó várható eredmények előrejelzéseként (168/2006. /IV. 9./ OVB határozat), mert megsértette a választási törvény azon előírását, amely szerint „a szavazást megelőző nyolcadik-naptól a szavazás befejezéséig a választásokkal kapcsolatos közvélemény-kutatás eredményét nem szabad nyilvánosságra hozni.” (Ve. 8. § /1/)

II. A jogfogalmak szerepe

A választójog, hasonlóan a jogrendszer egészéhez, sok esetben él olyan fogalom meghatározásokkal, amelyek üggyöntőek lehetnek jogesetek vagy azok részét képező jogi problémák minősítésének eldöntésében. Ekkor a fogalomhoz kell hozzámérni a tényállást vagy magatartást. Nincs szó itt hipotézis, diszpozíció és szankció adta szerkezet belső, kettős hipotetikus kapcsolatáról, pusztán fogalom meghatározásokról: mi a választójog fogalma (ad 1.), fogalmi kritériumai, melyeket alkalmazni kell; mi minősül közterületnek⁶ vagy mit jelent a határidő (ad 2.); avagy mit jelent a mandátumról lemondás (ad 3). fogalma?

Ad 1. Alkotmányunk 70. § (1) bekezdése definiálja a választójog fogalmát: „A Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező minden nagykorú magyar állampolgárt megillet az a jog, hogy az országgyűlési képviselők választásán választó és választható legyen, valamint országos

⁶ Például a 1997. évi LXXVIII. törvény 2. § alkalmazásában közterület a *közhasználatra átadott terület* (is). Ez a legális fogalomértelmezés kizárta, hogy önkormányzati szerv tulajdonában lévő ingatlanrészként — az adott terület ingyenes átadása — sérthesse a jelölőszervezetek közötti esélyegyenlőséget.

népszavazáson és népi kezdeményezésben részt vegyen.” Elvonatkoztatva most az állampolgárság kritériumtól vagy a választójog gyakorlásából kizáró okoktól, a területen lakóhellyel rendelkezés fogalmi kritériumát kell értelmeznünk. Mit jelent ez? Hiszen ennek hiányában nincs választójogunk, s következésképpen nem leszünk felvehetőek a választói névjegyzékbe, amely regisztratív aktus közjogi joghatást vált ki, s csak ennek alapján gyakorolhatjuk ténylegesen szavazati jogunkat. Hogyan operacionalizálható a lakóhellyel rendelkezés? A választ a hétköznapi értelemmel egybeesően a jogi infrastruktúra egyik jogtechnikai eleme, a népesség nyilvántartást végző ÖTM Hivatal adja meg. Ha azonban valakinek sem állandó, sem ideiglenesen bejelentett lakcíme nincs az ország területén, s ilyen határhelyzetnek minősülnek a Homless-ek (hajléktalanok, fedél nélkül élők), akiknek nincs lakóhelyük, akkor lakcím nélküli, „települési lakóhely” szerinti bejegyzés iránti kérelemmel tehetnek eleget az ország területén lakóhellyel rendelkezés fogalmi kritériumának. Tekintsük úgy a települési lakhelyet, mintha lakcím volna. A lakóhely jogi értelme fikciós kiterjesztést igényel a választójog alkotmányos jogának gyakorlása érdekében.

Az egyszerű probléma megoldása tovább elemezhető a jogdogmatika aspektusából. Itt a fogalom (lakóhely) és a valóság viszonyában, tehát nem fogalom fogalommal való relációjában jön létre a megfeleltetésnek az a kiterjesztő értelmezése (plusz jelentés-adás), amelynél a település mint lakcím funkcionál. A jelentésadás iránya a tapasztalatilag előálló probléma, ti. a hajléktalanok választójogának megoldhatósága felől keletkezett, s valójában egy fikcióval tágította ki a fogalom köznyelvileg használt jelentéstartományát. (Csak a választójog lakóhely fogalomhasználata szerint lehet települési lakóhelye annak, akinek ténylegesen a hátán a lakóhelye, ami állandó vagy ideiglenes lakcím hiányában éppen nem minősülne lakóhelynek). Ahogyan egy szó jelentése a nyelvészek szerint függ attól a mondattól, aminek része, s megfordítva, a mondat jelentése is függ attól, hogy milyen szavakból építkezik (Zsilka, 1973) azonképpen jogfogalom (lakóhely) jogdogmatikai

jelentése is függ attól a relációtól, hogy a választójog gyakorlásával összefüggésben nyert kiterjesztő értelmet.

Ad 2. A jogdogmatika gyakorta alaki, eljárásjogi fogalmaival is üggyöntő lehet. Nézzük meg ezt két összefüggésben. Különös tapasztalat a határidők rapid jellegével összefüggésben, hogy a Pest Megyei Bíróság egyik határozata (Kpk.26.412/2006/2. sz.) — eltérően a Választási eljárási törvény 84.§ (7) bekezdésében rögzített szankcióktól, amelyek helybenhagyást vagy megváltoztatást tesznek lehetővé, és mást nem — *megsemmisített* egy határozatot. Holott a Ve.-ben alkalmazott — és az Alkotmánybíróság által is indokoltnak minősített — rendkívül rövid határidőkre tekintettel a jogorvoslat fórumai azért *nem rendelkeznek kasszációs jogkörrel*, mert a választási bizottságok eljárásainak megismétlése kiszámíthatatlanná tenné a jogerős döntések megszületésének időpontját. Ezért csak *helybenhagyó* vagy *megváltoztató* (reformáció) végzéseket hozhatnak a bíróságok, nemperes eljárásaik során. A választási eljárásnak pedig immanens értelme, hogy haladnia kell a jogerős eredmények megállapíthatósága felé.

Az állapotszerűen, hosszabb idő óta fennálló, s még be sem fejeződött jogsértések megkülönböztetésének szükséglete a befejezett jogsértésektől már az OVB első ülésen is felmerült — anélkül, hogy a testület már akkor világosan meg tudta volna oldani a problémát. Megjegyzendő, hogy eljárásjogi szempontból tulajdonképpen mindig hajlamos a jogalkalmazó egzakt kritériumokat keresni, s ezzel inkább kizárni, mint újabb és újabb jelenségeket bevonni vizsgálódásai körébe. A szakirodalom ezt nevezi *hatáskör szűkítési* törekvésnek. Egy konkrét ügyben beadott kifogás azonban felszínen tartotta a problémát. Az OVB határozata azért utasította el a kérelmező kifogását *érdemi vizsgálat nélkül*, mert a meghallgatásokból és a beterjesztett bizonyítékokból számára az derült ki, hogy *az a három napos jogvesztő határidő (Ve. 77.§./1/ bek.) következében elkésett*. Ezzel szemben az LB szerint „Az OVB tévesen állapította meg, hogy a sérelmezett jogszabálysértés 2006. március 2-án történt és ez tekinthető a kifogás benyújtására nyitva álló határidő első

napjának. A kérelmező ugyanis egy olyan megszakítás nélkül folytatott tevékenységet jelölt meg jogszabálysértésnek, amely a kifogás benyújtásának napján is tartott és azóta is változatlanul folyik. A Ve. 77. § /1/ bekezdése nem a sérelmezett jogszabálysértő tevékenység kezdő időpontját határozza meg a jogorvoslati határidő kezdetének, hanem a jogszabálysértés elkövetését. Ha a jogszabálysértés folyamatosan tartó tevékenységben nyilvánul meg, a kifogás mindaddig benyújtható, ameddig a jogszabálysértőnek vélelmezett tevékenységet folytatják. Ellenkező jogi álláspont elfogadása esetén a választás tisztaságát biztosító jogorvoslati lehetőség minden olyan folyamatosan tartó kampánytevékenység esetén elveszne, amelyre nem a jogsértés kezdő napján, hanem csak a későbbiekben, a tevékenység folytatása során derül fény” (Kvk.III.37/2006/4. sz.).

Az ügy érdekessége, hogy az LB az OVB határozatát mégiscsak jóváhagyta, mert a kifogás nem tartalmazta a Ve.77.§ /2/ bekezdésében megjelölt követelményt, a benyújtó laccímét, minek következtében a kifogást egy másik alaki okból, de az LB-nek is el kellett utasítania. Az OVB pedig az LB döntése szellemében dolgozta ki második határidős állásfoglalását, mely szerint a kifogást a sérelmezett és jogszabálysértő tevékenység elkövetésének (fennállásának) teljes időtartama alatt be lehet nyújtani. A jogorvoslati határidő kezdete pedig nem a sérelmezett és jogszabálysértőnek vélelmezett tevékenység kezdő időpontja, hanem az az utolsó időpont, amikor a sérelmezett állapot még fennáll. Az Országos Választási Bizottság ezért megállapítja, hogy a folyamatos tevékenységek esetében a jogorvoslat benyújtására a jogszabálysértőnek vélelmezett tevékenység fennállásának teljes időtartama alatt, valamint ezen folyamatosan tartó tevékenység megszűntét — azaz a sérelmezett tevékenység befejezését — követő 3 napos határidő alatt van lehetőség.” (8/2006./III.28./ Állásfoglalás) Az Állásfoglalás arra való a jogi eszköz, hogy a jogszabályok, jelen esetben a határidő fogalma *olyan értelmezést kapjon, amely iránymutatásával lehetővé teszi az egységes joggyakorlat kialakítását.*

Ad 3. Egy mandátum megszűnésének módjait a választójogban rendezni kell. Mégis előfordult 2007-ben, a Heves Megyei Közgyűlésben egy olyan vitás eset, amely tesztelte a *mandátum megszűnés* módozatát. *Az elvi jelentőségű kérdés az volt, hogy egy frakció szabályzat magánjogi jellegű aktusával (ami egy megállapodás a képviselő és a frakció között) elő lehet-e állítani olyan kötelezettséget, amely alkalmas közjogi joghatás kiváltására?* Olyan előzetes lemondó nyilatkozási megállapodást kötni egy listán mandátumot szereztető képviselőjelölttel, hogy miután képviselővé vált, a frakciófegyelem megsértése esetén a mandátum visszaszállna a frakcióra? Ha a mandátum megszűnésének törvényi szabályozása átutalna a frakció szabályozására, akkor ennek elvi lehetősége fennállhatna, hiszen ha a közjog kogens szabályai teret nyitnak a magánjogi megoldások diszpozitív lehetőségének, akkor ez lehetne jogszerű megoldás. Mivel azonban a tételes jogi szabályozás, a 2000. évi XCVI. törvény 2-3. §§. a) – h) bekezdésekben zárt rendben, taxatív felsorolással szabályozzák a mandátum megszűnés nyolc esetét, s nem tartalmaznak ilyen átutalást a frakciószabályzatokra, *a kogens közjogi szabályozástól az eltérést nem teszik lehetővé.* A kifogástevő viszont azt állította, hogy a mandátum megszerzése előtt alkotott frakciószabályzat és az azt elfogadó képviselőjelölti aláírás (szerződés) olyan kötelezettségvállalás, amely a frakcióból való kilépés következtében megfelel a lemondó nyilatkozat törvény által előírt követelményének, s ezzel megszünteti a mandátumot, amely visszaszáll a jelölő szervezetre. A választási bizottságok (sem a TVB, sem a fellebbviteli jogkörében eljáró OVB) nem osztották ezt az érvelést, rámutatva arra, hogy egyfelől egy magánjogi szerződés elbírálására választási szervnek nincs hatásköre, másfelől pedig egy frakcióból kilépő képviselőnek érvényes lemondó nyilatkozatát a törvény kötelező erővel szabályozza: vagy írásbeli lemondó nyilatkozással, vagy pedig a megyei közgyűlésen szóbelileg megtett, s jegyzőkönyvezett nyilatkozat alkalmas a mandátumról történő lemondás joghatásainak kiváltására. Ilyen azonban nem történt, ezért a szóban forgó, a függetlenek táborába átülő képviselő mandátuma nem szűnt meg.⁷

⁷ Lásd az esetet teljességében. 80/2007. (III.5.) OVB határozat, amely a nyilvánosság

A mandátumról történő lemondás közjogi aktusát tehát a képviselőjelölt és frakciója közötti magánjogi megállapodás nem írhatja felül, annak közjogi hatása nem lehet. A lemondás fogalma — s következményeképp a mandátum megszűnése — formakötött módon érvényesülhet, s jogrendszer belső értelmi összefüggése nem teszi lehetővé, hogy a közjog kogens szabályait, jogszabályi megengedő utalás hiányában, *in fraudem legis*, magánjogi szerződéssel felülírható legyen. A jogrendszer-tagozódás alapja, a közjog-magánjog dichotómia jogi értelmet nyert tehát a lemondás fogalom választójogi jogdogmatikájában.

III. Alapelvi – ab ovo mérlegelési jogkörben hozott döntések

Azt, hogy jogtételeket, jogelveket, elveket és fogalmakat a norma tartalmak érvényre juttatása érdekében lépten-nyomon beszámít a jogalkalmazó — bizonyításra sem szoruló evidencia. Hogy alapozhat-e kizárólag alapelvre épülő döntést — ehhez alapesetben törvényhozói felhatalmazás szükséges. Ezért jelentett fordulatot a választójogi jogalkalmazásban, amikor a 2005. évi LXXXI. törvény 77. §-nak (1) bekezdése *új jogalapot* teremtett, amikor bevezette azt, hogy a választási eljárás alapelveinek megsértésére (3. §) hivatkozással, jogszabálysértés nélkül is, bárki kifogást tehet. Mindazonáltal, ha kritériumok nélkül állapítana meg az OVB alapelvsérelmet, akkor csúszós lejtőre léphetne.⁸ Milyen kritériumok jönnek szóba? Helyt lehet-e (kell-e) adni az ilyen ügyek megítélésében a valóság bizonyításának? Az elvi kérdés az, hogy *meddig mehet el az OVB az alapelvi jogalkalmazásban* (bíráskodásban)? Hasonlóan az amerikai Supreme Court gyakorlatában kiérlelődött állásponthoz

számaára hozzáférhető: www.valasztas.hu portálon → OVB → Határozatok (éves bontás szerint)

⁸ A testület vitájának négy álláspontját bemutattuk: „Országgyűlési képviselői választások 2006 — az Országos Választási Bizottság jog- és feladatkörain keresztül.” Magyar Közigazgatás, 2006. 7. sz. 404–405. o.

(Paczolai, 1995, 21–25.), kialakult itt is az a megkülönböztetés, hogy a *jogi elbíráhatóságot* (justifiable) kell figyelembe vennie, *s a politikai kérdéseket a választókra hagyni*. Abszolút határmegvonás aligha lehetséges, de bizonyos, *hogy a választások kapcsán az alapelvi jogalkalmazásban a jogi elbíráhatóságot kell előtérbe állítani, de mivel a jogban vannak erkölcsi minimumok is, amelyeket sokféle meggyőződés alapján egyaránt vállalni lehet, extrém esetekben a morális alapú helytelenítés is lehet marasztalás alapja, ha egy magatartás választási alapelvet súlyosan sértőnek bizonyul*. Erre adott felhatalmazást a törvényhozó a 77.§ (1) beiktatásával. Egyben végett vetett a választási eljárás azon, 105/2002 (IV. 21.) számú OVB határozattal kezdődő és a 2005. július 16-i törvénymódosításig érvényes gyakorlatának,⁹ amelyet Molnár Miklós kitűnően jellemzett erőteljes pozitívizmusként: „A pozitivista joggyakorlás lényege, hogy szigorúan ragaszkodik a hatáskörökhöz, annak határaihoz, tételes hatásköri felhatalmazás hiányában akkor sem hoz döntést, ha ez törvényi alapelvek érvényre juttatásához volna szükséges.” (Molnár, 2004) A 2005 júliusa előtti helyzetben valóban el lehetett így járni, hiszen a 3. § önmagában nem adott másra felhatalmazást, mint arra, hogy: „A választási eljárás szabályainak alkalmazása során a választásban érintett résztvevőknek *érvényre kell juttatniuk az...alapelveket*.” Az alapelveket ekkor a törvény létező szabályainak realizálásakor, a jogalkalmazás szellemét meghatározó módon lehetett csak figyelembe venni, legalábbis alapesetben. A joghézagok és az inkonzisztenciák feloldása — tekintettel arra, hogy a választójog ekkor sem csak szabályokból állt, hanem nem szabály jellegű, egyéb értelmes jogi gondolatokat jogtétel-

⁹ Berta Zsolt megkülönbözteti az 1998-tól a fentebbi 2002-es OVB határozatig terjedő időszakot, melyben „a választási eljárás alapelveinek megsértése miatt mind az OVB, mind az LB hozott elmarasztaló tartalmú döntéseket” (Berta, 2006, 218.). Megmutatja, hogy ebben az 1998–2002 időszakban ellentmondásos gyakorlat érvényesült az alapelvi jogalkalmazásban, bíraskodásban, beleértve a Megyei Bíróságokat is (lásd döntéseken keresztül a 234 oldalig).

Szerintünk a ma álláspontjáról összesen három szakaszt kell elvlasztani: 1. az 1998–2002 közötti időszakot; 2. a 105/2002 (IV.21.) OVB határozattal kezdődő jogpozitivisták önkorlátozás idejétől; melynek a 3. szakasz, a 2005 nyári törvénymódosításokkal kapott felhatalmazás nyomán az új összetételű testület felfogása vetett véget.

ként kimondó elvekből, magatartásmintákból is — ekkor is igényelte a jogászai problémamegoldó gondolkodást, érvelési és jogi technikák alkalmazását. Kétségtelen azonban, hogy az alapelvek és a jogalkalmazói döntések új viszonyát maga a törvényhozó teremttette meg, mégpedig *alapelvi jogalkalmazásra való hatásköri felhatalmazásával*, amikor túllépett a 77.§ (1) beiktatásával az alapelvek orientatív, szabályt értelmező, érték-tartalom szerint érvényesítő funkcióján. Ezért *nem az új OVB aktivista*, mint ez a sajtóban — módszertanilag teljesen megalapozatlanul — már egyeseknél megjelent,¹⁰ hanem a tételes jog lényegesen változtatott a választási eljáráson, annak természetén. A régi helyzet túlzottan is formális jogszerűséget kereső, a jogbiztonság követelményét persze helyesen hangsúlyozó megoldásával kapcsolatban éppen azt az ellenvetést lehetett tenni, hogy ha az alapelveket mindig konkrét szabályozáshoz, hatásköri felhatalmazáshoz rendelten fognánk fel, akkor voltaképpen mi szükség rájuk?

A Ve. 44/A.§ törvénybe iktatása egy speciális területen, a médiakampány területén is bevezette az alapelvekre alapozott jogalkalmazói döntést. Mégpedig anélkül, hogy konkrét hatáskörrel látta volna el az alapelvsérelmeket. Értelemszerűen itt az esélyegyenlőségi alapelv sérelme mutatkozhat meg leggyakrabban, de az itteni elnagyolt szabályozás valóban kevésbé segíti a jogalkalmazás egzakttá tételét, noha a törvényi tényállás háttérjogát a Rtv. adja (a semleges, pártatlan, objektív és arányos tájékoztatás közszolgálatokra érvényes követelményeivel). Emiatt állt elő az a helyzet, hogy négy esetben sem lehetett — az LB által számon kért megfelelő bizonyítottság hiányában — az esélyegyen-

¹⁰ Mivel a közélet szerves része a választási folyamat és az OVB ebben betöltött szerepe, ezért idézzük napilapból az alábbi véleményt: „Az új OVB sokkal aktívabb, mint elődje volt. Elnöke, Szigeti Péter megválasztása után érzékelte, hogy szerinte a bizottság elé kerülő minden ügyben döntenit kell. Ha nincs mód határozatot hozni, szülessen közlemény. (...) Az előző, Ficzer Lajos által vezetett bizottság kizárólag azokkal a panaszokkal foglalkozott, amelyek a választási eljárási törvényben megfogalmazott rendelkezések megszegésére utalnak. A Szigeti-bizottság szerint akkor is fel kell lépni, ha a választás tisztasága, törvényessége, az esélyegyenlőség vagy a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás elve sérül.” (Népszabadság, 2006. május 3.)

lőség sérelmét megállapítani az országgyűlési választásokon.¹¹ Az OVB és az LB eltérő mérlegelése következtében, a jogerős ítélet hiányában már-már kiüresedni látszó, alapelvsérelemre építő törvényi tényállást aztán az őszi önkormányzati választásokon az mentette meg, hogy az LB is helyben hagyta (az OVB egy ilyen tárgyú, elmarasztaló döntését (Kvk. III. 37.469/2006/3.). Idézzük fel ezt a jogesetet.

„Az Országos Választási Bizottság megállapította, hogy a Magyar Televízió 2006. szeptember 26-án sugárzott Kedd 21 című műsorával megsértette a Ve. 3. §-ának c) pontjában foglalt, a jelöltek és a jelölő szervezetek közötti esélyegyenlőség alapelvét...

Szankcióként arra kötelezte a Magyar Televíziót, hogy a határozat rendelkező részét három napon belül, a jogsértő műsorral azonos napszakban tegye közzé. Az Országos Választási Bizottság a beadványtevőt és az MTV képviselőjének meghallgatása, valamint a műsor bevezető részének megtekintése után megállapította, hogy a sérelmezett műsorszám olyan élőben sugárzott vitaműsor volt, amely nem illeszthető be a műsorszolgáltató választási témájú hír-, és riportműsorainak folyamába, mert a választási kampány végső szakaszában került rá sor, sem előtte, sem — az MTV képviselőjének nyilatkozata szerint — a választási kampány hátralévő időszakában országos sugárzása hasonló műsorra nem kerül sor. Így a műsor önállóan értékelhető és nagy jelentőségűnek tekinthető, mert ez volt az egyetlen olyan műsor, amely a fővárosi listavezetők vitáját közvetítette élő műsorban, a legnézettebb műsorsávbán.

(A)... műsorban nem követték azt az általuk megfogalmazott szerkesztési elvet, mely szerint a fővárosban főpolgármester-jelöltet és listát állító jelölő szervezetek listavezetőit kívánták szerepeltetni. Ugyanakkor a műsorban nem hangzott el az a tájékoztatás, hogy a fővárosban a jelenlévő hat listaállító jelölő szervezet mellett további három jelölő szervezet is állított listát.

¹¹ Lásd ezen esetek elemzését: „Országgyűlési képviselői választások 2006 — az Országos Választási Bizottság jog- és feladatkörain keresztül.” Magyar Közigazgatás, 2006. 7. sz. 406–409.

A kimaradt szervezetek hasonló jellegű műsorban — ilyen jellegű további műsor vagy műsorok hiányában — megjelenési lehetőséget nem kaptak, ezért nyilvánvaló hátrányt szenvedtek. Ezt a hátrányt indokolatlanul szenvedték el, hiszen a megjelenő szervezetekkel azonos jogi helyzetben álltak (fővárosi listát állítottak).

Az Országos Választási Bizottság álláspontja szerint a fenti megállapítást nem befolyásolja, hogy a kifogást benyújtó szervezetek más választási hír-, és riportműsorban szereplési lehetőséghez juthattak volna. Az országos nézettségű műsorokban való megjelenés lehetőségével nem azonos értékű egy kevésbé nézett időszávban sugárzott regionális műsorban való szereplés lehetősége.” (509/2006. /IX. 28./ OVB határozat).

Látható, hogy ilyenkor a jogalkalmazó csak súlyoz és mérlegel, hisz az alapelvsérelem csak érvelési irányt jelöl ki, de nincs az elv alkalmazásának hipotézis és diszpozíció kapcsolatával meghatározott szituatív érvényessége, mint a szabály alapú döntéseknél.

IV. A tiszta típusok kombinációiról

A szabály alapú döntés és minősítésbeli mérlegelés érdekes kombinációja adódott egy kis falunkban, amikor is a Helyi Választási Bizottság megsértve a választási eljárási törvény egyik fontos garanciális szabályát (Ve. 66.§ (2) bekezdését), nem kérte el az állampolgároktól a személyi igazolványukat azonosításuk végett, mondván, hogy úgy is személyesen ismernek mindenkit. A tényállásból kiderült, hogy senki sem szavazott más helyett, s valóban csak a névjegyzékben szereplők szavaztak. A TVB első fokon és az OVB — fellebbezési jogkörében — egyaránt megállapították a törvénysértést, azt azonban egyikük sem minősítette akként, hogy az a választás eredményét érdemben befolyásolta volna. Szemben a felülvizsgálati jogkörben eljáró Legfelsőbb Bírósággal, amely szerint „az ilyen súlyú jogsértés a választási eljárás érdemére is szükségképpen kihat”, befolyásolja az eredményeket. Ezért — alkalmazva a Ve.

legsúlyosabb szankcióját — polgármester választás eredményét megsemmisítette, s a választást megismételtette (Kvk. III. 37. 491/2006/3.).

Mi itt a komoly megítélésbeli, értékelés vagy másként mérlegelési jogi probléma? Az, hogy *két egyaránt rossz megoldás összemérését kell elvégezni, egyetlen jó, helyes döntés sincs* az adott ténybeli és jogi feltételek között. Melyik a kisebb rossz? Ha a formális jogsértés következtében érvénytelennek tekintik a voksolást, akkor nem veszik figyelembe, hogy a polgármester választáson kívül még két másik választástípusban, a települési közgyűlés képviselőire és a megyei listákra egyaránt ezzel az eljárási hibával szavaztak. Ezekben nem lehetett a szavazást megismételtetni, mert a bíróság is *petitum*hoz kötött, s nem nyúlhat bele olyan választási folyamatba, amit nem támadtak meg. Így a döntés, történetesen az Legfelsőbb Bíróságé, a helyi választási eljárás legitimitásának indirekt kétségbevonásával egyenértékű. Ha nem ismételtetik meg a választást, akkor marad a bevallott jogsértés, de a háromféle választástípusban nem lesz különbségtétel, mert úgy mérlegel a jogalkalmazó, hogy nem hatott ki az eredményre a formális törvénysértés.

Ugyanazon tényállás, ugyanazon érvek szerepeltek az OVB (537/2006. /X.10./) és az LB előtt, de amíg az OVB — talán éppen tisztségénél fogva — mérlegelésekor a választások legitimitásának értékességét preferálta, s ezért a formális jogsértés dacára sem semmisítette meg a polgármester választás eredményét, addig az LB fordítva járt el. Számára a formális jogsértés az eredményt befolyásoló tényezőnek minősült, s ez a minősítés mérlegelése következményeként adódott, ha egyszer elfogadta, hogy semmilyen választási visszaélésre és csalásra nem került sor. A *petitum*hoz kötöttség és a jogerőssé vált döntés következtében egyik hiba mindenképpen megmaradt. Adott ügy adott feltételei között egyetlen helyes jogalkalmazói döntés sem születhetett, miközben mindkettő megalapozottnak tekinthető. A végső szó természetesen a jogorvoslati rendben magasabb grémiumé volt.

Elemzéseinkből az a tanulság is levonható, hogy a jogdogmatika nemcsak a jogi fogalmak „fogalom-menyországnak” koherenciára törekvő rendszerében alakul ki és változik, mert a fogalom-valóság

reláció és a jogintézmények nem dogmatikai jellegű elemei (intézményi funkciók, eljárási szabályok, jogorvoslati rendszer, szankciók stb.) egyaránt befolyásolják a fogalom-fogalomhoz való viszonyának alakulását. Ezért is nehéz afféle általános vagy éppen ágazati (jogterületi) jogdogmatikát kiművelni. Nem azért, mert ilyen nincs — magam is éppen a választójog jogterületének jogdogmatikáját jellemeztem — hanem mert egybefonódik, és úgy kap kölcsönösen értelmet (jogi jelentést) a jogterület bevett módszertani, jogtechnikai és érvelési módozataitól. A formális, jogpozitivistá értelmében vett jogi egzaktság és logikai zártság nagyon is dialektikus változások relacionista együtthatásának következményeként áll elő, hogy aztán egy adott és rögzült egyensúlyi állapot jogdogmatikai nyugalmát kikezdiék valamely közreható intézmény módozásai vagy éppen külső, a valóság súlyánál fogva jelentkező ellentmondások. Amelyek vagy a jogalkalmazói értelmezést (jelentésadást) vagy pedig a jogalkotás reakcióját váltják ki.

IRODALOM

- Berta Zsolt (szerk.) (2006): *Választójogi kézikönyv* (Jogszabályok és joggyakorlat) Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, (Conpendiarium).
- Molnár Miklós (2004): A választási eljárási jog korszerűsítési irányairól. In: *Magyar Közigazgatás*, 11. sz. 655–671.
- Paczolay Péter: Alkotmánybíraskodás a politika és a jog határán. In: *Alkotmánybíraskodás — Alkotmányértelmezés.* (szerk.: Paczolay Péter) Tempus, Budapest, (Jogfilozófiák), 9–31.
- Szabó Miklós (2005): *Ars iuris A jogdogmatika alapjai.* Miskolc, (Prudentia iuris, 24.)
- Szigeti Péter –Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete.* Második, bővített kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1973): *A nyelvi mozgásformák dialektikája* (A nyelvi rendszer szerves, hipotetikus és homoszintaktikai síkja). Budapest, Akadémiai Kiadó.

Jogdogmatika és jogelmélet. (Szerkesztette: Szabó Miklós)
Miskolc, 2007, (Prudentia Iuris, 26.) 360–373.

ADATVÉDELEM ÉS A KÖZÉRDEKŰ ADATOK NYILVÁNOSSÁGA^{*}

Könyvünk szerzője, Majtényi László, az állampolgári jogok biztosa témájában kifejtett munkássága — monográfia és a hazai intézményteremtéshez jelentősen hozzájáruló szakmai javaslatok után — *az információs jogok* témakörében, új jogterületen folytatta tudományos tevékenységét. Munkássága itt összeér adatvédelmi biztosi közjogi funkciójával, azonban ezen publikációt illető reflexió vonatkozásában véleményem szerint szem előtt tartandó, hogy az információs szabadságjogok és az adatvédelem egyaránt roppant gyakorlatias jogi kérdéseknek minősülnek — éppen jogállamokban. Ezen a jogterületen az elméletnek gyakorlati értéke van, s a gyakorlat maga szüli az elméletileg reflektálandó kérdéseket. Magam elfogadom, hogy a jogtudomány nemcsak, sőt, talán elsősorban nem is tisztán elméleti diszciplína, hanem egy sajátos alkalmazott tudomány, amely döntően a joggyakorlatra vonatkoztatott. Az azonban elméletileg diszkutálandó, hogy az itt lévő joganyag milyen természetű. Voltaképp a könyv tárgyról, a polgári szabadságról van szó, illetőleg ennek egymással összefüggő két területéről, melyet kölcsönös feltételezettség-ellentét-egyensúly és komplementaritás egyaránt jellemez.

Az *információs szabadságot* ugyanis nem minden államhatalom kedveli, sőt, az erős vagy egyenesen arrogáns államok megtagadják, legyengítik, átértelmezik. Az *adatvédelem* kevésbé veszélyes az állami-politikai döntéshozók bizonyos információs monopoligényére, ma már de iure egy új jogágot is jelent, éppen ezért jogelméleti szempontból érdemes figyelembe vennünk, hogy ez milyen sajátosságokkal bír. Jogági szintű, törvényi és rendeleti részletes szabályozások jellemzik az adatvédelmet, melyet ún. szektorális jogszabályi háló (például banktitok, biztosítási

^{*} Majtényi László: *Az információs szabadságok*, CompLex Kiadó, Budapest, 2006, 485 oldal

titok, közvetlen üzletrész stb.) vesz körül. Jogpozitivisták igényeket is kielégítő jogdogmatikai kidolgozottsága ellenére időről-időre kétségessé válik *alapjogi* minősítése. Ez pedig veszélyeket hordoz, mutat rá Majtényi. „Azzal jár, hogy az adatvédelmet elszakítják az individuum elidegeníthetetlen jogától, ami megváltoztatja a jogosultság szerkezetét. Nem vezet máshova az alapjogi szabályozási logika elutasítása, mint az érdekek (jogi érdekek) egyensúlyának kereséséhez, az önrendelkezés, az egyén jogai elsőbbségének feladásához. A szektorális szabályok kevésbé vannak tekintettel az alapjogi jellegre, ezt az adatvédelmi biztosok szóvá szokták tenni.” (Majtényi, 2006, 23–24.)

Részletes tárgyi kifejtésben és széleskörű nemzetközi kitekintéssel tárgyalja a mű a közérdekű adat, személyes adat, érzékeny adat, nyilvános adat és a titok történeti, logikai és fogalmi problémáit, miként ezek alkalmazása már végképp a gyakorlat izgató világába vezet át minket: szakjogi praktikák és mechanizmusok, híres precedensek és elriasztó esetek világába.

Maradjunk azonban a jogelméletileg is érdekes vonatkozásoknál. E tekintetben nem hallgatnám el, hogy szakkritikai és ismeretelméleti szempontokból fűztem¹ és fűznék kritikai megjegyzéseket munkájához.

Jól érzékeli az *alkotmányos forradalom* bevallott paradoxonát Majtényi, amikor a következőképpen ír: „A jogállami forradalom közjogi műve... sértetlen maradt eddig [2006-ig — S. P.], (ami a magyar történelemben magában bámulatra méltó), de erkölcsi forradalomként — mivel ellentétben a 48-as forradalommal nem emelte ki a nemzetet a korábbi virsraftból — csúfos véget ért, ez pedig közjogi eredményeit veszélyezteti.” (Majtényi, 2006, 17.) Miközben elvitathatatlan eredménye e folyamatnak szerinte is a parlamentáris kormányforma, a személy sérthetatlensége és az információs szabadságjogok, vagy éppen az *actio popularis*, tehát a bárki által megtámadható jogszabályok AB felülvizsgálatának jogvédelmi lehetősége vagy a nép ügyvédje intézményének 1995-ös bevezetése, mégis látni kell: alulról jövő (vagy onnan erősen

¹ Szigeti, 2008, 21–22. és 284–286.

támogatott igényű) népporradalmunk 1989-ben valóban nem volt, szemben 1848-cal. Ez szerintem, részben az államszocialista rendszer magyarországi típusváltozatának teljesítményeiben kap magyarázatot,² részben abban a körülményben, melyet Majtényi úgy ír le, hogy túlzottan nagy jelentőségű konzekvenciákat — eltérően tőlem — annak nem tulajdonít („A jogállami forradalom egyik világtörténelmi furcsasága, hogy a régi, az új és az elegyes elit minden csoportja számára a játszma végösszege pozitív.” Majtényi, 2006, 19.)

Interpretációjában olyan szoros a kapcsolat 1989-cel, hogy: „A szűken vett információs jogokat, a személyes adatok védelmét és az információs szabadságot a Harmadik Köztársaságot megalapító jogállami forradalom hozta el nekünk, és örökösei azok, akik igyekeznek minél többet visszavenni belőle. [...] A pártállam információs filozófiáját kellett ellenkezőjére változtatni: *átláthatatlan állam — átlátható állampolgár vs. átlátható állam — átláthatatlan állampolgár*” — szól kétségtelenül jól hangzó formulája (Majtényi, 2006, 14. és 17.). A megfordíthatóság tézisét azonban elméletileg differenciálnunk, az összehasonlíthatóságot pontosítanunk kell. Hiszen az állam — a weberi értelemben vett politikai kapitalizmus mai, magyarországi rendszerében — sem átlátható és a polgár sem átláthatatlan.

Valóban az államtípus és a politikai berendezkedés megváltozása vonja maga után e jogterület — személyes adatok védelme és közérdekű adatok nyilvánossága — kialakulásának szükségességét a megreformálandó jogrendszerben.

Ad 1. Mindezt azonban nem függetlenül a magántulajdon és magántulajdonos magánegyén személyes adatai védelméhez fűződő új igénytől, szükséglettől, amely az előző rendszert ab ovo nem jellemezte, de épp ezért a maival azonos módon nem is jellemezhetette. Az állampolgár személyi tulajdona az előző rendszerben nem vagy csak erősen korlátozottan válhatott tőkésíthető magánvagyonná. A személyes szabadságoknak éppen ezért máshol húzódnak a határai egy köztulaj-

² Lásd e rendszer típusajátosságait, történelmi helyét és értékelését két átfogó tanulmányomban: Szigeti, 2007a, 13–52, és Szigeti, 2007b, 256–273.

donra és közösségiségre,³ és szükségképpen másutt a magántulajdonra és individualizmusra építő — bármilyen — berendezkedések esetében. Ez egy rendszerspecifikus, strukturális összefüggés, amely legyengíti a megfordíthatóság tézis érvényességét.

Ad 2. Továbbá, ami az információs jogokat illeti, ennek alighanem éppennyire fontos a technikai összetevője, mint a társadalmi-politikai: ugyanis az információs adattárolást, adatkezelést, feldolgozást és továbbítást lehetővé tevő mikroelektronikai forradalom új kihívások elé állította a jogalkotást és a jogalkalmazást. Éppen azért, mert a technika társadalmi felhasználása nyomán az emberi érintkezés új társadalmi formái alakulnak ki (e-mail, internet, zárt láncú hírlevelek, hálózatok), míg régiek eltűnnek, vagy legalábbis háttérbe szorulnak. Gondoljunk csak az elektronikus levelezés „időn kívüli” jellegére — majdnem egyidejű kapcsolat a küldő és a fogadó ágens között — minek következtében a hagyományos postai levelezés, ha nem is egészében, de nagyrészt okafogyottá válik. A társadalmi érintkezés ezen új módjai pedig kiváltják a terület jogi szabályozásának igényét. Mégpedig a minőségi ugrás értelmében, amely a nyolcvanas évek derekán nem volt olyan mértékben napirenden, mint fél évtizeddel később. A technikai forma persze valóban a kulturális és társadalmi forma meghatározottság keretei között tör magának utat — ahogy ezt a szerző a privacy jelenségének kulturális meghatározottsága tekintetében szépen bizonyítja is. (Majtényi, 2006, 41–46.) Ekként alapozódott meg és rakódott le, s valóban éppen a múlt (1948–1988 közötti időszak) tagadásaként és az információs forradalom hatására az új jogág. S bár az átlátható államot — gondoljunk az üveg-zseb programok illékonyságára vagy a párt és kampányfinanszírozás-téma „anomáliáira”, a mechanizmussá terebélyesedett korrupció jelenségére, vagy a szervezett bűnözés és a politika néhol manifesztálódó,

³ Azt, hogy hogyan jellemezhető az államszocializmus magyar változatának köztulajdonisága, és mennyiben voltak jelen a mindennapi életben a közvetlen társadalmiság elemei, részletesen taglaltam tanulmányomban (Szigeti, 2007a, 21–22, 23–48.).

másutt látens kapcsolataira⁴ — sokkal kevésbé vehetjük ténynek, mint progresszív ideának, mégis elfogadjuk, hogy a polgári demokratikus jogállami értékrend értékes, oltalmazandó és éppen a jogellenes visszaélésektől megvédendő jogág területére léptünk a közérdekű adatok nyilvánosságával és a törvényileg behatárolt titokvédelemmel.

Ezek a jogok akkor is jogállami értékként kezelendők, ha az elektronikus levelezés vagy mobiltelefon használat titkosszolgálati ellenőrzését — nem is beszélve most a személyi számítógépekbe jogellenesen küldhető, észrevétlenül beépülő kémprogramokról — éppúgy titkos hivatalok és azokat felügyelő politikus titokgazdák (NBH-t vezető miniszter) felügyelik, ahogy a kontroll korábbi, technikailag kezdetlegesebb formáit is de iure, névlegesen összhangba lehetett hozni a törvényességgel. Azok az állambiztonsági hálózatok és technikák, melyekről Kenedi János (2001) kutatásai tudósítanak — kisipari és kezdetleges módszerekkel, és észt veszejtő kiterjedtségükkel is csak keserű mosolyra fakasztják az embert, ha belegondol a kommunikációs forradalom — és következeképpen az ellenőrzés — mai lehetőségeinek tárházába. Bízunk benne, de a jogilag szabályozott felhasználást ma, a parlamenti ellenőrzés viszonyai között sem látjuk biztosítottnak.⁵ Személyes perspektívámból az alkotmányjogászt a jogállamba vetett bizalom vezeti, az államelméletes-politológust azonban mélységes székszis jellemzi, sőt, kell, hogy jellemezze. A hatalom mikroorganizmusai ugyanis nemcsak mindig rejtőzködők, hanem mindig informálisak is. Nem a jog formalizált terepén működnek — emlékeztethetünk Michel Foucault életművének egyik legkidolgozottabb igazságára. Naivitás azt gondolni, hogy a de iure keretek egybeesnek a de facto viszonyokkal. Az államszocializmusban az osztályellenséggel szembeni, ma a terrorizmus, vagy éppen a „saját nemzetére rontónak” minősített tábor elleni harc ad felmentést

⁴ Olajszókités; off-shore cégek (Pl: az átláthatatlan polgár eszménye alighanem belejárt az abba, hogy a szent és sérthetetlen magántulajdon gyakran off-shore cégekben rejtőzködhet az adózás és a közhatalom legális kontrollja alól).

⁵ Igen, a lehetőség gyakran valósággá válik. Vona Gábor magán-elektronikus levelezését a 2010-es választási harcban használta fel az egyik politikai erő, a Magyar Nemzet online kommunikációs eszközével. Jogi konzekvenciák nélkül: nesze neked privacy – magántitok és garanciáik.

bizonyos féllegális és illegális módszerek alkalmazására. Az a történelmi tapasztalat, hogy a visszaélések kiterjedésére és módszereire mindig utólag, rendszerváltások nyomán derül csak fény, amikor a korábbi rendszer önlegitimációját elejtik, s így-úgy, megnyitják a kutatások előtt a terepet. Nem a működő, hanem a kimúlt államok válnak igazán átláthatóvá, s azoknak bírálják az államrezonját⁶ — az új rendszer álláspontjáról.

Majtényi az információs jogok természetének bemutatásával, azok védelmének és szabályozásának lehetőségeit kereső munkásságával új utakon járó és eredményeket kifejtő elméleti igényű, gyakorlati szakember. Monográfiája nemcsak vaskos, hanem impozáns anyagot dolgozott fel. Mégpedig nemcsak tételes jogi és esetelemző, hanem jogtörténeti, szociológiai és jog-összehasonlító módszerekkel. Érdemes a jogásztársadalom figyelmére.

⁶ Ezek a de facto veszélyek akkor is fennállnak, ha a polgári demokratikus jogállam nyilvánossága egyfelől valóban szélesebb, mint az államszocialista berendezkedésűeké volt, másfelől működési mechanizmusaik is eltérnek egymástól. Nemcsak azért, mert az államszocialista nyilvánosságot — *cum grano salis* — J. Habermas nyomán tekinthető egyfajta „udvari” nyilvánosságnak, hanem azért is, mert a polgári állam nyilvánossága a modern tömegdemokráciák korában nem csak igen széles, hanem roppant manipulatív is. Herbert Marcuse „Az egydimenziós embere (1965), a represszív tolerancia problémája és a kritikai szociológia láttelelei után ezt aligha kell jobban bizonyítani.

IRODALOM

- Kenedi János (2001) *Kis állambiztonsági olvasókönyv*, Magvető.
- Szigeti Péter (2007a): Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok, In: *Államszocializmus, Értelmezések, viták, tanulságok*, Szerkesztette: Krausz Tamás – Szigeti Péter, L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2007. 13–52.
- Szigeti Péter (2007b): Reflexiók az államszocializmus vitáról, In: *Államszocializmus, Értelmezések, viták, tanulságok*, Szerkesztette: Krausz Tamás – Szigeti Péter, L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, Budapest, 256–273.
- Szigeti Péter (2008): *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006*, Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés, Akadémiai Kiadó, Budapest.

JOG ÁLLAM POLITIKA, 2011. 1, 123–127.

JOGÁTVÉTEL ÉS NEMZETI JOGALKOTÁS

Dékán úrnak, Justinianus Institutióinak első könyvéből, „Az igazságról és a jogról”: Az igazság állandó és örök igyekezet arra, hogy kinek-kinek megadjuk a maga jogát. A jogtudomány az isteni és emberi dolgok ismerete, tudománya annak, hogy mi a jogos és mi a jogtalan... A jog fő parancsai ezek: élj tisztességgel, ne bánts más, add meg kinek-kinek a magáét. Ennek a tudománynak két része van, a köz- és a magánjog. Közjog az, amely a római állam ügyeire vonatkozik, magánjog az, amely az egyesek javát célozza.*

Nem szeretnék advocatus diaboliként a magyar jogalkotásról védőbeszédet tartani. Annál is kevésbé, mert monográfiámban külön fejezetben és meglehetősen kritikusan értékeltem az elmúlt közel két évtized teljesítményeit.¹ A „halmozottan hátrányos” helyzetűnek minősítettséggel szemben — a megítélés reális mércéit keresve — azonban két dolgot le kell szögeznem: egyrészt a jogátvitel olyan mértékben nemzetközi jelenséggé vált, hogy a nemzeti jogrendszerek joganyagának jelentős része, olykor akár 80–90%-ában másoktól átvett, és már a globalizáció és a regionális integráció (például EU) előtt is ez volt a helyzet (mutatott rá Sajó, 2004, 7.). Másrészt a jogfejlődés útjai szempontjából nézve a tehát nagyon is jelentős recepció háromféle módon is megvalósulhat, ha Eörsi (1975) rendszerezését² a mára nézve gondoljuk tovább. Magam a jogátvitel ezen három formájáról, és a jogalkotás

* Justinianus császár Institutiói. Négy könyvben. Ford. ifj. Mészöly Gedeon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997, 13–14.

¹ Szigeti, 2008, Jogalkotás parlamentáris jogállamban. (V. fejezet, 139–169.)

² Eörsi, 1975, IX. fejezet.

tudatos jogfejlesztésként megvalósult némely magyar példájáról szeretnék ezúttal röviden szólni.

A jogátvétel napjainkban is megvalósul *spontán adaptáció* formájában, ami a bírói jogfejlesztés előre nem kalkulálható, a dolgok állapotváltozásaira menet közben reagáló módjait jelenti. Elég ha itt a luxemburgi uniós bíróság vagy pedig a strasbourgi emberi jogi bíróság joggyakorlatára, illetőleg ennek a magyar jogra is kiterjedő hatásaira utalok bizonyítékként —, nem kitérve a jogszabály értelmezés nyílt és rejtettebb technikáira, bírói leleményeire. *Kényszeredett adaptációról* van szó akkor, amikor a gyarmati vagy egyéb erős függési viszonyok következtében külső erők oktroi-jaként kerül sor a jogátvételre. Végül, ami most igazán érdekelhet minket, az a tudatos jogfejlesztés, s ezért *aktív adaptáció* révén megvalósuló jogátvétel. Persze itt is a nemzeti jogrend jogdogmatikai és jogtechnikai közegébe kell illeszkednie az átvettnek, s ez bizony komoly nehézségekkel is járhat. A nem lefordítható terminológiaiakra, a még nem létező jogi konstrukciókra gondolva komoly lelemény szükséges ahhoz a nemzeti jogalkotó hatóságok részéről, hogy az átvétel szerves és ne szervesen recepcióhoz vezessen. Utóbbi, kedvezőtlen esetben vagy papírjogot gyártanak, és ezt a jogalkalmazás hiányában veti ki magából a belső jogrend, vagy akár alkotmányossági vizsgálat próbáján is fennakadhat és megsemmisítésre kerülhet az elhamarkodott, szervesülni nem képes szabályanyag, rendelkezések. Nyilván nem ez a sorsa annak a tömörnek, sokszor csak technikai jellegű norma, standard átvételének, amelyekre a jogharmonizációs folyamatban azért kerül sor, hogy az Európai Unió tagállamai (vagy éppen csatlakozni szándékozó várományosai) hatékonyan közlekedni tudjanak egymással.

Nézzünk meg három olyan példát, amelyek a magyar törvényhozás révén az aktív adaptáció körébe esnek, s melyeket valóban a változó gazdasági és társadalmi viszonyokhoz való, szükséges, de a passzív alkalmazkodáson túlmenően a fejlesztés, a viszonyok alakításának legalábbis a szándéka vezetett. Az adaptációnak ekkor — legalábbis bizonyos mértékig és bizonyos mozzanataiban — ex ante kell lennie.

I. Érdekes, *vegyes átvétel* is történhet a recepció során. Sárközy arra mutatott rá, hogy tőkepiaci törvényünk az egyik jellegzetes terméke az angol-amerikai jogi gondolkodásnak, amely multinacionális könyvvizsgáló cégek és ügyvédi irodák révén, az értékpapírijogon, számviteli jogon és a bankjogon keresztül hatolt be a magyar jogba. Míg a konszernjogunkban az angol-amerikai take over — vállalatfelvásárlási — rendszert adaptáltuk, addig a Gt. a német „elismert vállalatcsoport” intézményét kodifikálta. „Így a magyar gazdasági jogban egyszerre van jelen a vállalatfelvásárlást megelőzni-meggátolni kívánó angol-amerikai szemlélet (offenzív konszernjog) a német típusú, a kisérszvényes és hitelezővédelmi méltányos érdekeket kiegészíteni kívánó szemlélettel (defenzív konszernjog).”³ Tudomásunk szerint e törvényhelyek tesztjére még nem igazán került sor. Félő, hogy a kilobbant, s ki tudja meddig tartó gazdasági válság fogja megtenni ezt.

II. Mindenképpen a kreatív, dicsérendő törvényeink közé tartozik az adatvédelmi törvény. Az 1992-es Avtv. képes volt ugyanis egybe látni — a Horváth Barna féle syn-opsis értelmében — azt a két védendő területet, jogi értéket, amely az USA-ban és az európai fejlődésben élesen elvált egymástól. Számottevő feudális múlt hiányában, a köztársaság amerikai fejlődésében „a közügyek nyilvánossága” került előtérbe, míg az erős monarchikus tapasztalatok és múlt következtében a kontinensnek elsősorban a magánszféra védelmére volt szüksége az információs szabadság-adatvédelem duáljában. (Természetesen más okok is közrehatottak ebben). Átláthatatlanná tenni a polgárt (a személyesség védelme), és átláthatóvá az államot, a közügyekről szóló információkat. Nálunk minden ami nem személyes, az közérdekű adat; bár nem ab ovo nyilvános is, amennyiben bizonyos feltételek mellett állami, szolgálati vagy üzleti titoknak minősülhet. Egységes szemlélettel kezelt a két információs jogterület, és erős, közös ombudsmani típusú jogvédelemben (adatminősítés–vitatás, végső eszközként per) részesített. Olyan megoldásokkal, amelyekkel dogmatikai mélységében megelőzte az uniós adatvédelmi Direktívát.

³ Sárközy, 2007, 604.

III. Valószínűsíthetően kevésbé mintaadó, és több retorikai látszat ékesít egy igazi „Made in Hungary” intézményt, a jövő nemzedékek országgyűlési biztosa intézményét. Jól hangzik, s értelme szerint a nemzedékek közötti igazságosság letéteményese lehet(ne). Párja nem akad, ennyiben élenjárók vagyunk, de a még csekély tapasztalatok ellenére is látszik: a speciális jogalanyok (a jövő nemzedékei) és a közvetlenül védhető jogtárgyak természete (föld, levegő, víz stb. minősége, mennyisége) miatt a jövőnek inkább csak az egészséges környezethez való jogát lehet védeni. Ez érdekelméletileg leírható, minek következtében jogilag védhető helyzet, nevezzük állagvédelemnek. Azonban, hogy ezen túlmenően, a még meg sem született — nem igazán létező jogalanyok — nevében hatékonyan lépjen fel a parlamenti ellenőrzés szerveként egy közhivatalt viselő instancia, ehhez sok, talán túlzottan sok feltételezésre van szükség. A jogérvényesíthetőség optimista megközelítésére.

IRODALOM

- Sárközy Tamás (2007): A jog szerepének átalakulása a gazdaságban. A magyar gazdasági jog fejlődése 1988–2005 között, In: Jakab András – Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005*. I. kötet, Gondolat–ELTE ÁJK, Budapest.
- Eörsi Gyula (1975): *Összehasonlító polgári jog. (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai.)* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sajó András (2004): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban*. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához, Áron Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2008): *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006*. Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára
Széchenyi István Egyetem, Győr, 2010, 537–539.

III.

VILÁGRENDSZER-KUTATÁS ÉS MAGYAR TÁRSADALOM

A MAGYARORSZÁGI ÚJKAPITALIZMUS TERMÉSZETE ÉS HELYE A VILÁGRENDszerben

Két évtizede rendszer-változtatás kezdődött Magyarországon. Ezt a folyamatot nem lehet nem történelmileg szemlélni, nem lehet a rész-problémákat az átfogóbb, strukturális összefüggések nélkül jellemezni. Mindez módszertanilag a nemzetközi összehasonlítás és a történelmi perspektíva szempontjainak érvényesítését jelenti az elemzésben.

Ami az összehasonlító szempontot illeti, a nálunk zajló folyamatokat Szelényi Iván szerzőtársával a posztkommunista kapitalizmus változatai között helyezte el, és pedig a közép-európai, dominánsan a „*kérvülről*” végbement átalakulások között, szemben a Kelet-Európát jellemző „*felülről*” végbement átalakulással és a kelet-ázsiai térséget jellemző „*alulról*” változattal. Kiindulópontként idézzük fel e tipológiát, hiszen a magyarországi átalakulás attól, ha a változatok — mintegy egymásnak tükröt tartva jellemeződnek — sokkal jobban érthetőkké válnak, mintha csak önmagukban szemlélnénk a nemzeti történelmet. A kitekintő összehasonlítás azért is fontos, mert megmutatja, hogy nincs egyenirányítottság a történelemben, amelyet pedig a tranzitológia nem egy képviselője állított vagy sugallt, s amelyet a neoklasszikus közgazdaságtan főárama nyomán egyenesen kanonizáltak is, mégpedig „washingtoni konszenzus”-ként.

Ezzel ellentétben a neoklasszikus szociológia szerint „A kapitalista fejlődés sokirányúsága jól megfigyelhető az egykori szocialista országok esetében, melyek igencsak különböző utakat követtek a poszt-szocialista átalakulás során. Kínában a kapitalizmus »*alulról építkezett*«, az átalakulás folyamatában az állam megőrizte meghatározó szerepét, a kommunista párt megtartotta politikai monopóliumát, s ennek következtében Kínában egy hibrid rendszer alakult ki, amely ötvözt patrimonális és legális-racionális elemeket. Oroszországban ezzel éles ellentétben a kapitalizmust »*felülről*

építették» (vezették be — Sz. P.), legyengülő állammal és egyre erősödő oligarchiával (ez a vonása igazán kb. 1999-ig, Putyin dezintegrációt megállító fordulatáig állt fenn — Sz. P.), s a társadalmi uralomnak egy neopatrimoniális rendszere alakult ki, melyben különösen privilegizált helyzetbe az egykori nomenklatura illetve az ő klienseik jutottak. Közép-Európában, mindenekelőtt Magyarországon, de őt követve valamivel később Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és a balti köztársaságokban is, a kapitalizmus *»kívülről épült*», a gazdasági változás meghatározó tényezője a külföldi, s főként multinacionális tőke volt. Ezek az országok közelítik meg leginkább a liberális kapitalizmusnak azt a formáját, amit az észak-atlanti régióból ismerünk, bár a külföldi tőke meghatározó szerepe miatt még a világrendszer leginkább globalizált központi országainál is inkább *neoliberálisnak tekinthető* a rendszerük.” (King – Szelényi, 2006, 297.; kiemelések — Sz. P.)

A különbözőségek magyarázatában a gazdasági összetevőkön, azok szektorális fejlettségén túlmenően a szerzőpár igen gyümölcsözően alkalmaz egyrészt hatalmi politikai összetevőket (vegyesen patrimoniális és racionális hatalom; politikai kapitalizmus, és liberális, globális kapitalizmus), másrészt történelmi kulturális meghatározottságokat (taoizmus, keleti- és nyugati kereszténység befolyása). Két igen fontos jellemzőt kommentálnunk kell. 1., Az, hogy technokrácia legyőzi a bürokráciát, Magyarországon *az ún. késő kádári technokrácia* győzelmét jelentette, amely a globalizációs folyamatban éppen azért válhatott domináns aktorrá az átmenetet levezénylő elitcsoportokon belül (szövetségeitől, az új reform-értelmiségtől és demokratikus ellenzéktől támogatva), mert a globális kapitalizmus szuperstruktúrájával (= IMF, WTO, World Bank, hitelminősítő intézetek tevékenysége, továbbá szabályzataikon és ideológiájukon keresztüli irányítási technikák) való *együttműködés* révén emelkedhetek vetélytársaik fölé — mutatta meg Szalai Erzsébet komoly értékű monográfiájában. (Szalai, 2001, 227–233.) 2., A szerzőpár jellemzésében a térség felfelé mobilis, *centrum felé tartó* képződmény. Feltehetőleg azért, mert 2005-ben íródott soraik nem láthatták azt az ellentendenciát, amely nálunk markánsan 2006-tól kezdődően következett be (erre empirikusan visszatérünk). (King – Szelényi, 2006)

		Kelet-Ázsia	Kelet-Európa	Közép-Európa
		Kapitalizmus <i>„alulról”</i>	Kapitalizmus <i>„felülről”</i>	Kapitalizmus <i>„kívülről”</i>
A gazdasági formáció jellemzői	Tulajdoni kapcsolatok	A hirtelen keletkezett magántulajdon együtt létezik a köztulajdonnal	A korábbi nomenklatura és klienseik privatizációja	Nagy iparvállalatok privatizációja, multik által
	Piaci intézmények	Piac + állam újra elosztás, központi tervezéssel	Piac + hálózatok (főként barter)	Piac + néhány hálózat (néhány barter)
	Az autoritás természete, a kapitalizmus fajtája	Vegyesen patrimonális és racionális hatalom = államilag szervezett kapitalizmus	Új patrimonális hatalom=politikai kapitalizmus	Racionális hatalom=liberális és globalizációs kapitalizmus
A kapitalizmus felé vezető út különbözőségeinek eredete	Belső feltételek	Nagy agrár szektor, alacsony tőkerészeseedés a GDP-ben	Kiterjedt ipari fejlődés, az alacsonytól a közepes szintű tőkerészeseddéssel a GDP-ben	Néhány ágazatban intenzív fejlődés, közepes tőkerészeseddéssel a GDP-ben
	Történelmi-kulturális meghatározók	Taoizmus	Keleti kereszténység	Nyugati kereszténység
	Intra-elit csaták	Holtponton a csaták a technokrácia és a bürokrácia között	A bürokrácia átalakítja a politikai tőkét, gazdasági vagyonná	A technokrácia legyőzi a bürokráciát
Gazdasági, szociális és politikai hatások	Gazdasági növekedés, átállási krízis	Nincs krízis, gyors növekedés (eddig)	Enyhe krízis az elején, de a krízis tovább tart	Mély krízis az elején, de ez gyorsan véget ér
	A világ rendszerbe való integráció	Közepes	Nagyfokú	Nagyon magas fokú
	A világszervezésbe való integráció iránya	Felfelé mobilis, a fél-periférikus felé tart	Lefelé mobilis, a periférikus felé tart	Felfelé mobilis, a központ felé tart
	A dolgozók és az állam elkötelezettsége a jóléthez	Magas (lokális állami korporatizmus)	Némi	Kevés
	Párt rendszerek	Egypárti állam	Több pártrendszer, autoriter rezsimmel	Több pártrendszer demokráciával
	Az emberi jogok tisztelete	Nincs jelen	Kevéssé érvényes	Magas fokú

1. Táblázat: A posztkommunista kapitalizmus változatai: utak a szocializmustól a kapitalizmusig

Forrás: King – Széleányi, 2006, 181.

Tekintsük át a modernizációs folyamat nálunk nagy hatást gyakorló teóriáját, hogy ígéreteit a tapasztalattal szembesíthessük. Jelentős képviselője Kulcsár Kálmán kritikusan elemez. Egyfelől braudeli idősíkokat vesz fel, másfelől jelzi a centrum-periféria problematikát is, hiszen az egyik alapkérdés éppen az, hogy a megkésettség a periférián — különösen a globalizált világ gazdaságban — külső minták követését idézi fel. Melyikét? Szelényiektől már kaptunk erre egy leíró értelmű választ, a kívülről, elsősorban tőkeimporttal dolgozó, a washingtoni konszenzus iránytűjével tájolt adaptációt. Tehát: dezetatizáció, dereguláció, privatizáció, monetarizmus, új individualizmus szerinti társadalmi, gazdaságpolitikai és politikai cselekvéssorok beindítását, levezénylését. A modernizáció ebben az esetben, ha önértéknek vennénk az utánzást — amit King és Szelényi bölcsen, egyáltalán nem tesz — azonossá válna a westernizációval. A követő fejlődés mechanikus elgondolása csak abban az esetben volna igaz, ha a történelemben létezne lineáris fejlődés. Ilyen azonban nincs. Következésképpen pusztán importált eszmékkel és intézményekkel a magyar társadalmat nem lehet átalakítani és ezzel utolérésre sarkallni. Mint ahogy a másik rossz végletet, a legfejlettebbek tapasztalatait, intézményes megoldásait sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezért normatív síkon gyakran megtörténik a mintakövető intézményátvétel, miközben a politikai kultúra, a motivációs késztetések és a hagyományok különbözősége okán az átvevőnél nem úgy működik és hat az átvett intézmény, ahogy keletkezésének helyszínén. Kulcsár Kálmán szociológus joggal húzza alá, hogy a modernizáció csakis az adott ország lehetőségeire épülve bontakozhat ki. Elfogadva W. Rostow (1964) megkülönböztetését a *modernizáció két szakaszáról*, a következőképpen ír: „Az első a *nekilendülés*, az „*áttörés*” szakasza, amelyet fennmaradásának és az állandó felfelé ívelésének folyamata követ. Lehetséges tehát, hogy egy-egy, a nekilendülést sikeresen végrehajtott társadalom nem képes fenntartani a modernizáció folyamatát, amely lelassulhat, sőt megállhat. (...) *Az eredményes modernizáció tehát olyan gazdasági és társadalmi struktúrában mutatkozik meg, amely az adott ország lehetőségeire épülve képes a változó külső és belső feltételeknek megfelelően működni, olyan tár-*

sadalmi struktúrát kialakítva, amely — minden összetevőjében — bázis a folyamat további előrehaladása számára. Végül, mindez olyan politikai rendszert igényel, amely — s ez a közép-kelet-európai régióban történetileg különösen fontos — képes az új viszonyokhoz való aktív adaptálódásra. Azaz ezzel belső elemeiben, valamint a környezettel kapcsolatos in- és output összefüggéseiben is képes a folyamatos átalakulásra. Röviden, a modernizációnak, mint társadalmi jelenségnek ismérve és feltétele a *változások belső tényezőinek folyamatos működése, azaz az önmozgását biztosító feltételek kialakulása*, és a külső »környezet« (esetleg változó) feltételeinek megfelelő alakítására.” (Kulcsár, 2009, Kézirat, 4–5.)

Nevezzük ezt — ideáltipikus értelemben — saját alapon álló és kibontakozó fejlődésnek, hiszen a modernitás dinamikáját keressük, az anyagi és szellemi igények és szükségletek ha nem is visszaesésektől mentes, mindenesetre tendenciájában bővített újratermelését¹. Van-e ilyen *saját alapon álló, önfejlődő rendszer nálunk, amely a külső kihívásokra is aktívan képes reagálni*? Hogyan befolyásolták és befolyásolják *történeti és földrajzi specifikumok* (a nemzetállam térbeli rögzültsége) e reagáló képességet? Hogyan volna lehetséges a politikai rendszert olyan módon módosítani, hogy képes legyen a társadalmi konfliktusok észlelésére és kezelésére, hogyan növelhető annak konfliktus-feldolgozó potenciálja? Eleve kérdéses, hogy *ami kívánatos volna (modernizáció), az egyben „itt és most” lehetséges-e? Lehetséges-e egy a kölcsönös, de aszimmetrikus függést előtérbe állító globalizációs folyamat mellett, a világgazdaságban elfoglalt félperiférikus pozíciókat figyelembe véve egy autochton, saját alapú fejlődés, a magyar társadalom aktív adaptációjával az uniós és globális folyamatokhoz?* Próbáljuk meg a válaszadást. Szerényen, mert az itt meglévő problémák súlya nemcsak a róla írókat nyomja — ez még önfegyelemmel elviselhető — hanem a

¹ Relevánsnak tartva Fernand Braudel történeti idősíkokra vonatkozó megkülönböztetését, itt csak jelezni tudjuk, hogy az ember és környezete vonatkozásában zajló *mozdulatlan történelem* a természeti környezet vonatkozásában valószínűleg olyan „bifurkációs pontjához” érkezett el, amely végzetessé is válhat, akár az egész emberiség számára. A természeti környezettel rablógazdálkodást folytató, szakadatlanul növekedésre kárhoztatott tőkés profithajza ugyanis könnyen felszámolhatja az emberiség „szervetlen testének”, a természetnek biocönotikus egyensúlyait. („Világrendszernézőben” c. könyvünk VII. fejezetében taglaltuk a globális problémák állását.)

magyar társadalmat is. Egészen odáig, hogy ma már az alul-lévők elégetlenségének zaját már a felül-lévők is kénytelenek meghallani. Ez már valóban nagy teher.

A nekilendülés szakasza után nem először, hanem mintegy törvényszerűen ismétlődve következik be nálunk a megtorpanás. Saját alapon végbemenő és legfejlettebb centrum országokat közelítő-utolérő, stabil fejlődési utat ez ideig nem találtunk. Közelítés és elmaradás kettős mozgásában zajlik nemzeti történelmünk. Különösen, ha figyelembe vesszük az *adekvát mérve* problémáját: nemcsak a saját korábbi önmagunkhoz elért eredményeket, hanem mindenkor a legfejlettebb, az élenjáró országokhoz viszonyított távolságunkat is figyelembe kell venni az értékeléseknél. Torzító az egyoldalú referencia, amely csak a múlton orientálódik, csak ahhoz képest mér. A fejlettebbektől való távolság alakulására is figyelemmel kell lenni.

A modernizáció és az elmaradottság kihívása társadalomtörténetünkben a közép-európaiság regionális helyzetében és a „longue durée” perspektívájában kutatható. A problémát a világrendszer-kutató iskola paradigmájába kell elhelyezni. Jelezzük regionális helyzetünk meghatározottságait.

Ami *Kelet-Európa fogalmát és a hozzá kapcsolódó problematikát* illeti, a magyar történészek és társadalomkutatók sokat tettek az elmúlt évtizedekben a fogalom használhatósága érdekében. Pach Zsigmond Pál úttörő jelentőségű gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései (Pach, 1963, 1987), majd Ránki György, Berend T. Iván, Niederhauser Emil és mások a fogalmat széleskörű gazdaságtörténeti-kutatásokkal alapozták meg. Kutatásaikban a térség sajátszerűségeit hordozó tematikákat a Nyugat-Európától való elkanyarodásban, a refeudalizációs folyamatokban, a második jobbágyság megerősödésében, a világkereskedelmi útvonalak kedvezőtlen átrendeződésében, egészében egyfajta megkésett fejlődésben ragadták meg.

Bibó István, majd nyomdokain Szücs Jenő (Szücs, 1981) — akik kultúrtudományos és szellemtörténeti vizsgálódásokat folytattak — egy önálló, legalábbis viszonylag önálló *Közép-Európa régiót* mutattak föl, amely sok tekintetben elvált a kelet-európai és balkáni térségtől, mintegy

alrégióként, köztes helyzetben egzisztálva Nyugat és Kelet között. Csakhogy amíg hazánkban a fordulat éve — a sztálini nyomásra erőltetett és sikertelen, mert 1953–1956-hoz vezető áttérés „a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára” — a Nyugat utolérése eszközének a szovjet modell utánzását tekintette, addig 1989 a felzárkózást és utolérést éppen *a Nyugathoz való visszacsatlakozásban* találta meg. A Közép-Európa-régió koncepciója a nyolcvanas években ideológiailag előkészítette Magyarország nyugati reorientációját, mert leválasztotta Kelet-Európáról és különösen az orosz birodalom történetéről. Ezzel állította előtérbe az alulról szerveződő, a társadalom és az állam elválasztottságán nyugvó, dinamikus nyugati modellt, ahol a helyi autonómiákat és a különböző társadalmi csoportok önmozgását nem lehet felülről lefejezni, mert a „szabadság kis körei”-nek létezése a központosítások időszakaiban is képes a társadalmi önvédelemre, az eltorzult, szolgai lelki alkat létrejöttének kiiktatására.

A reális történések síkján azonban 1989/1991-el a kelet-európaiság közös fogalma kapott megerősítést: a négy évtizedes államszocialista múlton való túllépés szinte egyidejűleg ment végbe Varsótól Budapesten át Moszkváig, ami jelzi és bizonyítja is *a kelet-európai régió* közép-európai *al-régiója feletti* társadalom- és politikatörténeti egységét. Közös sors volt a kelet-európai államszocializmus keletkezése (1947–1949) és a belőle való kilépés egyaránt, ami egyben a nemzetállami keretekben, stílussal és formák között lejátszódó folyamatok világrendszerbeli és geopolitikai meghatározottságát is mutatja. A térségben a rendszerváltoztatás külső mintáját a legitim erőszak monopóliumának birtokában az új politikai osztály realizálta: „...jellegzetesen *felülről, állami-lag vezérelten ment végbe*, ráadásul a valóságos szociális és gazdasági tartalmát nemzeti-etnikai formába öltöztették. Bár az alrégiók most is elkülöníthetők gazdaság- és társadalomtörténeti, politikai-, pszichológiai’ fejlődésvonásaik szerint, ám az a mellékesnek látszó tény, hogy az egész átalakulás szinte egyidejűleg ment végbe, mintegy jelzi a *régió történelmi egységét*”. (Krausz, 1994, 191–192.) Aligha véletlen, hogy a változások a föderatív állami struktúrák helyén az önálló, de kis nemzetállamok soka-

ságát hozták magukkal — divide et impera! — Csehszlovákia, a Szovjetunió, majd Jugoszlávia szétesése nyomán. Éppen, mert a nyugat-európai centrummal szembeni kisebbségi, csökkentértékűségi komplexus kompenzációja a nemzeti kivételesség tudata, a szomszédokkal szemben gyakran kölcsönösen kijátszott kulturális, erkölcsi fölény, szupremácia. Az etnikai reneszánsz, és ami lényegesen rosszabb, a Balkán és az orosz al-régiók etnikai háborúi nemcsak gazdasági és területi, hanem hatalmi-legitimációs forrásokból is táplálkoztak.

Volt-e azonban reális lehetősége 1989 után *Közép-Európa, mint olyan* életre keltésének, *politikai re-integrálásának*? Bár a művészeti-irodalmi és a kulináris ízlés közössége a hétköznapi kultúra szerves tartozéka, nem történelemalkító tényező, *ha nem kapcsolódnak a mindennapi élet szokásaihoz hatalmi-politikai tényezők, mozgató rugók*. Éppen ez történt 1989 után.

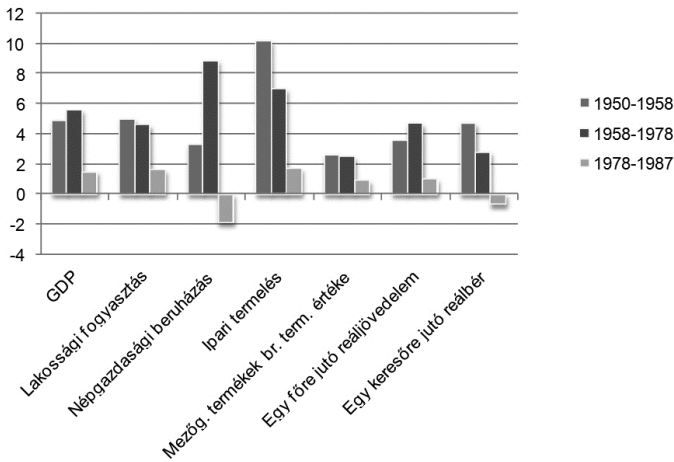
Ormos Mária diplomáciai és politikatörténeti dokumentumokkal alátámasztott elemzése (Ormos, 2008) megmutatja, hogy a nemzeti történelmeket közel sem elszigetelt nemzetállamok írják. Ellenkezőleg, az európai centrum országok (Olaszország, Németország és Ausztria), a nagyhatalmi érdekek befolyása, diplomáciai erőfeszítései osztották újra esetenként az államhatárokat, és térségünkben a konkrét szerepmegoszlásokat.

A hidegháború végének legnagyobb geopolitikai tétje a német egység volt. Szovjet és francia félelmek ellenére Németország és a Szovjetunió aláírta az egyesülési szerződést 1990. szeptember 13-án. A francia kormány ebben a helyzetben — félve az addig jól működő német-francia európai tengely legyengülésétől — az európai egységesítés és együttműködés elmélyítésére törekedett. Sikerral, hiszen az Európai Közösségek — teljesítve az 1957-es Római Szerződés alapvető célját, az egységes gazdasági és szabadkereskedelmi övezet kialakítását — a maastrichti szerződés következtében átalakultak Európai Unióvá, továbbá kialakították a közös európai pénzt, az eurót. Ausztria, befolyását keresve — Németországhoz és Magyarországhoz hasonlóan — erősen támogatja a szlovén és a horvát elszakadási törekvéseket, de külpolitikájának és diplomáciájának elsőrendű prioritása 1992 után az Európai

Unióhoz történő csatlakozás lett. A Visegrádi hármas (1991), majd Szlovákiával a négyes (1992) kapcsolatrendszere állam és kormányfők időszakos, sporadikus egyeztetései formájában élt csak tovább, mert a térség országai *elsődlegesen a sokirányú európai érintkezés kifejlesztésére és uniós tagságra törekedtek. Nem volt olyan politikatörténeti szakasz, amelyben valóban realizálódhatott volna egy szorosabb közép-európai integráció.* Ugyanakkor „...nem kétséges, hogy Németország mégiscsak közép-európai hatalom lett, s ezáltal Közép-Európa ismét létező entitássá vált. Mi több, Németország egyúttal központi európai hatalommá vált.” (Ormos, 2008, 281.)

Fokozatosan közelítve Magyarország jellemzéséhez, ahol az eddigi meghatározottságok nemcsak minket, hanem az ország szélesebb csoportjait is jellemezték, induljunk ki abból, hogy megmutatjuk: az államszocialista modernizációs kísérlet a tények szintjén miért vesztette el felhajtó erejét, miért nem követte a nekilendülést ezúttal sem önálló, saját alapú fejlődés? Makrogazdasági mutatók jól kifejezik a rendszer utolsó évtizedének romló teljesítményeit, miközben 1978 után az adósságcspadába is beleszaladt az ország. Az utolsó évtized minden mutatójában lényegesen rosszabb, mint a megelőző két periódusé, miközben a beruházások és az egy főre eső reálbér egyenesen a negatív tartományba került. Tehát a teljesítmény elmaradása aláásta a rendszer legitimitását, megdönthetővé vált, hogy újabb rendszerváltoztatás nyomán kezdjen bele társadalmunk — nem először — a közelítés-utolérés áhított feladatába.

Évi átlagos növekedési ütemek (%-ban)

Forrás: Lóránt Károly: Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései (1989)

Ha világrendszerbeli tartós helyünk meghatározására teszünk kísérletet, mintegy a lassú ütemű történelmi változások, a hosszú tartam vizsgálatára, azt látjuk, hogy hazánk a közepes fejlettségi struktúra pozíciójában volt és maradt a hierarchikus világ gazdaságban. Igaz, nincsenek teljesen egységes statisztikával gyűjtött, homogén adatok és mutatók (a nemzeti jövedelem, a GDP és a GNP mutatók, noha azonos a funkciójuk, eltérnek egymástól), épp ezért vannak módszertani nehézségek, de ha nem a konjunkturális mozgásokat, hanem a tartós átlagokat vesszük figyelembe, akkor elég nagyfokú állandóság jellemzi helyzetünket.

Egy helyütt elemeztük a magyar gazdaság teljesítményének történeti alakulását, (Szigeti, 2009, 85–87.) és pedig a közel sem tökéletes, de mégis az össz-folyamatokat, az elért fejlettségi szintet egyetlen mutatóba a legátfogóbban koncentráló tényezőt. Így, történelmileg nézve, GDP és GNP számítások alapján az 1860-as évektől az európai centrum-országokhoz mért különbség nagyjából állandó: a magyar gazdaság 4–5–6 % pontos eltérésekkel a centrumok 60 százaléka körüli szinten teljesít másfél évszázada (ha nem a konjunkturális ingadozásokat nézik,

és figyelembe veszik a referencia adatok körének eltérő, tehát súlyozandó voltát).

A világrendszer-kutató iskola kiemelkedő alakja, Giovanni Arrighi a világ jövedelmi egyenlőtlenségeinek alakulását vizsgálva (Arrighi, 1991) nagymértékű stabilitásra mutatott rá, amely huszadik század során *a jólét regionális hierarchiáját* jellemezte. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem különbsége a centrális Észak/Nyugat és a félperifériális vagy perifériális Dél/Kelet között *nem változott*, vagy a szakadék éppen tovább mélyült. A „kommunizmus” képtelen volt e különbség megszüntetésére, ám semmivel sem ért el rosszabb eredményeket e téren, mint a kapitalizmus Latin-Amerikában, Délkelet-Ázsiában vagy Afrikában. Néhány szempontból pedig — a jövedelem egalitáriusabb elosztása a társadalmon belül, illetve ezen államok nagyobb függetlensége az északi/nyugati centrumtól — éppenséggel jóval sikeresebbnek mutatkozott a vetélytársaknál. Egy másik, a kérdéssel foglalkozó tanulmányában úgy fogalmazott, hogy Dél-Európa és Latin-Amerika félperiférikus rezsimei „...ritkán vagy talán sohasem ásták alá az oligarchikus gazdagság és a tömeges nyomor kettőségének strukturális bázisát...”. Ezzel szemben a velük összehasonlítható, a világrendszerben azonos hierarchia pozícióban lévő államszocialista kísérletekben az volt a helyzet, hogy: „Ez a rendszer-idegen irányzat nem volt pusztán retorika. Belső kapcsolataikban ezek az államok a személyi gazdagság elosztásának forradalmát valósították meg, amelyet jelentős mértékben demokratizáltak, amennyiben felszámolták az oligarchikus gazdagságot, és lényegesen csökkentették a tömeges nyomort. Az államok közötti kapcsolatokban kifejezésre jutott — akár fegyveresen is —, hogy nem szándékoznak olyan alárendelt szerepet játszani a tőkefelhalmozás globális folyamatában, mint amelyet Dél-Európa és Latin-Amerika játszott. A legutóbbi időkig (Jugoszlávia kivételével) ajtóikat zárva tartották a külföldi beruházások és a munkaerő-toborzás külföldi kizsákmányolást szolgáló folyamata előtt. Mi több, e rezsimek elnyomó jellege éppenséggel szorosan összefüggött ezekkel a világrendszer-idegen törekvésekkel.” (Arrighi, 1992, 162. illetve 164.) A tőkés világrendszerben ezeket az egy-

kori rendszer-idegen kísérleteket felváltották a rendszer-konform törekvések. Azóta húsz év telt el.

Ha a 21. század elejének teljesítményét vesszük és viszonyítjuk a 2004 előtti EU, akkor még tizenötökhöz, akkor Magyarország 57–58%-on állt. (A rendszerváltás utáni magyar gazdaság fénykora 1997 és 2001 között volt, ebben az időszakban a GDP átlag 4,6 %-kal bővült. Ez a bővülés 2002–2007 között jelentősen mérséklődött, majd nyílt válságba csapott át).

Míg ha a 2006-os esztendő hazai teljesítményét és immáron az EU huszonhetek átlagát hasonlítjuk össze (ami a bulgár és román stb. csatlakozással *lefelé* toltá el az átlagot), akkor 63 %-on álltunk. Csakhogy az azóta eltelt idő válsága, GDP visszaesése (2008 = 0,6 %; 2009 = -6,5%), negatív eredményei ismét lefelé vittek, s még a 2010-re vonatkozó Eurostat (-0,5%) prognózis is a negatív tartományban maradást valószínűsíti (ti. az átlagos EU visszaesést felülmúló adatokkal).

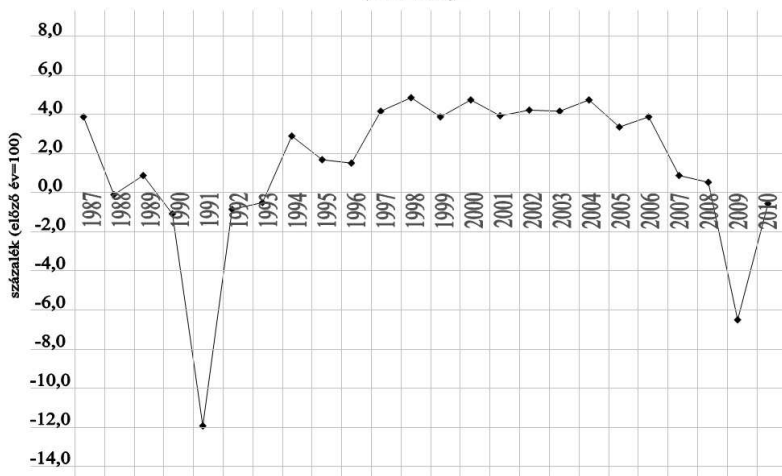
Nincs azonban nagy mozgás tehát, ha nem konjunkturális, kiugró, rövid ideig fennálló, hanem tartós átlagokat veszünk alapul. Ekkor a 4–5–6 % pontos differenciák mutatkoznak — történelmileg nézve (1860, 1910, két világháború közötti időszak, államszocialista korszak, és az elmúlt húsz év). Úgy tűnik: *nem kormányokon és kormányzati berendezkedéseken*, és jórészt *még csak nem is társadalmi formameghatározottságon múlik* a viszonylagos elmaradottság, a félperiférikus helyzet problematikája. Összegezve tehát az mondható, történelem mélyreható változások, de a világ gazdasági hierarchia-pozíciókon így sem tudtunk lényegesen változtatni. A számok esetünkben igazolni látszanak a félperiféria fogalmát, a közepes fejlettség nehezen meghaladható, tartós állapotát. Vagyis Magyarország gazdasági teljesítőképessége a közepes fejlettség tartományában maradt, és *1979-től mindeztől nem tudott kikerülni abból a mozgásformából*, hogy emelkedő periódusok után következik a visszaesés, az egyensúlyvesztés, a költségvetési hiány újratermelődésével, majd növekvő külső és belső eladósodással és függéssel. Majd jön a mélyebb recesszió és az ezekből kialakult válság. Ennek

a mozgásformának a magyarázata — egyben a modernizációs elmélet cáfolata — a félperiféria fogalmi tartalma.

A világrendszer kutatás álláspontja szerint hazánk a kölcsönös, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus függésen alapuló világgazdaságban — melyet a nemzetközi munkamegosztásban a világpiac egy-ségesít, kapcsol össze — a közepesen fejlett, úgynevezett félperiférikus országok közé tartozik. A fogalom elsődleges jelentésében a termelés-ből indul ki, és a világméretű munkamegosztásban elfoglalt pozíciót jelöl. Induljunk ki Hugo Radice jó összefoglalásából: „A tevékenységek akkor minősülnek centrumjellegű tevékenységnek, ha azok a földrajzi területek, ahol az adott tevékenység végbemegy, képesek »elsajátítani a világméretű munkamegosztásból fakadó előnyök legnagyobb részét, ha nem is az egészet«, és akkor perifériajellegűek, ha javadalmazásuk csak minimálisan nő a világméretű munkamegosztáson kívül eső tevékenységek javadalmazása fölé. A javadalmaknak ezt az egyenlőtlen elosztási rendszerét lényegében a piaci struktúra mechanizmusa állandósítja: a centrumjellegű tevékenységekre szakosodott vállalatok és területek piaci hatalma a fejlettebb technológián és irányítási rendszeren, illetőleg a pénzforrásokhoz való jobb hozzájutáson alapul, míg a perifériajellegű tevékenységek csupán az olcsó földterületre és szakképzetlen munka-erőre, valamint erős árversenynek kitett piacokra hagyatkozhatnak. A centrum jellegű tevékenységek köre időben változik, ahogy a teremtő rombolás schumpeteri folyamata új és új dinamikus szektorokat dob a felszínre; e folyamatok ... nem csupán időben, hanem térben is koncentrálódnak, a »centrumtőke« locusait létrehozva, ahol ezek a centrum-tevékenységek kölcsönösen előnyös externáliákat, »centrumzónát« generálnak.” (Radice, 2009.) A *centrum* országok azok, amelyek úgy vesz-nek részt a nemzetközi munkamegosztásban, hogy az egyenlőtlen csere, a munka és tőke — önkéntes vagy kényszerű — áthelyezések révén „...aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkezett profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges”. A félperifériás államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrá-*

jában a centrum és a periféria között. „Ezek (ti. a félperifériák — Sz. P.) az aránytalan cserefolyamatokban csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periférikus országokkal állnak kapcsolatban.” (Arrighi, 1992, 145.) Az iskola alapító Wallerstein pedig ekként jellemzi ezen országok specifikus helyzetét: „A *félperifériák* centrum államok rájuk nehezedő pressziójával és azzal, amelyet ők helyeznek a perifériákra, mindenek előtt azt keresik, hogy ne csússzanak le a perifériák felé és a centrum felé haladjanak. Ez a kettős feladat együtt nehéz, és mindkettőhöz fontos állami beavatkozás szükséges a világpiacon. (...) Nyitott karokkal fogadják a régi csúcstermékek áthelyezését, amitől azt remélik, hogy a fejlett gazdaságok utolérésének eszközei lehetnek. Ezen erőfeszítésükben a konkurencia nem centrum államaiból jön, hanem más olyan félperiférikus államokból, akik maguk is keresik a tőkekihelyezést, azonban minden jelöltet nem lehet kielégíteni párhuzamosan, azonos nívón.” (Wallerstein, 2006, 53.) Ugyanakkor — szerencsére — az is kiderült, hogy visszaesni se könnyű, csak a körülmények és erőforrások ritka átrendeződése eredményez tartós pozícióváltozást a világrendszerben. Lecsúszni sem könnyű:

*A magyar gazdaság GDP teljesítménye és előző évhez viszonyított változása
(1978-2010)*

Forrás: Az MNB és a KSH éves jelentései alapján Pitti Zoltán szerkesztése, kiegészítve általam a 2006-2010-es Eurostat adatokkal, előrejelzéssel: Gázó – Laki – Pitti, 2008, 35.

Gazdaságtörténet írásunk álláspontja ma is érvényes. „A fejlettség és elmaradottság nem két különböző jelenség, hanem éppen ugyanazon jelenség két oldala, dialektikus egysége, amikor is a fejlettek épp azáltal és abból váltak fejletté, amiért mások elmaradottságba süllyedtek.” (Berend – Ránki, 1979, 11.) A világgazdaságban a nemzetközi munkamegosztásban keletkezett profitok a hierarchia-pozíció szerint oszlanak el, ami éppen nem kiegyenlítő, hanem polarizációs mechanizmusokat jelent, amit a félperifériák közbeiktatódása differenciál, de nem szünt meg.

Úgy tűnik: *nem lehet kilépni a világgazdaságból, lekapcsolódni róla* — hiszen ez az arról szóló legjelentősebb történelmi kísérlet esetében sem sikerült 1949–1989/91 között tucatnyi országnak, köztük az ex-Szovjetunióknak. A közepesen fejlett országok dilemmája éppen ezért csak nyitottsági fokuk lehet. Ha bezárkóznak, úgy nem zsákmányolják ki őket, megtermelt profitjukat saját fejlesztésekre (vagy fogyasztásra) fordíthatnák, de mivel elszigetelődnek, mindent maguknak kellene kitalálniuk. Így sem a technikai-technológiai innovációból nem részesülhetnek, sem a fejlettebb termelési kultúrák eljárás módjait nem vehetik át.

Ha kinyílnak, úgy erőforrásokat veszítenek és pótlólagos erőforrásokhoz és piacokhoz juttatják a centrum országokat, amelyek válság-áthárító mechanizmusok alkalmazására is képesek, viszont átvehetnek olyan eljárásokat, innovációkat, amelyeket nem kellett önerőből kifejleszteniük. Ha nyitottak, magukra veszik a szükségleteknek és igényeknek azt a dinamikáját, amelyet korlátozott erőforrásaik révén nem, vagy csak szűk körben képesek kielégíteni. Ha autarkióra törekednének, akkor zártabbá tehetnék a szükségleti univerzumot, és alacsonyabb igény-szintet termelhetnének újjá, de ehhez egyfelől szükségképpen korlátozni kellene a szabadságjogokat és blokkolni az információ-áramlást — amely csekély sikerrel kecsegtető vállalkozás lenne a tömegkommunikációs világ hálózati társadalmában —, másfelől viselniük kellene ennek minden ódiumát (pl. legitimációs sebezhetőség). Átkozottul nehéz in concreto megtalálni a dilemmából kivezető helyes arányt.

A magyarországi újkapitalizmus messzemenően nyitott. Ennek következtében elszorítja azokat a veszteségeket, amelyet az okoz, hogy a félperiférikus helyzetéből — kereskedelmi kapcsolatainak szempontjából — az alacsonyabb szintű zónával folytatott kereskedelmet 1989 előtt, ahol az ex-szocialista országok voltak a fő partnerek, első helyen a Szovjetunió, *felváltotta* a centrummal, első helyen a Németországgal folytatott kereskedelem. Ami előnyös a technikai és technológiai innováció és bizonyos vonatkozásokban a munkakultúra szempontjából, az hátrányokkal jár más összefüggésekben (cserearány-romlás; kizsákmányoltság; a kommercializált tömegkultúra közvetítésével tömegesen jelenlévő, de a félperiférián kielégíthetetlen igényszínvonal kihívása). Azonban nemcsak a félperiféria nyitottsági-zártsági dilemmájáról van szó, hanem arról is, hogy a globális kapitalizmusban olyan új versenytársak jelentek meg, amelyek gyakorta sokszorosan nagyobb tőkeerővel rendelkeznek, mint a mi egész nemzetgazdaságunk tőkeereje.

Jól érzékeltetik a szereplők és a nagyságrendek jelentős megváltozását R. Went adatai. A világ 99 legnagyobb gazdasági egységét közli 1998-ból, amelyet a GNP/forgalom millió dollárban vett mutatójával fejezett ki (Went, 2002, 43–45.). Az első 23 helyen nagy nemzetállamok

gazdaságai állnak, azonban az országok és az óriáscégek közötti arány már csaknem fele-fele (51:49). Olyan közepesen fejlett és közepes nagyságú ország mint hazánk, csak 90. a listán, vagy a területileg és népességszámában nagy országnak számító Ukrajna csak 99. Magyarországot 41 transznacionális cég előzi meg, s ezek jelentős részének (13) legalább kétszer akkora a gazdasági ereje, mint nekünk. A globalizált gazdaságban ez jól mutatja a versenyképesség nehézségét. Nem igazán látható az a pótlólagos erőforrás, amivel közelíteni-utolérni lehetne a történelmi és strukturális értelemben előnyben lévő centrumot.

Mi a rendszerváltoztatás mérlege húsz év után? Eltérően a szélsőjobboldali radikalizmus második forradalmat követelő, mert a társadalmiforma megváltozását kétségbe vonó álláspontjától, le kell szögezünk: volt rendszerváltás, a magyar társadalom létező problémáinak *az a forrása, hogy az új rendszer csak annyira képes, amennyire*. Így, *az aktív népesség fogyása, minimálisan 1 millió ember* az 1989-előtti 4,8 millió foglalkoztatottból, az a gordiuszi csomó, amelyet az új rendszer nem tud átvágni. Az osztályviszonyok megváltozása következtében *óriásira duzzadt a hazai ipari tartaléksereg*. Lényegében 1993-ra beállt a foglalkoztatás tartósan alacsony nivója.² Ezért sok a rászorult és ehhez képest csekély az az adófizető népesség (adóalap), amelyre a közterhek költségeit teríteni lehet. Következésképp magasak az adók és alacsony a megtakarítási-befektetési hajlandóság. *A berendezkedés össz-teljesítménye, a kimenet nagyjából azonos az államszocialista rendszerével, de az erőforrásokat, jövedelmeket sok-*

² Az pedig már az átalakulást levezénylő magyar politikai osztály saját maga számára is kedvezőtlen döntéseinek következménye, hogy felszámolva az egykor virágzó szövetkezeteket — és ezzel aláásva a velük szimbiózisban élő háztáji gazdálkodás rendszerét — sokakat, tömegeket a félproletár létből *a proletár létbe süllyesztettek*. Ezzel ezen népesség ön-reprodukciós képességét ásták alá. Ahogy „a dinamikus, változásképes Kelet-Ázsia, és a stagnáló, egyre kevésbé adaptív Afrika, a munkaerő-tartalékok Afrikája” összevetésekor Arrighi kimutatta, a vegyes forma, a részleges proletarizálódás a tőke számára (is) kedvezőbb, mint a termőföldeket kisajátító teljes proletarizáció. Utóbbi mellett a kizsákmányolási ráta (m/v) mindenképp alacsonyabb kell, hogy maradjon, mint a félproletár lét öngondoskodása esetén. (Illetőleg egy nagyon magas kizsákmányolási ráta már a tőkefelhalmozásra is negatívan hathat vissza, hiszen az effektív kereslet csökkenésén keresztül aláássa az össz-tőke értékesülési folyamatát — és végső soron a tőke túltermeléséhez vezet.)

kal polarizáltabban osztja el. Kialakult néhány százezer ember oligarchikus gazdagsága, ők valóban felzárkóztak a centrumhoz, miközben a szegénységi küszöbön és az alatta élők aránya minimálisan 3,5-szeresére nőtt, majd a népesség egyharmadára. Egy másik mutatóval mérve — szociológusaink vizsgálataiból tudjuk — a népesség tíz tizedre felosztott, úgynevezett decimálisok szerinti vizsgálatait azt mutatják, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb tized között a késő Kádár-kori három és félszeres arány napjainkra nyolc-kilencszeresére nőtt.

Húsz év alatt tömegesen integrálatlan, under-class rétegek jelentek meg, a nagyszámú roma népességgel az élen, a jóléti kompenzációk folyamatos csökkenése mellett. Tehát a köztulajdon népességtartó képessége sokkal magasabb fokú volt, mint az eredeti jövedelem-átcsoportosítással, privatizációval és kárpótlással létrehozott magántulajdoné. Nem mindegy, hogy a gazdaság felett magán-hatalom érvényesül-e, vagy valaminő öngazgatás eszménynek ugyan meg nem felelő, de még is csak közhatalom, mint 1989 előtt.

„Az ugyanannyit polarizáltabban” jövedelemmegosztás pedig feszültségekkel terhes, hiszen társadalmunk konfliktus-potenciálja gyorsabban nő, mint a politikai rendszer — a rendelkezésére álló erőforrásokkal, eszközökkel gyakorolható — probléma-megoldó képessége. Innen a legitimációs problémák — és végső soron — a rendszerváltás kontra-faktuális tagadásaként, egy „második forradalom” szélső-jobboldali igenlésének sajnálatos politikai mozgósító ereje. Ez tette 2010-ben jelentős (12 %) mandátumot szerző parlamenti erővé a szélsőjobb pártját (Jobbik Magyarország), és jutatta minden alkotmányos korláton magát túltenni képes erővé a Fidesz-KDNP konzervatív jobboldalt (68 %). Ez az autokratikus, keresztény-nemzeti ideológiájú rezsim élesen mutat rá arra, hogy a félperiférián a hatalommegosztó, polgári pluralista demokrácia mennyire sebezhető, könnyen aláásható.

A magyar eset azt mutatja, a félperiféria nem út a paradicsomba, ahogy ezt Hugo Radice ironikusan felfogta. Az élet a félperifériákon kiélezettebben koncentrálja a különböző ellentmondásokat, mint a gazdaságilag fejlett, a világrendszerben kitüntetett helyzetben lévő centrum

országokban, ahol mindig több erőforrás áll rendelkezésre a feszültségek kezelésére és a rendszer stabilizálására.

A magyar folyamatok értékelését tekintve: igazságtalan-e mindez?

A kérdésre igennel, nemmel eldönthető, vagy akárcsak homogén válasz nem adható. Nézzünk meg néhány gondolatilag kidolgozott mérce-t a kérdés megítéléséhez, hiszen a hétköznapi tudat igazságtalanság fogalma használhatatlan, benyomás-szerű, pusztán érzület-etikai alapú, könnyen manipulálható, gyakorta csak közönséges irigység motiválja.

Ha a versenytársadalom a végső értékmérő, akkor a „vannak győztesek és vannak vesztesek” szociál-darwinista ízű — ez egy „Made in USA” szépen terjedő import szellemi termék — természettörvénye mindent szentesít. A hagyományos konzervativizmus pedig „az emelkedő társadalmi mobilitás” jelenségében is bevallottan negatívumot lát, mondván, az frusztrációkkal jár, kímélődjenek az emberek efféle anorganikus intervencióktól. *Quiet a non movere*. Ezen az alapon a nálunk húsz év alatt *lelassult-eltűnt emelkedő társadalmi mobilitásnak* éppen a hiánya az igazságos. Hiszen helyreállt a rendszerváltással a természetes társadalmi különbségek rendje.

A modernebb kereszténydemokrata, keresztény-szociális felfogásoktól, különösen a Welfare State fénykorában (kb. 1945–75) még nem volt idegen a kispolgári demokratikus nivellálás — kompenzációs mechanizmusok — szükségességének elismerése. Ezt viszont a neokonzervatív fordulat nyomán, igen gyakran, a rászorultsági-öngondoskodási elv mellé állással váltották fel — tisztelet a progresszív kivételeknek. Utóbbiak, a „haladó, szociálisan érzékeny kereszténység”, a marxisták és a szociál-liberálisok között adódik egy közös pont: *a társadalmi intézmények elsődleges erényének az igazságosságot* tartják (Rawls-szal fogalmazva). Hogy mit tekintenek társadalmilag igazságosnak, ebben azonban már óriási az ellentét közöttük. Ennek a követelménynek Rawlsnál már az is eleget tesz, hogy bármekkora egyenlőtlenségek keletkezzenek, azok igazolhatók, ha a leggyengébb csoportok helyzete közben nem romlik a korábbiakhoz képest. A magyar társadalomban ez a szerény mérce sem teljesebb, hisz az elmúlt húsz évben nőtt, szélesedett a lecsúszó-elszegényedett emberfők, under-

class létre kárhoztatottak száma. A marxisták számára a *termelési tényezők összekapcsolásának magántulajdonosi rendjére* való áttérés egyenes következménye a jövedelmek elsődleges megosztásának polarizálása — éppen az *eredeti tőkeátcsoportosítást* (Szalai, 2001, 233–240.) szolgálendő — miként az a tény is, hogy a másodlagos jövedelemelosztást jelentő redisztribúciós hányadot a rendszerváltás a korábbi 63–64 %-os magas arányról 45 %-ra nyomta le. Ezt, és ezen belül az egészségügyi, szociális és oktatási közkiadásokat a vezető liberális közgazdászok tovább csökkentenék, a vállalkozói rétegekhez és a pénzügyi szektorhoz átszivattyúzandó erőforrások érdekében. Őket nem a tulajdon népesség-eltartó képessége foglalkoztatja, mint a valódi szocialistákat, hanem a tőkefelhalmozás. Igen különböző, hogy kiknek és milyen alapon igazságos egy berendezkedés.

IRODALOM

- Arrighi, Giovanni (1991): World Income Inequalities and the Future of Socialisme. *New Left Review*, 1/189., IX-X.
- Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 15–16. 145–180.
- Berend T. Iván — Ránki György (1979): *Gazdasági elmaradottság, kintak és kudarcok a XIX. századi Európában*. KJK, Budapest.
- Berend T. Iván — Ránki György (1976): *Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*. KJK, Budapest.
- Gazsó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán (2008): *Társadalmi zárványok*. MTA PTI, Budapest.
- King, Lawrence Peter — Szelényi, Iván (2006): Max Weber's theory of apitalism and varieties of post-communist capitalism. *Angewandte Sozialforschung*, Jahrgang 24, 3/4 175–185.
- Krausz Tamás (1994): Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról. In: *Megélt rendszerváltás*. Cégér Kiadó, Budapest.
- Kulcsár Kálmán (2009): *A modernizáció, a rendszerváltás és a magyar valóság*. Kézirat
- Lóránt Károly (1989): *Gazdasági fejlődésünk kritikus kérdései 1968-1988*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Műhely tanulmányok, Budapest.
- Ormos Mária (2008): *Közép-Európa Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19-20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pach Zsigmond Pál (főszerk. és szerző) (1987): Előszó, Európa a 16–17. században. [I. fejezet] In: *Magyarország története 1526–1686*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pach Zsigmond Pál (1963): *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Radice, Hugo (2009): "Halfway to paradise: Making sense of the semi-periphery", In: O. Worth and P. Moore (eds.): *Globalization and the 'New' Semi-Peripheries*, Palgrave Macmillan.

- Rostow, W. W. (1964): The Take-off and Consequences. In: Etzioni, H. – Etzioni, E. (eds.): *Social Change, Sources, Patterns and Consequences*. Basic Books, New York.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* Aula, Budapest.
- Szigeti Péter (2009): Jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái. In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: Változások és válaszok*, MTA PTI - L' Harmattan, Budapest.
- Szücs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3. sz. 313–359.
- Wallerstein, Immanuel et. al. (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés*. A Gulbenkian Bizottság jelentése. Napvilág, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *Comprendre le monde*. Introduction à l'analyse des systèmes-monde La Découverte, Paris.

Eszmélet, 2010. 88., 63–79.

A FÉLPERIFÉRIA VITA JELENTŐSÉGE

Nem kevesebbet állít Hugo Radice jelentős és gondolatgazdag tanulmányában,¹ mint hogy búcsút kell intenünk a centrum–félperiféria viszonyrendszer elemzésének, mert az már nem határozza meg a globális kapitalizmus dinamikáját. A kritikai társadalom-analízis híveiként inkább térjünk vissza az osztálykonfliktus és a termelési folyamat belső és társadalmi elemzéséhez.

Álláspontunk szerint a világrendszer-elmélet (továbbiakban: VRE) helyes interpretációjában nem tért és nem tér el az osztálykonfliktus és a termelési folyamat elemzésétől. A világ azonban változott és változik, aminek a saját alapjain fejlődő, megvilágító erejű tudományos elmélet esetében is némelykor elméleti konzekvenciái adódnak. Érveink a következők.

A marxi alapozású kritikai társadalomelméletet elválaszthatatlannak tekintettük és tekintjük az értéktöbblet-termelést folytató kapitalista rendszerek polit-ökonómiai elemzésétől, melyekben mindig többféle elemzési lehetőség és kutatási eredmény volt mozgósítható. Ezen általánosabb elméleti orientáción belül helyezkedik el a VRE, amely éppen azért kap kitüntetett szerepet, mert módszertanával értékes és megújított utakon járva volt képes elemezni az elmúlt negyven év legvirulensebb fejleményét, a globalizációs folyamatot. *Azaz a tovább egységesedő, homogenizálódó világgazdaság és a heterogenitását újratermelő világtársadalom ambivalens kettősségét.* (Szigeti, 2005) Ellentétben Radice-val, ha tetszik, éppen a centrum–félperiféria–periféria viszonyrendszeréből vezethető le legjobban a globális kapitalizmus dinamikája, illetőleg az a strukturális viszonyrendszer, melynek keretei között érvényesülnek a dinamikai

¹ Radice, Hugo: Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. Eszmélet, 85. 2010. tavasz, 681–690.

elmozdulások. Valóban, „Ez az elmélet a globális kapitalizmus kifinomultabb »történeti szociológiájával« szolgált (ti. mint a modernizációs elmélet antitézisének adó függőségi elmélet — Sz. P.), amely célul tűzte ki, hogy számba vegye a rendszer mint egész (világrendszer), illetőleg az egyes országok egyedi tapasztalatai közti komplex viszonyrendszert” — írja helyesen Radice. A baj nem is itt, hanem ott van, hogy a VRE — sok szempontból elismert erői ellenére — félreértetette a globális kapitalizmusban az 1970 után végbement változásokat, és egy örökérvényű technikai racionalitás jegyében — elejtve a munka világában történtek megfelelő elemzését — nem képes utakat javasolni a társadalomnak a tőke uralma alóli emancipációhoz. Továbbá Radice szerint egyéb gyengeségekkel is rendelkezik: mindenekelőtt azzal, ahogyan az osztályt és az államot a globális kapitalizmusban felfogja, és ahogyan az emancipatórikus potenciált a nemzetállamban mint olyanban (vagy annak valamilyen variánsában) véli felfedezni, nem pedig a társadalomban. A munka világának és a munkatársadalomnak az elemzésére vizsgatérünk. Ami a nemzetállamot illeti: *az éppen egy osztályokból, azok rétegeiből és státusz-csoportjaiból álló nemzeti társadalom állama*, „...amely az osztályharcot a rend keretei között tartja...” (F. Engels), noha nem ez az egyetlen aktora a világrendszeren belüli változásoknak; ami pedig a társadalmat illeti: a VRE hagyományban nemcsak nemzeti társadalmakról, hanem tagolt *világtársadalomról* is szó van. Ugyanis közvetítési folyamatok zajlanak le az egyes egyén és a világrendszer között. Nézzük ezt alanyi oldala felől.

A társadalomelméletben *az egyéntől*, a legkisebb elemzési egységtől — amely a hegeli intenzív individuum értelmében nagyon is betölthet történelmi szerepet, szemben az extenzív individuumokkal, ahol elsősorban a sokaság számít — *az emberiségig* számos közvetítési forma és közösségi alakzat található. Ezért beszélhetünk világtársadalomról. Az egyes egyén létezésének számos felületével, vonatkozásával áll kapcsolatban más egyénnel és közösségekkel. Ráadásul a legkisebb és a legnagyobb, az egyes ember és az emberiség pedig, persze nem terjedelmileg, hanem minőségét illetően egybe is eshet, ahogyan José Martí

ezt gyönyörű kifejezéssel mondja: *az emberiség a hazám* (patria es humanidad). Kevésbé költőien, a filozófiával szólva, az egyes ember is élhet a nembeli lényeg színvonalán, noha az osztálytársadalmakban ez csak keveseknek adódhatik meg. A globalizáció korában — tehát a mind egyetemesebbé váló gazdasági, kulturális és politikai kommunikáció és érintkezés — ennek jelentősége még közvetlenebbül belátható, mint korábban bármikor. Az egyén a világrendszerrel kerül érintkezésbe, mégpedig gyakran akarától és az erről való személyes tudásától függetlenül, mert számos közvetítési forma és struktúráviszony idézi ezt elő, a tevékenységek és a szellemi termékek közötti kölcsönös függés növekedése következtében. Ilyen objektív közvetítés a világpiac mint a tevékenységek jövedelmezőségének és értéknagyságának meghatározója, és ilyen struktúráviszony a nemzeti társadalomban és a világ gazdasági munkamegosztásban elfoglalt szocio-ökonómiai pozíció. Ezért iktatódik az egyén és a világrendszer közé az *osztály, a nemzet és a régió*, és ezért vannak az osztályoknak szociológiailag, történetileg és kulturálisan eltérő rétegei és a rétegeknek a legkülönbözőbb csoportjai. A társadalmi tagozódások igen különböző alapokon és igen sokféle formában érintik az egyes ember egzisztenciáját. Minél kisebb egység felé megyünk, annál fontosabbak a személyközi, interperszonális kapcsolatok, s fordítva, minél nagyobb közösségek felé, annál több a személytelen, kulturális közvetítő, s annál inkább az egyén intézményesült struktúrákba és a nemzetközi munkamegosztásba illesztettsége kerül előtérben. A VRE elismeri az világtársadalmat, következésképpen elismeri az osztálykonfliktusokat is, egyéb konfliktuspotenciálok, így a centrum–félperiféria–periféria viszony mellett.

Szerintünk, a kezdetben szükséges és jellemző leegyszerűsítések után az egyes egyéntől a világrendszerig történő közvetítés elismeréséből fakadó önkorrekciót az iskola többé-kevésbé elvégezte. Egyértelműen szakított azzal, hogy a világrendszert — nemzetállamot kizárólagossá tevő main-streammel szemben — a társadalomtudományi elemzés vizsgálati egységeként akként monopolizálja, mint ami más entitások szerepének vizsgálatát kizárná. Újítása abban áll, hogy ezt a szempontot

érvényesíti, és nem abban, hogy mást kizár. Miként azzal is szakított, hogy az államközpontú gondolkodás államközi, nemzetközi kapcsolatokra kiterjesztésével oldja meg az elemzési alapegység megválasztásának kérdését. Különösen az elmúlt 30–40 évben, amikor a kölcsönös függés és érintkezés intenzitása az *államokon túlnyúló* társadalmi, gazdasági és politikai jelenségek sokaságát produkálta, vált elégtelenné az *állami (nemzeti) térbeli keretek közé* zárt társadalmelemzési alap. Ahogy a társadalomtudományok jövőjével foglalkozó, Wallerstein vezette Glubenkian Bizottság jelentése mondja, a hagyományos diszciplínákkal való egyértelmű szakítást új, *globális térbeli vonatkoztatási keret váltja fel*. Ami mégsem jelenti azt, hogy „az államot ne tekintenénk a modern világ egyik kulcsintézményének, melynek jelentős a befolyása a gazdasági, kulturális és társadalmi folyamatokra”. (Wallerstein, 2002, 83–87.) Az elemzés „természetes” egysége, új alapjának megválasztása azonban igényli a radikális perspektíaváltást: a világrendszer-szemléletet. Míg a liberalizmusban az *egyén*, a konzervativizmusban a *nemzet*, a marxi elméletekben az *osztály* a központi kategória, anélkül, hogy utóbbi ne ismerné el az egyén és a nemzet kategóriáinak realitását. Az individuum és az emberiség között pedig a csoportok, rétegek, osztályok, államok, nemzetek, régiók és a világrendszer mint konkrét egész (konkrét totalitás) közvetíti és artikulálja a mindenkori társadalmi állapotokat. Az érték-többlet-termelés és elsajátítás egyszerre osztályok közötti és világrendszerbeli függőségi viszonyokon keresztül érvényesül, benne az uralkodó nemzetek és elnyomott nemzetek viszonyával. Ily módon voltaképpen elesnek (vagy csak néhány szerzőre, vagy éppen szerencsétlen megfogalmazásra korlátozódnak) Radice ellenvetései.

Kritikáját nem részletezzük, hiszen nem is tételes metakritikát írunk, hanem elsősorban arra mutatnánk rá, hogy Radice a *félperiféria fogalmához kapcsolódó kulcsproblémát elkerülte akkor, amikor elfeledkezett az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés viszonyának* tisztázásáról, amely éppen a centrum-periféria reflexiós meghatározottságon és a közöttük közvetítő közép, a félperifériák létének számbavételén alapul. Ez szerintünk olyasmi, ami nélkül sem tudományos (leíró-elemző), sem pedig moz-

galmi (stratégiát kidolgozó) korszerű kritikai elmélet nem létezik. Azért nem, mert „Azt a társadalmi realitást, amelyben élünk és amely döntéseinket meghatározza, nem nemzetállamok sokasága konstituálja, melyeknek állampolgárai vagyunk, hanem egy nagyobb entitás, amelyet *világrendszernek* hívunk.” (Wallerstein, 2006, 7.) Az elemzés egyik egysége sem hanyagolható el, de a modern tőkés világgazdaság alapzatán nyugvó világrendszer mint mozgásforma határozza meg leginkább annak a történetileg keletkezett komplexumnak a sajátosságait, melyet nemcsak nemzeti társadalmak, hanem milliárdos tőke erőit képviselő TNC-k és regionális integrációk alkotnak (EU, dél-kelet ázsiai térség, a NAFTA, vagy éppen napjaink Latin-Amerikájában az ALBA törekvések, amelyek résztvevői de iure elutasították az USA kezdeményezte szabadkereskedelmi övezet reájuk történő kiterjesztését), mindegyikben munka és tőke antagonisztikus, s megannyi egyéb függőségi viszonyral, centrum – félperifériák – perifériák egyenlőtlen, hierarchizáló rendjével. De menjünk sorban. A félperiféria koncepció magyarázó értékét és egyben empirikus történeti bizonyítékát látom a jelenkori magyar történelemben is. Utána, a helyi-nemzeti szintről emelkedjünk fel a világrendszer nivójára.

A periféria iparosítása az esetek zömében — sajnos — nem a modernizációs teóriák által ígért, egy take off szakaszt követő önfenntartáshoz és utoléréshez, hanem az ipar periferizálódásához, azaz leértékelődéséhez vezetett. A periféria iparosítása az ipar periferizálódása. A közben végbemenő jelentős társadalmi változások, átrétegződések és urbanizációs folyamatok (deruralizáció) ellenére. A centrum ugyanis a csúcstechnológiák kikísérletezése révén újra és újjá tudja termelni azt a technikai-technológiai részt, amellyel a világgazdaság munkamegosztásában a centrum-termékek által szerezhető extraprofitokat zsebelhet be, miközben fokozatosan leértékelődnek azok a termékcsoportok, amelyek előállítására a félperiféria területei, illetve ország csoportjai is képesek és szakosodhatnak. Ha az iparosító modernizáció sikeres, akkor stabilizálódás következik be a félperiférián. A félperifériás államok *közbenső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában* a centrum és a periféria között. Ugyanis a nemzetközi cserefolyamatokban — mint ezt a világrendszer

kutatóktól tudjuk — egyfelől csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott ügyletekben, másfelől nettó profithoz, amikor a periférikus országokkal kereskednek. Ez persze nem Radice ellen szól, hanem általa is osztott helyzet leírása. Vitánk döntő eleme, hogy hasznos-e, és mennyiben, miért hasznos elméleti fogalom a félperiféria?

Nézzük ezt röviden Magyarország példáján. A magyar gazdaság és társadalom hosszú távú teljesítménye (1860-tól 2009-ig, 150 évet elemezve) a rövidebb, utóbb konjunkturálisnak bizonyuló ingadozások ellenére sem igen változott 4–5–6 százalékpontnyinál többet, még az államszocializmusból az újkapitalizmusba történő áttérés, formáció-visszaváltás nyomán sem. Az új rendszer teljesítménye globálisan nézve nem múlja felül a régiét, viszont *a lényegében ugyanannyit sokkal polarizáltabban, igazságtalanabban osztja el*, éppen a tulajdonviszonyok megváltozásából levezethetően. A világrendszer geopolitikai erőviszonyai döntő jelentőségűek voltak az államszocializmusok megdönthetőségében, az 1979–80-tól offenzív neokonzervatív hullám és az önsors-rontó, rút gorbacsovi politika következtében.² Nézzünk néhány tényezőt a VRE elemzési szempontjai közül. Az *adósság-csapda*, amelybe hazánk beleszaladt (65 nem-centrumbeli országgal egyetemben), nem más, mint az erőforrások világrendszer szintű „önkéntes” áthelyezése a félperifériáról és a perifériáról a centrumba. Előbbi ugyanis rendszeres pótlólagos jövedelmekhez jut utóbbiaktól. A belső osztályviszonyokban pedig a rendszerváltás következtében egyfelől *óriásira duzzadt a hazai ipari tartaléksereg* (az aktív népesség az 1989 előtti 4,8 millióról hivatalosan mára 3,2 millióra — a fekete gazdasági részleges foglalkoztatottságot is figyelembe véve némiképp kevesebbel — csökkent). Másfelől tömegesen integrálatlan, under-class

² A helyzet jellemzésekor (lásd például: Krausz – Sz. Bíró, 2003, 52–102.) a rút jelzõt annak szánjuk, hogy az SZKP KB fõtitkáráról Krausz tanulmánya dokumentumokkal igazolja, hogy alapvetõ közgazdasági kérdésekben olyan járatlan volt, hogy azt is képtelen volt megérteni, hogy a részvénytársaság — magánvagyonok részvényformában történõ osszpontosítása, a tõkefelhalmozás érdekében — magántulajdoni forma. Satalin akadémikus tanmeséje után sem tudta felfogni, hogy a magántulajdon 150 éve nem azt jelenti, hogy egyetlen természetes személy a tulajdonos (69–71.). Persze a dolog fonákja is rút: milyen párt volt az, amelynek ilyen felkészültségû fõtitkárt sikerült kitermelnie magából?

rétegek jelentek meg, a nagyszámú roma népességgel az élen, a folyamatosan fogyókúrára kényszerített jóléti állami kompenzációk csökkenése mellett. Tehát a köztulajdon népesség-eltartó képessége sokkal magasabb fokú volt, mint az eredeti jövedelem-átcsoportosítással, privatizációval és kárpótlással létrehozott magántulajdoné. Nem mindegy, hogy a gazdaság felett magán-hatalom érvényesül-e, vagy valaminő öngazgatás eszménynek ugyan meg nem felelő, de mégiscsak közhatalom, mint 89 előtt. Az már végképp az átalakulást levezénylő magyar politikai osztály saját maga számára is kedvezőtlen döntéseinek következménye, hogy felszámolva a szövetkezeteket és ezzel aláásva a velük szimbiózisban élő háztáji gazdálkodás rendszerét, sokakat, tömegeket a félproletár-létből *a proletár létbe szüllyesztettek*, miáltal ezen népesség ön-reprodukciós képességét ásták alá. Ahogy „a dinamikus, változásképes Kelet-Ázsia, és a stagnáló, egyre kevésbé adaptív Afrika, a munkaerő-tartalékok Afrikája” összevetésekor Arrighi kimutatta, a vegyes forma, a részleges proletarizálódás a tőke számára (is) kedvezőbb, mint a termőföldeket kisajátító teljes proletarizáció. Utóbbi mellett a kizsákmányolási ráta (m/v) mindenképp alacsonyabb kell, hogy maradjon, mint a fél-proletár lét öngondoskodása esetén. (Illetőleg egy nagyon magas kizsákmányolási ráta már a tőkefelhalmozásra is negatívan hathat vissza, hiszen az effektív kereslet csökkenésén keresztül aláássa az ösztőke értékesülési folyamatát — és végső soron a tőke túltermeléséhez vezet). Az átalakulások elsődleges hasznélvezője az újbuzszoázia, amelynek felső része oligarchikus gazdagsághoz jutott, továbbá státusz pozíciói és jövedelmi szintje révén a multinacionális tőke működtetésében jelentős szerepet vállaló gazdasági-pénzügyi technokrácia. Azonban a világgazdaság hierarchikus szerkezetében változatlanul a félperiféria pozíciójában maradtunk (Szigeti, 2009 és 2010). Csak nagyon kedvező objektív és szubjektív körülmények együttesének fennállása esetén lehetséges a centrumhoz történő felzárkózás, mint amilyen Olaszországaé vagy Japáné volt. Azonban lecsúszni sem könnyű. Félperiférikus létünket a nagy átalakulásban is őrizni tudtuk.

Azt a (hegeli-)marxi elvet, hogy egy konkrét totalitás mozgásformáját, in concreto a modern tőkés vilárendszerét annak belső

ellentmondásrendszere felől lehet leginkább adekvát módon megközelíteni, senki sem kívánja kétségbe vonni. Hogy az „*ellentmondások csomópontját*” (Hegel) megragadhatjuk, melyek egy társadalmi rendszer vagy annak akár döntő fontosságúvá előlépő egyes alrendszereit — gazdaságit, politikait, kulturálist — egyensúlyi állapotából kibillenthetik, ennek ismeretelméleti feltételei vannak, s a következmények roppant gyakorlatias, mozgalmi-politikai kihatásokkal járnak. Ebben az értelemben a tudományos elemzés (marxizmus) helyessége egyben a hatékony mozgalmi marxizmus előfeltétele. A valóságról való adekvát tudás nagyobb hatalmat biztosít az adott feltételek közötti cselekvés szabadságfokához, mint a véletlenek vagy a spontánitás „szabadsága”.³

A komplex ellentmondások — az erőviszonyok, és belőlük kiolvasható tendenciák elemzése nem hiányzik a félperiféria koncepcióját megújító G. Arrighi munkásságából. Elég itt figyelembe vennünk, ahogy retrospektív életút interjújában (Eszmélet 84, 95–128.) a huszadik századi munkásküzdelmeknek a világrendszerrel való összefüggéseit elemzi. A lenini forradalomelmélet az imperialista versengéshez, a nemzeti, a gyarmati és az osztálykérdés egymásba játszásához és a világháborúhoz kötődött. Eltérően az elmaradott, cári Oroszországtól, Skandináviában és az angolszász világban a munkásmozgalom, a munkásság kollektív ereje a fejlett kapitalizmus terméke volt, háborús vereségek nélkül és a centrum helyzeti, világgazdasági előnyeivel, munkaerő-újratermelési színvonalával, komoly forradalmi elkötelezettség nélkül. Két hegemonia ciklus is összeköthető ezen fejlődési pályával, a viktoriánus Angliáé, majd az I. világháború után felemelkedő és 1945 után hegemonná váló Egyesült Államoké. Közép-Európa, Németország, Ausztria (Monarchia, benne hazánk 1918–1919-e), Olaszország munkásmozgalmi viszont nem, vagy legalábbis kevésbé pacifikáló talajon fejlődtek ki, az aktív munkásság és az ipari tartalékhadsereg között sok-

³ Ez akkor is igaz, ha Georges Sorel anarcho-szindikalizmusa a mítosz-alkotás szerepét a baloldalra akarta áttölteni, vagy éppen Lukács György is foglalkozott Robespierre „Suprême d’être”, egy felsőbb lény evilági kultuszának megteremtése problémájával, ott és akkor a francia forradalom stabilizálása érdekében.

kal ingatagabb egyensúllyal, mint Északon. Következésképp a világrendszerbeli pozíciók kihatnak a mozgalmak szerveződésére és stratégiai célkitűzéseikre.

Nem hozunk több ellenbizonyítékot. Konklúzióink: nem elhanyagolt probléma a VRE-ben a külső, centrum–félperifériák–perifériák és a belső, nemzeteken belüli osztályviszonyok elemzése, a nemzeti, etnikai és a nemek közötti viszonyok kölcsönhatásos elemzésével. Innen, és az I. világháborúban vesztes országok geopolitikai alárendelődéséből jöttek a forradalmi kísérletek, hullámok, miközben a reformizmus és a forradalmiság dilemmája végig feszítette a munkásmozgalmat és a belső osztályharcot. Jelzésként említsünk itt három német gondolkodót: Eduard Bernsteint, Karl Kautskyt és Rosa Luxemburgot. Egyikük teoretikus fellépése sem a véletlen vagy az eszmék ön-nemzésének eredménye, hanem a viszonyok és potenciális cselekvési perspektíváik gondolati kifejeződésének következménye. Nem egyenértékűen. Miként Leninnek, az imperialista ökonomisták (Pjatakov, Buharin, stb.) elleni polémiája módszertanában nem sokban különbözik attól, ami a VRE-nek is konstans nézőpontja: a gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti-nemzetiségi és kulturális ellentmondások koncentrációja, kondenzációja vezet a nagy horderejű változásokhoz. („Tiszta proletárforradalom pedig nincs, aki erre vár, sohasem fogja azt megérni” — írta egy proletárforradalmakkal terhes korban.) Lenin éppen a világrendszer hierarchizálódása jelentőségének felismerője, első igazi marxista teoretikusa, aki egyesíteni akarta a centrum munkásmozgalmát a félperiféria ellenállásával. Abban az értelemben sikertelenül, hogy a szovjet-orosz kísérletet nem követték és támogatták világforradalmi (centrumbeli) folyamatok.⁴ 1968 óta pedig „Nyugaton a helyzet változatlan” — nincs objektíve forradalmi helyzet, több mint negyven éve a hatalmi megmerevedés-befagyás állapota érvényesül. Pedig már húsz éve túl vagyunk a

⁴ Egyetértően hivatkozhatunk Krausz Tamás: Lenin (2008) c. monográfiájára, melyben főhőset az orosz történelem sajátosságait a világrendszer felől közelítő teoretikusként és politikusként mutatja be (Lásd különösen 108–117.). Ugyanakkor az egyenlőtlen fejlődés lehetőségeit nem lehet túlértékelni és elszakítani az egyenlő fejlődés problematikájától, mert „az emberiség igaz történetéhez” nem vezetett.

hidegháborús viszonyok Herbert Marcuse leírta pacifikálásán, atompattján. A fejlett, centrum-kapitalista országok belső viszonyaiban pedig a pluralista demokrácia közegében és a represszív tolerancia jegyében közömbösítődnék az osztályellentétek, miközben a „domináns narratívákat” osztályszempontok vezérlik és hatják át — mutatta ki Slavoj Žižek sok bizonyítékon keresztül (az „Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat”-ban). Az osztályharcot manapság egyoldalúbban vívják, mint korábban, hiszen a tőkés vállalkozások és a spekulatív pénzügyi- és hitel műveletek (subprime) révén csődbe jutó bankok veszteségeinek társadalmazása — a progresszív adóztatás likvidálásának és a nyereségek totális privatizálásának korszakában — eléggé aszimmetrikus politikai erőviszonyokat mutatnak. A munkásság, vagy napjainkban még inkább a nagyüzemileg nem koncentrált, de bér-munkájából élő *munkatársadalom* osztállyá szervezettségének gyengeségét, pusztán magában való létét mutatja (Klasse en sich állapot). Nem törekszenek a munka társadalmi felszabadítására, maximum a tőke kezdeményezéseivel szemben lépnek fel korlátozó, sztrájkoló ellensúlyként. Nem új hegemon erőként, ellen-társadalomként. Ha a nyugati baloldalt — mint ezt sokáig állították — az államszocializmus ballasztja nyomta, akkor ettől már 20 éve megszabadulhatott volna. Sem a marginálisok, sem a zöldek, sem a feministák nem csináltak forradalmat, periférikus erőt képviselnek az anti-kapitalista, rendszerkritikai mozgalmak. Az új társadalmi mozgalmak pedig képtelenek arra, hogy a munkás- és kommunista mozgalmak által maguk mögött hagyott űrt betöltsék. Miért van ez így? A magyarázatot a világrendszer mozgásában kell keresnünk. Itt érkezünk el az úgynevezett *egyenlő* és *egyenlőtlen fejlődés* problémájához. Éppen ahhoz a kérdéshez, amely a tőkés társadalmi forma meghaladásának — és nem premodern visszavételének!! — a lehetőségeit kereső marxista hagyományhoz, Marx, Lenin, Gramsci, Castro, Guevara, Mézsaáros problémájához jut, mégpedig a világrendszeren belüli mozgások és perspektívák vizsgálatával.

A „marxista évszázad” a párizsi kommüntől 1968-ig, vagy a nicaraguai forradalomig (1979) tartott. Ezen belül az *egyenlőtlen fejlődés* → *leggyengébb láncszem* lenini paradigmája kiterjedt magyarázó értékkel bírt, sokáig igazolódott, 1917, 1919, a népi-demokratikus kezdetek 1948–49-ben, a kínai (1949) és a kubai forradalom (1959) a gyarmati felszabadító mozgalmak sikerei vonatkozásában. Az élet a félperifériákon (és csak néhol a perifériákon) kiélezettebben koncentrált a különböző ellentmondásokat, mint a gazdaságilag fejlett, a világrendszerben kitüntetett helyzetben lévő országokban, ahol mindig több erőforrás áll rendelkezésre a feszültségek kezelésére és a rendszer stabilizálására. Hasonló a helyzet napjaink Latin-Amerikájában, amelyben nem a periféria elmaradt országai, hanem a viszonylagosan elmaradt, vagy fejlett országok próbálnak autonómiát találni az USA felettük évtizedeken keresztül gyakorolt nagyhatalmi hegemonizmusával szemben. Némelyeknél „A világban mutatkozó asszimetriák és egyensúlytalanságok oka: a kapitalizmus” (Evo Morales), másoknál „a XXI. század szocializmusa” (Hugo Chavez) emancipatórikus plebejus demokratizmusa, a kirívó társadalmi igazságtalanságokkal szembeni fellépés jegyében.

A félperifériák forradalmait vagy reformokon keresztül kibontakozó, kapitalizmust átalakító törekvéseit azonban sohasem követte a „gall kakas harsonája”. A centrumot a félperifériák kísérletei felől nem lehetett forradalmasítani, ahogyan a falu sem kerítette be a várost — hogy felidézzük Mao egykori stratégiáját, melyet a „perifériákról történő elhalászás” szovjet elgondolásával szemben próbált érvényesíteni az ötvenes-hatvanas években. Sokba került a Szovjetuniónak — talán a létébe is — ez az utóbbi „ultra vires” program, mert a különböző afrikai és harmadik világbeli szocializmusok — saját alapok hiányában — fenntarthatatlannak bizonyultak, miközben a szovjet lakosság életszínvonalának kullogizmusával otthon ásták alá a szocializmus eszméjét. Tragikus sorsú, s minden erkölcsi példaszerűsége ellenére sem bizonyult járható útnak, a „csináljunk sok kis Viet-Nam-ot” gerilla-forradalma, amely a legelmaradottabb, legkiszákmányoltabb *perifériákon* akarta kilobbantani a forradalmi tudatosság lángját („forradalom a forradalomban”), objektíve nem létező

forradalmi helyzet hiányában (per definitionem: az uralkodó osztályok nem tudnak a régi módon uralkodni, az elnyomott osztályok pedig nem akarnak a régi módon élni, ezért össz-nemzeti, társadalmi válság alakul ki — Vlagyimir Iljics Uljanov). Ilyesmire a volt gyarmatokon vagy a perifériák országaiban, az alulfejlettség talaján ritkán került sor.

Az ellentmondások szétrobbantó halmozódásának legvilágosabb példája 1917 maradt, ahol a nagyvárosokban koncentrálódott proletár és nincstelen lét, az agrár, a nemzeti-nemzetiségi, a gyarmati kérdés és a háború szörnyűsége együtt szülték meg az első átütő erejű, de befejezetlenül maradt antikapitalista kísérletet. Torzó maradt, ne feledjük azonban, hogy a dekabristák, a narodnyik-anarchisták után a proletárforradalmár szovjetek (munkás-, katonai- és parasztküldöttek szovjetjei) már a forradalmárok harmadik nemzedékét képviselték, és hullámát alkották a kettős forradalomtól terhes korhadt cári birodalomban, a nyugatitól eltérő sajátos orosz történelmi fejlődésben. Egymásra épülő tapasztalatokkal, ahol a vereségeknek is megvolt a hasznosítható hatásuk. A hetvenes évektől, 1968-as csehszlovákiai bevonulás után és az 1983-as lengyel szükségállapot bevezetése után a Szovjetunió végképp elvesztette egykori példa szerepét, s a Kínával való, öngól értékű, mert geopolitikai jelentőségű szakítással együtt a nyolcvanas évtized végére hanyatlásnak indultak a „létezett szocializmus” országai. Az októberi forradalom elvesztette történelmi felhajtó erejét — állapította meg 1984-ben az akkor még világméreteken számító Olasz Kommunista Párt.

A külső, világrendszer-szintű centrum–félperiféria–periféria kapcsolatrendszer dinamikája nélkül napjainkban végképp nem érthetőek egy nemzetállamon belüli, belső társadalmi változások, az osztályviszonyok változásai. Sem nálunk, sem másutt. Így Latin-Amerika jelentős részeinek baloldali fordulata sem. Kuba, Chávez Venezuelája és Morales Bolíviája mellett a rózsaszínű országok is egyértelműen függetlenedési és emancipatorikus törekvések hordozói, noha az egykori szakszervezeti vezető, Lula Brazíliája, a kontinens legbefolyásosabb állama, éppen jelentős tőkés gazdasági hatalommá vált. A térségben a baloldali szellemi hegemonia plebejus–demokratikus morálra és progresszív kulturális,

irodalmi-művészeti tradíciókra támaszkodhat (egy-két példa: Gabriel Garcia Márquez, Mario Vargas Llosa, Isabelle Allende művei, a jelenbe integrálódó Simon Bolívar-i tradíció, vagy éppen Mészáros István műveinek hatása stb.).

A félperifériák (Kelet-Közép-Európa, Kína, Közép-Amerika, Latin-Amerika) azonban ettől még nem a paradicsom felé vezető felutat jelentették, ahogy ezt Radice ironikusan felvetette, hanem éppen azokat a színtereket, ahol a tőkés rendből való kilépési kísérletek feltételei összeszerveződtek — eltérően a centrum országoktól.

A centrumban a gazdasági fejlettség és a polgári politikai rendszerek bejáratott mechanizmusaihoz kapcsolódik az az előnyös helyzet, melyet az egyenlőtlen csere (értéktöbblet transzfer) és a válság-áthárító mechanizmusok biztosítanak. A pótlólagos erőforrások pedig a fejlettség talaján közömbösítették a meglévő társadalmi ellentmondásokat, az osztályellentmondást, gyengítik a nők egyenjogú, de szociálisan hátrányos, sok szempontból alávetett helyzetét, vagy a kulturális deprivációkat. Ez az egyenlő fejlődés. Magas gazdasági fejlettség, meglévő, de a rendszer keretei között tartott társadalmi ellentmondások, mert kialakították azok politikai feldolgozási mechanizmusait a pluralista, tehát szabad szerveződési lehetőségeket biztosító polgári demokratikus intézményes keretek között. Mivel minden részprobléma artikulálható és kifejezhető, ezért a feszültségek nem vagy csak kevésbé generalizálódnak, nem idéznek elő robbanásokat, következésképpen nem veszélyeztetik a rendszerintegrációt. Az állami-politikai rendszer probléma feldolgozó képessége a feszültségek megoldásához vagy legalábbis kompromisszumos túléléséhez elegendő outputtal rendelkezik, leszereelően hat sokféle, tömeges méretű radikalizmusra. Ezért van az, hogy a baloldali radikalizmus csak marginális, a rendszert megkérdőjelezni nem képes potenciálokkal rendelkezik. Partikuláris módon és célokra szerveződnek az oppozíciós mozgalmak is, csak a környezetvédelemre, csak a bér munka védelmére, csak kisebbség-védelemre, csak a nőkérdésre (feministák), csak a biodiverzitás fenntartására vagy valaminő antipolitikai vagy absztrakt államellenes, anarchista, szindikalista platformra.

Nincs közös gondolati alapja kritikus cselekvésüknek. „Egy-tényező” mozgalmak, az önmaguk emelte börtönbe zártan élnek, amikor rendszer-neutrálisan fogják fel azt a problémahalmazt, amivel szemben szerveződtek. Az izoláltan megjelenő tényezők sokfélesége az egydimenziós gondolkodás sokfélesége, amelyet az osztálytudatos polgári pártok könnyen kijátszanak velük, e mozgalmakkal szemben, vagy (részlegesen) könnyen teljesítik követeléseiket.

Eltekintve most az 1871-es kommüntől, amely azért nem csekély mértékben a német katonai megszállás következménye volt, felteendő: volt-e egyáltalán a világ legfejlettebb régióiban, élenjáró nemzeteinél, az egyenlő fejlődés alapzatán a tőkés rendszert-transzcendáló kísérlet?

Wallerstein szerint egyértelműen igen, amikor 1968 világforradalmát jellemzi. Az 1789-től eredeztethető centrista liberalizmus által dominált két évszázados geo-kulturális hegemonia kohéziójának alapjait ásta alá 1968 világforradalma, amely a modern világrendszer történetében a befejező hosszú fázis kezdete. (Wallerstein, 2006, 6–7.) Akként is jellemzi, hogy a 68-as forradalom kulturális sokkja az egyetemi világban nagyban hozzájárult a világrendszer-elmélet kialakulásához, amennyiben ekkortól kezdték kétségbe vonni világszerte a fennálló tudásstruktúrákat. Megnyílt a társadalomtudományi kutatási mező olyan addig elhanyagolt, új problémák felé, mint a nő-kérdés, a kisebbségek, az indián népeesség vagy a szexuális orientációk kérdése. (Wallerstein, 2006, 32–33.)⁵

Véleményünk szerint azonban bármilyen jelentős kulturális sokkot okozott 1968 — s ezt a rákövetkező ellenhatás ereje, a neokonzervatív offen-

⁵ Azt, hogy a hagyományos rendszerellenes (kommunista, szociáldemokrata, nemzeti felszabadító) mozgalmak hatalomra jutásuk (vagy jelentős befolyásuk) után miért és miben keltettek csalódást, illetve, hogy a szerző milyen három szekuláris, évszázados tendenciához kötötte *a világrendszer biztonságának megrendülését, illetőleg a nemzetállami struktúrák delegitimálódását*, bemutattuk („Ujszocialista alternatíva – a baloldali radikalizmus perspektívái” c. fejezet részben, 2005, 254–261.). Ebbe a vonulatba vágnak Wallerstein újabb válság elemzései is, például „A kapitalizmus a végét járja” (Eszmélet, 80. szám), vagy a 2010. februári budapesti előadása a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen. Nem egészen bizonyított azonban (empirikusan), hogy az 1967/73-mal kezdődött 4. Kondratyev-ciklus hanyatló (B) ágában van-e a világgazdaság ma is, tehát immár minimum 37 éve, vagy pedig az 5. hullám (A) szakasza már korábban elkezdődött.

zíva is megmutatta — *csak ideiglenesen, negatív rendített meg fennálló hatalmakat, tehát a hatalom megragadásának pozitív fázisáig sem jutott. Nemhogy az ellentársadalom létrehozásának kísérleti fázisába, amely a tapasztalatok szerint döntően a félperifériák sajátja.* Summa summárum: az egyenlőtlen, polarizáló és hierarchizáló tőkés világgazdaságban a félperiféria viszonyrendszere hordozta a legtöbb rendszermeghaladó potenciált, *nem a perifériák és nem a centrum.* Épp ezért a VRE szempontjából döntő kérdés: egybe eshet-e az erővonalak vektora a félperiférián és a centrumban? A nemzetállami korszakban ez nem így volt. 12 évvel ezelőtt ezért írhattuk az Eszmélet 37. számában: „Hipotézisem szerint: a tőkés *világgazdaság* („économie-monde”) egységének és a nemzeti és regionális fejlettség szempontjából hierarchikus *világrendszernek* („système mondial”) csak az együttes meghaladása lehetséges. A gazdaságilag és politikailag egyenlőtlen fejlődés a világrendszer ellentmondásai következtében a félperifériákon ismét előállíthatja a nyers, politikai szocializmusok újabb kiadásait, kísérleteit, de amennyiben azok nem tanulnak elődeik hibáiból, továbbá elszigeteltek maradnának a fejlett világ antikapitalista mozgalmaitól — ha tetszik az egyenlő fejlődéstől —, akkor valószínűleg újfent képtelenek lennének civilizációs értelemben áttörést hozni. *A későkapitalizmus megszüntetve megőrzéséhez, tehát meghaladásához az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés vektorának egy irányba kell hatnia*”. E tekintetben a centrum antikapitalista baloldala adós, nem tudott magasabb rendű alternatívát felmutatni, mint ahogy ez Közép-Kelet-Európa kísérleteinél történt.

Ha a globális liberálkapitalizmus új feltételrendszert jelent a tőke értékesülésében, nem kedvez-e ez annak, hogy az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés — száz év után — egy irányba mutathasson?

Hiszen a nemzetállami keretek között érvényesült pacifikálási technikák erodálódtak, a nemzetgazdaságokat gyakorta felülmúlja az ellenőrizhetetlen transznacionális korporációk (TNC-k) ereje. A profit egyre nagyobb hányada realizálódik a világ- (és nem a nemzeti) piacon (20–25%), s teremti meg az életlehetőségek bőségét az egyik osztály számára, míg a szerény vagy ínséges életlehetőségek közösségét a munkatársadalom (Arbeitsgesellschaft) tömegei számára. A kölcsönös függés

erősödése, a kommunikáció forradalma és ennek következtében az érintkezési formák megsokszorozódása talán több kedvező fejleménnyel kecsegtet e téren, mint ahány nehézséget okoz, mondjuk a politizálódási folyamatban a helyi, közvetlen tapasztalatok jelentőségének aláértékelésével. Bizonyos azonban az is, hogy egy ilyen kedvező fejleményre csak akkor kerülhet sor, ha a világtársadalom progresszív erői össze tudnának fogni, hogy féken tartsák a minden társadalmi viszonyt, így az ember-természet viszonyt is áru-viszonymá alakító és maga alá gyűrő profithajszát, az emberi társadalom jövőjének és a jövő generációinak érdekében. Ehhez az egészséges környezetért, a biodiverzitás megőrzéséért, az üvegház-hatás mérsékléséért éppen úgy *gazdasági, politikai és ideológiai-kulturális síkon is harcolni kell*, mint a munkaerő reprodukciós színvonala emeléséért, vagy az anyagi és szellemi javakhoz történő hozzájutás demokratizmusáért, vagy a női emancipációért folyó küzdelmek érdekében. Kapitalizmus kritikus megoldások szorgalmazása nélkül — ez nem fog menni, mert e nélkül még a problémák megértéséig sem lehet eljutni.

A modern tőkés világgazdaságon nyugvó világrendszer — egy történetileg keletkezett, fennálló, gazdagodó majd felbomló szociális rendszer — belső egyensúlyának megbomlása előre aligha látható pontosan, aligha látható, hogy hol és mikor fog ez (újra) bekövetkezni. Hogy előbb-utóbb bekövetkezzen, arra azonban komoly zökkenők, vissza-visszatérő jelek utalnak. Ha pedig egy gazdasági-társadalmi formáció túl sokszor megbillen és tartósan nem képes visszanyerni stabilitását, akkor strukturális válságba kerül. Ha többé már nem lesz képes önkorrekciókkal visszatérni a saját alapjain történő reprodukcióhoz, akkor bifurkációs pont, útelágazás következik majd be. Hogy ez visszafelé, premodern viszonyok felé, az anarchiába torkolló káosz („Bellum omnium contra omnes”), vagy akár az önmegsemmisítés felé, vagy pedig egy termékeny és humánus új egyensúlyi állapot felé ágazik-e el, az nagy mértékben a történelem cselekvő szubjektumain fog múlni. Akiknek ekkor az emberiséget kell képviselniük. Ontológiai jelentősége lesz az ismeretelméletileg adekvát válasznak, a tudás-struktúráknak.

IRODALOM

- Arrighi, Giovanni (1992): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 15–16. 145–180..
- Arrighi, Giovanni (1991): World Income Inequalities and the Future of Socialisme. *New Left Review*, I/189., IX-X.
- Harvey, David (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei. Beszélgetés Giovanni Arrighival. *Eszmélet*, 84. 95–129.
- Radice, Hugo (2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet*, 85. 681–690.
- Krausz Tamás (2008): *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán (szerk.) (2003): *Peresztrojka és tulajdonátbevezetés*. Budapest (Rusisztikai Könyvek XII.)
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszerműködésben. Globális „szabad verseny” — a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2009): A jogállami átmenet és a rendszerváltás értelmezések problémái. In: Bayer József– Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve: Változások és válaszok*. MTA PTI – L'Harmattan, Budapest, 77–96.
- Szigeti Péter (2010): *A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerekben*. (lásd e kötet 10. tanulmányát)
- Wallerstein, Immanuel (et. al.) (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Napvilág, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-monde*. La Découverte, Paris.
- Žižek, Slavoj (2009): Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. *Eszmélet* 84. Melléklet

VÁLSÁGÉRTELMEZÉSEK, VÁLSÁG EL- ÉS ÁTHÁRÍTÓ MECHANIZMUSOK: A GLOBÁLIS SZABADJOG*

A társadalomtudományok fejlődése maga mögött hagyta a XIX. századi állapotokat. Nem csak azért, mert a polgári nemzetállamokhoz köthető hagyományos vizsgálódási terepek, tehát az idiografikus történetírást kiegészítő négy nagy tudásterület, diszciplína (ökonómia, szociológia és az állami-politikai élet tanulmányozása, valamint leghagyományosabb jogtudomány) mára igencsak megsokasodott és differenciálódott, hiszen alágai és változatai jöttek létre. Az államelmélethez képest megjelent a politológia, politikai szociológia, a szociológia (szociometria, szociálpszichológia, stb.) és az ökonómia is sokfelé szakosodott (politökonómia, makro- és mikroökonómia stb.). Új, a hagyományos tudásterületek közötti elhanyagolt problématerületek váltak a kutatás tárgyává. Korábban az etnográfia, az antropológia vagy az összehasonlító jogtudomány, a közelmúltban a világgazdaságtan, a világrendszer-kutatás, vagy a társadalmi nemeket kutató gender studies. A tudásterületeket összekötő interdiszciplinaritás és a sokféle nézőpontot és elemzési módszertant gyümölcsöztetni kívánó multidiszciplinaritás sok társadalomkutatónál elfogadott mértékké vált. A tudások közötti negatív hatásköri összeütközés területein jelennek meg és fejlődnek ki a kezdetben szaktudományközinek számító, majd önállósodó diszciplínák. Az analitikus, pozitivistá diszciplináris fegyelmezettségre persze szükség van, arra azonban aligha, hogy minden szaktudós foggal és körömmel védje saját kimetszett mezsgyéjét, hogy aztán „egyre kevesebb-ről és kevesebb-ről egyre-többet és többet akarjon megtudni” — felidézve a szaktudós-

* „Válság és társadalomkutatás” konferencián (MTA PTI 2010. 11. 9.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

ról szóló Karl Popper-féle meghatározást. Eközben könnyen elfeledkezhet arról, hogy minden részstruktúra egy-egy nagyobb összefüggés alkotóeleme, ezért a szakadatlan differenciálódás — legalábbis bizonyos pontokon — maga is megszüli a szintézisteremtés, az integrálódás igényét. „Az igazság az egészben van” — idézhetjük a klasszikus német filozófia betetőzőjétől, Georg Wilhelm Hegeltől, hozzátéve, hogy a totalitás-szemlélet akkor helyes, ha az egész tagolt és levezetett egységet jelent, nem üres absztrakciót. Az önérdek követésére (tulajdonképpen: csak az önzés racionális) alapozó módszertani individualizmus felől persze a holizmus minden fajtája — így az organikus; a rendszerelméletileg; a társadalmi formációval vagy éppen strukturális determinációval megalapozott holizmus — egyaránt tarthatatlan. A holisztikus felfogást helyesen képviselők viszont az analitikus fázisban nyert szaktudományos ismereteket illesztik vissza az összefolyamatba, és annak részeként is elemzik a korábban széttagoltként elemzett, megértett mozzanatokot. (Szentés, 2009) Ne ragadjunk tehát bele a 19. századi társadalomtudományi tudásstruktúrákba, az akkori részterületek szaktudományos felosztásába, hiszen a globalizáció korában a nemzetállamokat új szereplők egészítik ki. Az egyetemes érintkezés formáit már nemcsak a világpiac közvetíti, hanem egy extenzív és intenzív multikulturalizmus is, a görög-nyugati kultúrában fogant válságfelfogásunkhoz hasonlóan. Hogyan is néz ki a válság interpretációja a társadalomkutatásban, tehát multidiszciplináris értelemben?

A válság megközelítés pozícióit, arche típusait szeretném felvázolnia, nem a közgazdaságtanban, a filozófiában vagy a szociológiában stb., hanem közös nevezőre hozva a társadalomkutatásban. Tehát nem egy tárgyi problémáról, „mi a válság, hogyan áll elő és hat”, hanem interpretációs típusokról lesz szó. Nem a ratio essendit, tárgyi struktúrákat, hanem a ratio cognoscendit, a gondolati alapokat tekintem át, vázlatosan, tézisszerűen, csak utalva jelentős képviselőkre, munkákra.

Előrebocsátva: három értelmezési típus különösen élő és elterjedt a társadalomkutatásban (persze e változatok kombinációi is léteznek).¹ Ezek bemutatása után térek majd át a globális jog szerepének a leírására és értékelésére, mert ez az egyik regulatív, közvetítő-szabályozó eszköze a konfliktusok kezelésének, amely napjainkban előtérbe került.

- I. *A klasszikus, neoklasszikus hagyomány*: a kapitalizmus alapstruktúrái önépítő tendenciájúak, autopoetikus jellegűek, s egészében prosperáló korszakát jelentik az emberiségnek — egy mondatba sűrítve. A másik, ezzel ellentétes, rivális hagyomány:
- II. *a radikális kritikai hagyomány*, amely zömében *antikapitalista kritika*. A rendszer meghaladása, transzcendálása nélkül szükségszerűek annak önromboló tendenciái, mert antagónisztikus létalap következményei: a társadalmi termelés és a magántőkés elsajátítás kibékíthetetlen egymással.
- III. *A mérsékelt kritika, kapitalizmus-kritikus gondolkodásmód álláspontján*: a rendszer strukturális reformokkal javítható, ha az állam és a politikai ágensek szembenéznek az alapviszonyok káros következményeivel, és demokratikus módon enyhítik, korrigálják azokat, válságelhárító, kompenzációs mechanizmusokkal.

A klasszikus-neoklasszikus hagyomány szerint a válság mindig időleges jelenség, hiszen aránytalanságok, diszproporcionalitások szükségképpen lépnek fel a legkülönbözőbb életterületeken és területek között. Így a termelés és a fogyasztás, ipar és kereskedelem vagy az ágazatok között, az összkereslet és összkínálat között, vagy a reálgazdaság és a pénzgazdaság között. Épp így van a túl- és alulképzettség esetében, vagy végső soron a munkanélküliség esetében is. Ha nyitott a rendszer, akkor ter-

¹ Ld. Reich, 2007. Szerző felfogása a lentebbi I. és III. álláspont kombinációjaként értékelhető.

mészetes módon lépnek fel önkorrekciónak erői, melyek hozzáigazítják az alulfejlett területeket a meglódultakhoz, mert vannak jelző mechanizmusok, amelyek átirányítják az erőforrásokat (ár, hiány, a társadalmi tiltakozás formái stb.). A válság, a rendkívüli állapotok aránytalanságai természetes folyamatok következményei. Nincs ellentmondásmentes gazdaság és társadalom, sőt, a válságnak egyenesen pozitív, tisztító funkciói vannak: endogén módon, előbb vagy utóbb, újra és újra előáll az egyensúly, a normálforma győzedelmeskedik a rendkívüliség felett, miközben mintegy evolúciós szelekció is érvényesül: a versenyképtelen erők, megoldások, cégek, szervezetek tönkremennek. Ezért hagyni kell automatikusan érvényesülni a kapitalista rendszer öngyógyító erőit és főleg piaci mechanizmusait, melyben a sztohasztikus mozgásként kialakult ár a legjobb értékmérő. Az exogén, külső emberi beavatkozás csak árt, mert megbontja a szerves-spontán folyamatokat, gyakran több kárt okozva, mint amennyit közben esetleg elhárít. Mesterséges szabályozó hatalmak — állam, jog — ha szükségesek is minimális mértékben, így a joguralomnak alávetett liberális jogállami kormányzás még elfogadható, azonban könnyen torzító hatásúvá válhatnak. A természetes egyensúly mindig endogén módon áll elő. Nyílt társadalomban hagyni kell a dolgokat a saját folyásuk szerint menni, mert az intervenció könnyen magának a válságnak az okává válhat. Ebben a hagyományban kulcs a spontán koordináció, az önszabályozás önértékkénti tételezése, a közben keletkezett veszteségek természetesnek nyilvánítása és ezzel a „milyen áron” problémájának közömbösítése. Az egyenlőtlenségeknek ugyanis nincs inherens mértékük. Következetes álláspontról a társadalmi igazságosság egy piaci társadalomban megvalósíthatatlan. Következésképpen a személytelen, dologszerű racionalítások, a piackonform megoldások kiterjesztése a társadalom gazdaságon kívüli folyamataira a tartósan jó megoldás: oktatásra, egészségügyre, kultúrára.

Ez vagy ezzel egyenértékű az értelmezés alapsémája Karl Poppernél (*The Open Societies and Its Enemies*), Michel Croziernél

(La société bloquée), Hayeknél (Law, Legislation and Liberty), Friedemannál, Ludvig von Misesnél és követőiknél található meg.²

Az ezzel ellentétes *rendszerkritikai álláspont* az, amelyik *egy eredendően antagonisztikus alapstruktúra következmény-problémáiként* értékeli a válságot, a szegénységet, a kizsákmányolást, az ökológiai problémákat, vagy a női emancipáció kérdését. Az már csak egy részprobléma, hogy a válság általános, strukturális vagy csak parciális-e, s ha ciklikus, akkor rövid vagy hosszú ciklusból és milyen periódusokból áll. Egyensúlyvesztés, leépülés, recesszió, mélypont csődökkel, majd a termelő kapacitások átrendeződése — vagy a szociológiában, politológiában ezzel ekvivalens a tanulási folyamat, vagy éppen a jogban a normatívval szembeállított kognitív elvárások funkciója —, melyet lassú regenerálódás, fellendülés és bővített újratermelés (társadalmi, politikai vagy jogi innováció) követ. A válság parciáliskénti elismerését, tehát kevésbé számító jelentőségét az előző hagyomány is tematizálhatja — de jelentőségét nem fel —, hanem leértékelve. Szemben a radikális kritikával, amely az eredeti görög válságfogalmon³ orientálódik, amelynél a crisis állapot némiképp káoszt is jelent és semmiképpen sem tekinthető természetesnek. Ebbe az interpretációs mezőbe is sokan tartoznak, s hogy nem teljesen egyforma szerzőkről van szó, ennek bemutatására egy-két változatot felvil-lantanék.

Mészáros István *Beyond Capital*-je (1995) egy ilyen filozófiai kapitalizmus-elemzés, amely az ellentmondásnak egy meghatározott, speciális típusára, az antagonisztikus ellentmondásra építi magyarázatát a strukturális válságról. A tőkerendszerben az egymást kölcsönösen feltételező két pólus, a munka és a tőke nemcsak feltételezik, hanem ki

² Kicsit részletezőbb alátámasztással: Poppernél a nyílt társadalom minden új eszmére fogékony, befogadó, szemben az őrző-szabályozó hatalmakat és tekintélyeket beépítő totalitárius rendszerekkel, melyek éppen ezért korlátozzák a társadalmi változásokat. Platon, Hegel és Marx nála a zárt társadalom ideológusai. Michel Croziernél a bürokratikus koordináció olyan hatalom, amely megakadályozza, hogy a társadalom pórusaiban végbemehessenek spontán, evolutív folyamatok. A modernizációs folyamatok gátja a francia társadalomban a bürokrácia jelensége.

³ A „krisis/crisis” eredeti jelentése: görög „krinein”=elválasztani, dönteni, (el)ítélni, bevádolni; „krisis”: döntő fordulat; 2. Jelentésváltozatok: egy veszélyes fejlődés forduló-és csúcspontja, veszélyes helyzet.

is zárják egymást. Jelenlegi reprodukciójukban a tőke különössége rendeli maga alá a munkát. Több száz éve a bér munka társadalmában él az emberiség nagy része. Amíg azonban a munka létezhetne tőke nélkül, addig a tőkefelhalmozás mindig az eleven emberi munkára, annak tárgyasult, dologi formát öltő alakzataira épül. (Így pénzre, vagyonra, termelési eszközökre, értékpapírokra). Pozícióját erősíti, hogy a tőkerendszer „tisztá formái” empirikusan, a jelenségvilágban újra kivirultak. „A tőke” immanens mozgási törvényei lépnek elénk, de azokat immáron nem a XIX. században legfejlettebb mintaországokon kell tanulmányoznunk, mert „a világ kis zugától” a „tőke globális emelkedésének” tetőzéséig jutottunk, szerzőnk persze — a tetőzést illetően — nem vitathatatlan álláspontja szerint. Következményeikkel együtt: teljesen ésszerűtlen mértékű gazdagság az egyik póluson, szegénységtermelő, kizsákmányoló struktúrák a másikon, miközben az emberiség akár végnapjai felé is közelíthet. Már nem csak az önpusztításra képes atomfegyverek miatt, hanem az emberi környezetet lepusztító rablógazdálkodás következtében is, amelyet a szerző nem hajlandó „egytényezős” kérdésként kezelni, mint a naiv ökológiai mozgalmak képviselői. A munka, a munkatársadalom önszerveződő, önmeghatározó-önigazgató pólussá, saját alapjá válása szükségeltetik ahhoz, hogy ne lépjenek fel, meghaladhatóvá váljanak a tőkés alap, viszonyrendszer önpusztító tendenciái. (Mészáros, 2008)

Szalai Erzsébet újabb munkáiban úgy fogja fel a tőkés rendszert, hogy az határ-értékeihez jutott, mert saját létfeltételeit, a humán tőkét és az újkori progresszió szülöttét – egy atomizálódó, közösséghiányos világban — a modern individuumot, továbbá az emberiség természeti környezetét kezdi lepusztítani (Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...). Nagyon érdekes Artner Annamáriának az a koncepciója, amely végső elemzésben a profitráta süllyedő tendenciájában látja az alapvető válságokat. Hasonlóan másokhoz, így Robert Wenthez, aki szintén a profitráta történelmileg süllyedő tendenciáját és az ezt enyhítő ellentendenciákat vizsgálta meg könyvében. (Globalisation. Neoliberal challenge, radical response). Kapitalizmus addig van, amíg van profit.

Amikor nem lesz profit, akkortól a kapitalizmus a végét járja. Szakadatlan növekedésre ítéltetett formáció, amely nem képes túlélni, ha önmagát csak azonos vagy csökkenő szinten tudná újratermelni. Az empirikus vizsgálatok persze nem egyformák, egyesek kimutatják a profitráta $(m/(c+v))$ tendenciális süllyedését, mások éppen az ellenkezőjét. Például statisztikával azt igazolva, hogy az USA neokon érájában nőtt a profit rate (G. Dumenil – D. Levy). Nem mindegy az sem, milyen elemzési egységekre (városállamra? nemzetállamra? melyekre? világgazdaságra?) és milyen időszakokra terjedhet ki az empirikus, gazdaság statisztikus kutatás. Annyi azonban ismeretelméletileg teljesen bizonyos, hogy a funkcionálisan adott kapitalista entitások tér- és időbeli összességét lehetetlen empirikusan kutatni. Végső bizonyosságok ezért itt nem állnak rendelkezésre. Ráadásul a centrum az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaságban válságelhárító és *válság áthárító* mechanizmusok révén pótlólagos erőforrásokhoz jut a félperifériákról és perifériákról.⁴

⁴ Artner Annamáriának a válságáthárító mechanizmusokat vizsgáló értékes felvetésére reagálva fogalmaztam meg saját álláspontom 2005-ben. Ő a tőke túltermelésével, következképpen értékesülési nehézségeivel összefüggő *globális válságáthárító* mechanizmusként értelmezte: 1. az 1982-ben kirobbant adósságválságot, amely a hitelező centrumországok és a nemzetközi nagytőke érdekében hárította át 65 (fejlődő és a szocialista) országra értékesítési nehézségeit a felesleges petro-dollárok és az olajárrobbanás nyomán; 2. kelet-európai rendszerváltások jelentették az újabb segítséget a nyugati centrum számára, hogy piacaik megnyitásával, az olcsó, de jól képzett munkaerejükkel és a centrumban már erkölcsileg elkopott, rentábilisan nem működtethető technikák és technológiák révén, azokat újrahasznosítva profitot, sőt, extraprofitokat realizálhassanak; 3. Értelmezésében a nemzetközi pénz- és valutaválságok (az 1997-es délkelet ázsiai, az 1998-as mexikói, majd orosz, a 2001-es argentinai) és a spekulációs mozgásformák szerepe is a fejlődő piacokra való betörés és a válságáthárítás eszközei.

Szerintem, ha mindez igaz — és bizony nagyon valószínű — akkor sem alapozza meg a kapitalizmus *általános* válságát („talán az eddigi legnagyobb és legutolsó válságát” — mint írja). Mindaddig, amíg az képes a termelőerők fejlesztésére, és az emberek elviselik azokat a termelési és társadalmi viszonyokat, azokat az osztály szintű egyenlőtlenségeket, amellyel ez a termelési mód jár, addig e társadalmi alakulat nem élte túl önmagát. Tudniillik, a régi technológiák lecserélése az újjal — a válság a tőke elértéktelenedése — a termelőkenyebbrel való felváltás kényszere nyomán áll elő. Mindaddig, amíg lejátszódik ez a kiselejtezése az adott technológiai szinten már nem versenyképes tőkéknek (végbemegy egy struktúraváltás), tehát a régi helyére lép az új, addig ez ciklikus válság és „teremtő rombolás”, a termelő erők fejlődésének normális kísérőjelensége — a tőkés gazdálkodás alapzatán. Általános válságnak éppen az helyzet bizonyulna, amikor elmaradna a *tőkeállomány megújítása a centrumban*, mert akkor az áthárító mechaniz-

Tehát amíg terjeszkedni is tud nem kapitalista területek és zónák felé, addig nehéz kimutatni, hogy megvan-e még autochton, belső felhalmozási képessége, vagy pedig az már valóban erodálódott. Száz év alatt csökkent a Rosa Luxemburg-féle, a belső felhalmozási képességet kétségbe vonó elemzés érvényessége, mert a centrum a termelő erőit azóta többször képes volt megújítani, tudományos-technikai forradalmakkal. Azonban a probléma teljesen ma sem szűnt meg. Egyrészt még most is van hova terjeszkednie a tőkeviszonynak extenzíve, kiterjeszkedéssel (a nem-kapitalista zónák felé) és másrészt intenzíve is (az oktatás, a kultúra, az egészségügy, a sport humán szektorai felé) — ami sokak szerint nem feltétlenül nagy dicsőség. Immanuel Wallersteinnél pedig ismert módon a rövid ciklus és a hosszú hullám egybeérése vezet ahhoz a bifurkációs ponthoz, útelágazáshoz, ahol a rendszer egyensúlyi állapotából kibillen, nem tudja azt helyreállítani, ezért a cselekvési autonómia megnövekszik és döntővé válhatnak a relatíve szabad akaratú protagonisták tettei. Egy ilyen válságszituációban akár ki nem számítható kis lépések is nagy és súlyos konzekvenciákkal járhatnak: az önpusztítástól a rendszer meghaladásáig terjedően.

A társadalomtudományok felől teljes bizonyossággal állítható, hogy sohasem jött volna létre a világrendszer kutatás, ha az Annales iskola és Fernand Braudelnek a társadalmi idő fogalma ezt nem előzte volna meg, amikor is Braudel megkülönböztette és szembeállította a társadalmi idő fogalmát az idiografikus történetírás azon tendenciájával, amely csak a konjunkturális mozgásokkal foglalkozik, eseménytörténet szintű feldolgozással. Így van ez a politikatörténet-írással is. A történetírás ezen pozitivistikus, forrásfeldolgozáson nyugvó tendenciája persze egyáltalán nem értéktelen, de a társadalmi vagy strukturális idő kereteiben, tehát gyakorta rendszerspecifikus élel vetődnek fel a legkülönbözőbb események, ami csak akkor tűnik fel, ha a hosszú hullám, a la longue durée álláspontjáról vizsgálják ezeket. A strukturális időt a

musok valóban csak késleltetni tudnák azt a gazdasági összeomlást, amelyet minden addiginál nagyobb társadalmi és politikai feszültségek jellemeznének — nyomukban a társadalmi formaváltással vagy pedig a barbárság és a pusztulás alternatívájával.

világrendszer kutatásban pedig egyáltalán nem valaminő nomotetikus merevséggel fogják fel, nem az „örök” természettudományi törvény módján, hanem éppen az idiografikus és nomotetikus törekvések dualizmusának meghaladása a világrendszerkutatás módszertani nívója. Roppant fiatal — Wallerstein szerint unidisziplináris — tudományágról van szó, amely csak a XX. század hatvanas éveitől bontakozott ki.

Summa summarum, itt az alapviszony önromboló tendenciáiról, immanens ellentmondásairól van szó, ahol kaotikus állapotok lépnek fel, s ahol az ágensek éppúgy képesek a rendszer többféle transzcendálására, mint elpusztítására. A jövő nyitott.

A harmadik, rendszerkritikus pozíció abból indul ki, hogy az előző egyáltalán nem téves, mert reális problémákat vet fel. Azonban nem a XIX. századhoz kell ezt pusztán kötnünk, kezelnünk, éppen nem, mert a Marx korabeli kapitalizmushoz képest jelentős változások mentek végbe, és ezért a marxi *konfliktuselméleti alapú magyarázatot*, amely nem csak polit-ökonómiai és filozófiai, hanem éppúgy megvan a szociológiai pandantja, *ki kell egészíteni az integrációelméleti feltevessel, a rendszerelmélettel, a strukturalista-funkcionalista magyarázattal*. Ekkor a válság legalábbis mérselkelhető vagy kezelhetővé válik, sőt, a ciklikus mozgások egyfajta természetes evidenciaként értékelődnek, illetőleg pozitív funkciója is lesz a válságnak. Legvilágosabban a Schumpeter-féle alkotó rombolás (creative destruction) fejezi ki ezt az adaptációs folyamaton keresztül tisztító, pozitív funkciót, amely a technikai-technológiai innovációt, üzemszervezést stb. mozgatja, megújítva a tőke értékösszetételét, belső állományát. Néhány változatra utalva: egyfelől a német szociológiai társaság vitái a hatvanas évek végén, a hetvenes évtizedben, amiből — más hatások mellett — kinőtt ez a rendszerelméleti paradigma, amely szerint olyan válság-elhárító mechanizmusokat épít ki a kapitalizmus, amelyek ellentmondásos természetét a politikai rendszer közvetítésével egy új mozgásformába terelik, oldják fel. A kapitalizmus és a demokrácia összeférhetővé válása egyáltalán nem evidens, a XIX. század „honorácior-demokráciáiban” (Weber) egyáltalán nem ért össze, sőt, a cenzusos választójog következtében ez egyenesen fel sem merülhetett. Ezért az osztályuralom és a

politikai hatalom egybeesett. A kettő elválása az általános választójogot és szabad szerveződést biztosító pluralista demokráciák második világháború utáni teljesítménye, az érdekegyeztetéssel, a munka és a tőke közötti osztálykompromisszummal, éspedig a szociális vagy jóléti államokban. Tehát nem arról van szó, hogy a cseregazdaság és az értéktöbblet-termelés és felhalmozás ne szülne szakadatlanul óriási feszültségeket, aránytalanságokat, szegénységet és kizsákmányolást. Nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalmi élet egyéb területein is jelen vannak az alapviszonyok következtében a latens- és diszfunkciók. Azonban a politikai-adminisztratív rendszer teljesítményein keresztül ezeket mérsékelni, anyagi és kulturális kompenzációs mechanizmusokkal kiegyensúlyozni lehetséges. A cseregazdaság spontán, immanens folyamataiba való beavatkozás — összkereslet-összskínálat szabályozása, keresletöszönzés, motiváció menedzsment, kontraciklusos beruházás politika — nagyon is a Welfare State és a demokrácia-paradigmán keresztül történt, polgári nemzetállami keretek között, amit aztán a kibontakozó globalizáció megtört. Aláásta, erodálta azt a nemzetgazdasági alapot, amelynek adekvát politikai intézményesülései voltak az adott kor adott feltételei közötti szabályozó hatalmak. Az előfeltételek felszámolódásával a politikai rendszer is átalakult. Ismert következmény a nemzetállamok feletti regionális integrációkban a demokrácia-deficit jelensége vagy éppen az „életvilág gyarmatosítása” (J. Habermas). Itt az érdekvezérelt piaci tevékenységek és a közigazgatás (állam) rendszerszerű működése közben a humán kapcsolatok áldozatul eshetnek, ha az intim- és civil szféra értékhordozó kommunikatív cselekvéssel nem tudja korlátozni a rendszer elidegenítő tendenciáit. A gazdasági (piaci) és kormányzati rendszer imperatívuszait a Bürgerliches Gesellschaft kommunikatív hatalmának kell korlátoznia a nyilvános téren és deliberáción keresztül. Csak az összefolyamat közvetítettsége vezethet el az immanensen veszélyeztetett életvilág védelméhez. Egy másik frankfurti iskolai háttérű gondolkodó pedig arra mutatott rá, hogy az *egyedi tőkéék* szintjén, az *össztőkéék* szintjén és a gazdasági, a társadalmi és a politikai élet újratermelésének, *összstruktúrájának szintjén* egyaránt vizsgálni kell ezeket az elhárító mechanizmusokat (Claus Offe). Az összstruktúra túlélési ké-

pessége olyan nézőpont, amely egyben a túlzottan ökonomista megközelítésekkel szemben — melyek csak a bővített reprodukció feltételeit, a növekedést vagy annak hiányát vizsgálják — alkalmas a társadalmi és politikai ágensek relatív autonómiájának, cselekvési terének és törekvéseinek a számbavételére. Konklúziójában eléggé hasonló a német filozófushoz és szociológushoz az amerikai közgazdász Galbraith elgondolása a modern kapitalizmusról: az ellensúlyok kiépüléséhez (counter-powers), a társadalmi ellenhatalmak koncepciójához, amelyet egykor a szakszervezetek, baloldali politikai pártok és a civil társadalom dinamizmusa együtt képviselt a tőke és megszemélyesítői túlhatalma ellenében. Ezek civilizálták a kapitalizmust. A neokeynesiánus, neoinstitucionalizmus vonulat vagy a Franciaországban és az USA-ban honos „l'école de régulation” iskola (M. Beaud, M. Aglietta, David Kotz) vagy a szociológus Alain Touraine (Production de la société-je) szintén ebbe az értelmezési típusba tartozik. Miként nálunk Forgács monográfiája (2009), amely a tagállami és az uniós intézményrendszer válságkezelő mechanizmusainak összehangolását, reformjait szorgalmazza.

Ha így néz ki ez a dolog, akkor most már rátérhetek az új jogi jelenségek értékelésére. Teljesen nyilvánvaló, hogy az ötvenes-hatvanas-hetvenes években, a polgári nemzetállam fénykorában megteremtett társadalom integrációs forma domináns jogfelfogása az volt — persze, az akkori világhelyzetben, a geopolitikai körülmények közötti Pax Americana–Pax Sovietica kölcsönös fenyegetettsége és kihívása mellett —, hogy a nemzeti törvényhozó hatalmak akceptálták az érintett makrogazdasági szabályozási technikákat, a háromszor nyolc órát, az egyenlő munkáért egyenlő bért, a minimálbér intézményesítését, az alsó néposztályok számára hozzáférhetővé tett ingyenes vagy támogatott felsőoktatást, és a kulturális javakhoz való hozzáférést. A nemzeti törvényhozás, a jog ebbe a pozitív végösszegű játszmába makro szintű szabályozóként funkcionált, mégpedig ex ante konfliktusmegelőző és ex post konfliktuselhárító eszközként. Mindezt az emberi jogok második generációjának, a gazdasági, szociális és kulturális jogoknak a kifejlődése kísérte. A fordulatot a globalizáció hozta, amely nemzetgazdaságokat

erodált és egyben új szereplőket (TNC-k) állított előtérbe a világgazdaságban, a kommunikációs forradalommal összekapcsolta az áru- (elektronikus vásárlás), pénz-, tőke- és értékpapírpiacon stb. — egyre nagyobb mértékben a világpiac uralma alá helyezve a helyi piacokat és társadalmakat. A világgazdaság mértékviszonyai egyre kiterjedtebben érvényesülnek. A világkereskedelem és kommunikáció dinamikája együtt járt az angolszász politikai minták széleskörű exportjával: a dezetatizációt, és a deregulációt a kínálati gazdaságtan és a monetarizmus fellendülése kíséri, magyarázza és motiválja.

Mit dereguláltak?

A polgári nemzetállam neokeynesianus szabályozási technikáiból azokat a megoldásokat, amelyek a szervezett kapitalizmushoz kötődtek, s útjában álltak a globális piacoknak. Nem arról volt szó pusztán, hogy a nemzeti jogrendszer megtisztítsák az időben hatályon kívül nem helyezett, okafogyott vagy redundánssá vált elemektől, amely jogszabály inflációt előállító bürokratikus világunkban időről-időre szükségessé válik. Hanem arról, hogy ez a dereguláció egy újfajta regulációnak is teret nyisson. Ezzel utolsó témánknál vagyunk, *az államon kívüli szabadság terjedésénél, a nemzetközi érintkezés bizonyos dimenzióiban.*

Hogyan szabályoznak?

Kétféle új jogfelfogás, irányzat jön itt szóba. A *jog gazdasági elemzése*, Posner, Keljanovski és társaik az intézmények költség/haszon elemzésével (a per, a végrehajtás, a teljesítés hasznossága vagy az ár- vagy normakalkuláció problémája, stb.) foglalkoznak. A chicagói iskola piacosítási tendenciáit és kritériumait viszik bele a jogba, de a jog náluk elsősorban makro összefüggésben jön szóba. Éppen eltérően *a gazdaság jogi elemzésétől*, ahol *leszállnak mikroszintre, s az állam nélküli szabadság*, egy spontán egységesülő világjog megalapozásában látják a jogfejlődés új útvonalát. A globalizáció szüli a „globale Bukowina” Günther Teubner féle elemzését (Teubner, 1996), aki az egykori Osztrák-Magyar Monarchia-beli szabadjoghoz (államon kívüli helyi szokásjogok, gyakorlatok, technikák, kereskedelmi és népszokások) hasonló helyzetként értelmezi a jog újjászülető jelenségeként a globális szabadjogot („Zur

Emergenz eines transnationalen Rechtspluralismus”), a késői modern társadalmak jogi pluralizmusát. (Teubner, 1995)

Melyek ennek a jogrétegnek a terei? — egyelőre deskriptíve.

Ad 1. A *globális pénzpiacok különféle ügyleteinek bevezetése* (futures; swaps; junk bonds; derivatives), amikhez deregulálni kellett a nemzeti szabályozásokat. (Dezalay, 1992)

Ad 2. A *WTO jogvitákat rendező testületének (DSB) joggyakorlata* (például Alain Freeman⁵ és Susane George jellemezte ezt).

Ad 3. Az új *lex mercatoria*, amely Francesco Galgano (Globalizáció a jog tükrében) értelmezésében éppen az államon kívül dolgozza ki magatartásmintáit, mértékviszonyait, éppen a törvényhozó általános akaratával szemben képződő spontán-flexibilis jogként, ahol egyfelől a *bíró alkotta jog* kerül előtérbe, másfelől az *atipikus szerződések*. Találóa s sűríti az olasz jogászprofesszor e két tendenciát, amikor „*a jurisdição primatosa a legislatio felett*” tézisét megfogalmazza. Az absztarkt-általános, előre szabályozó törvényi joggal, lefektetett jogtételekkel szemben érvényesülnek a spontán előálló tapasztalat szűlte evolúciós változatok, magatartásminták, a kereskedelmi szokásokra és szabványokra építve a joggyakorlat megoldásait.

Tagadhatatlan, hogy a bíró alkotta jog lehet gyors és rugalmas. Azonban amikor elsőször, tehát még precedens nélküli helyzetben ad a bíró új megoldást, akkor ezzel a felek nem számolhattak, hiszen cselekedetükkor ez még nem létező elvárás volt. Sérül tehát a jogállami jogbiztonság-kiszámíthatóság elve. Voltaképpen lehetetlenre kötelez az, ha

⁵ Egy brit közgazdász esettanulmányszerűen, mintegy „cseppben a tengert” mutatja meg, hogy eltérően a szabadkereskedelem mítoszától, a GATT és a WTO hogyan védi meg a gazdag országok érdekeit. Történetesen a dömpingtilalom szabályára hivatkozva zárták ki a lengyel golfkuli autók USA-ba irányuló exportját. Olyan büntetővámokat szabtak ki e kisautókra, amelyekkel a hasonló használati értékű amerikai kocsik eladási árszínvonala fölé emelték a lengyel termék összköltségét. Ezzel lehetetlenítették el a lengyelországi előállítási költségek alapján igencsak nyereséges exportot. (Freeman, 1998).

valaki érvényesen rögzített elvárás hiányában nem számolhat előre magatartása jogi következményeivel. A másik tendencia az atipikus szerződésekben ölt testet. Ezekben elvileg nincs semmi „csoda”, hiszen a civil jogban minden megengedett, amit a törvény nem tilt. A kiindulópont a szerződési szabadság, így e jogterületen a mellérendeltségi viszonyokban álló magánfelek akaratautonómiája érvényesülhet, ezért a magánjogi törvénykönyvek normái diszpozitívek, tehát eltérést megengedőek (szemben a közzogra jellemző kógens normákkal). Amikor azonban *az atipikus szerződések normáit nem-szerződő felekre is kiterjesztik* a választott bíróságok gyakorlatában, ebben a pillanatban már szabadjogi jogtalálásról van szó.

Normatív hogyan értékelhetőek e fejlemények?

A pozitív értékelés szerint, miután nem kényszerrend ez a jogtalálás, mint a nemzetállami jogalkotásnál, hanem egy annak helyére lépő önszabályozás, ez egy társadalmasodási folyamat, ahol a szereplők a saját gyakorlatukban dolgozzák ki a mértékeket. Ezt a mikro-szintű szabályozás pozitív folyamatként értékeli — elsősorban a liberálisnak tekinthető szerzők. A másik, konkurens értékelés azzal érvel, hogy ami nem állami, az egy szupranacionális szereplők által diktált, közel sem semleges jogászjogi jogréteg. Ez az üzleti-jogász jogi, nagy amerikai ügyvédi irodák által kimunkált jog szemben áll a nemzeti törvényhózzással és szemben áll a nemzetközi jogi egyezményekben rögzített emberi jogok nem egy vonatkozásával, követelményével. Lerontja azokat. Az-e a természetes, hogy az erősebb diktálja a quasi jogot, vagy pedig az, hogy a sok gyenge kikényszeríti az állami-nemzetközi jogi-emberi jogi szabályozást a kevés hatalmassal, a szupranacionális erővel szemben? — kérdezi a baloldali értékelés.⁶

⁶ A baloldalisággal aligha vádolható F. Galgano sokat mondó, spontán őszinteséggel jegyzi meg: „Az önszerveződő és önmagát kitaláló civil társadalmat, ha jobban megnézzük, a *societas divitum*, a társadalom gazdag fele alkotja, míg a szegények (*societas pauperum*) továbbra is az államhoz kénytelenek követeléseiket intézni. Ugyanez történik a polgári igazságszolgáltatás területén is: a *societas divitum* bírósága választott bíróság, ami drága, de gyors és hatékony, ezen kívül a felek különleges szakmai hozzáértésük alapján kiválasztott bírakra bízhatják a döntést. A *societas pauperum* bírósága ellenben továbbra is a taláros bíróság, amely olcsó vagy ingyenes, de lassú és szervezetlen, valamint nem szakosodik. A választottbíráskodás gyors fejlődésben van, sokasodnak az állandó fórumok.

Szerintem lényegében két folyamatról van szó: *létezik egy új lex mercatoria, egyfajta szabadjog, amely egy kockázattelepítés, gyengébbekre hárítás abban a kétségtelenül interdependens, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus dependenciákkal járó globalizációs erőterben, amelyben a nemzetközi kereskedelem zajlik. Így lehet látni, hogy a globalizáció szülte nemzetállami dereguláció hogyan egészül ki egy világjogi regulációval, voltaképpen szabadjogi re-regulációval.*

IRODALOM

- Artner Annamária (2001): Bárgyú Játékosok, *Eszmélet* 55, 172–74.
- Artner Annamária (2003): Válság és globalizáció, *Ezredég*, XIII.2.
- Dezalay, Yves (1992): *Marchands de droit, la restructuration de l'ordre juridique international par les multinationales du droit*. Fayard, Paris.
- Forgács Imre (2009): *Mégsem éjjeliőr? Az európai kormányzás esélyei és a pénzügyi válság*, Osiris-Zrinyi, Bdapest.”
- Freeman, Alain (1998): A szabadkereskedelem mítosza – a GATT és a WTO szerepe a világgazdaságban. *Eszmélet* 40., 57–80.
- Francesco, Galgano (2006): *Globalizáció a jog tükrében. A gazdaság jogi elemzése* (fordította: Metzinger Péter), HVG Orac, Budapest.
- Mészáros István (2008): *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez*. Első rész. Az ellenőrizhetetlenség árnya. (Fordította: Csala Károly) L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Reich, Robert (2007): *Supercapitalisme Le choc entre le système économique émergent et la démocratie*. Vuibert, Paris.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Szentes Tamás (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Napvilág, Budapest.

Mindez az egészségügyi ellátással mutat rokonságot, ahol a lényegi különbség a bizalmi, választott orvos és a társadalombiztosítás által biztosított névtelen orvos által nyújtott szolgáltatások eltérő színvonalában jelentkezik.” (Galgano, 2006, 99.)

- Teubner, Gunther (1995): Die zwei Gesichter des Janus: Rechtspluralismus in der spätmodernen Gesellschaft. In: *Festschrift für Josef Esser*. Müller, Karlsruhe, 191–214.
- Teubner, Gunther (1996): ‚Global Bukowina’: Legal Pluralism in the World-Society. In: *Global law without a state*. (ed. Gunther Teubner), Dartmouth, 3–28.

VILÁGREND ÉS VILÁGRENSZER

GALLÓ BÉLA GEOPOLITIKAI KÖNYVÉRŐL*

Tartalmas könyvet írt politológiai témájáról Galló Béla, amikor az újkapitalizmus régi világának biztonság- és geopolitikai viszonyairól, továbbá nemzeti külpolitikánk jellemző összetevőiről értekezett, az elmúlt húsz év perspektívájából. Tehát a globalizációs kor poszt-jaltai viszonyait tekinti át. Hazai perspektívából „az utolérni (a Nyugatot) és túlélni” (az emberi civilizációt veszélyeztető társadalmi praktikákat) közel sem könnyű feladatairól van szó, amikor is a rendszerváltás utáni magyar társadalom olyan körülmények közé került, amelyben egy új típusú világrendre volna szükség, amely azonban várat magára.

A szerző esszének tekinti tanulmányát, közelebbi műfaji meghatározás nélkül. Valóban, közérthető formában és egyéni irodalmi stílusban boncolgat tudományos problémákat. A szaktudományos terminológia és bizonyítottság ebben a műfajban lehet „soft”, ahogy Montaigne sem élt a XVI. században „hard” eszközökkel, (hogy ezt a számítástechnikából jövő fogalomhasználatot vetítsük vissza — éppen a szemléletesség kedvéért — a műfaj klasszikusára).

Az esszé műfaján belül nem új hipotézisek felvázolása teszi a munkát kísérletté, hanem sokkal inkább az, hogy értékes elemzésekkel áttekintő, összefoglaló tablót fest, ahol az útkeresésnek is helye van. Erre tesz eredményes kísérletet. A modern világ akut kríziseit diagnosztizálva a holisztikus szemlélet elkötelezettje, amit közel hoz a rendszerkritikai megközelítéshez. Előrebocsátva: világrend nélküli állapotban élünk politológusunk fő tézise szerint, mert nincsenek adekvát válaszok a globalizációs kor kihívásaira.

* *Az újkapitalizmus régi világa. Biztonság, geopolitika és nemzetközi mozgáster a globalizáció korában Napvilág, 2010, 176 oldal.*

Itt mi arra vállalkozunk, hogy érzékeltessük a munka probléma-világát, kiemeljük a világállapot bemutatásának gallói jellemzését, és néhány kritikai észrevételt, vitapontot fogalmazzunk meg.

A globalizáció világa teremtette új viszonyok jellemzésében Galló nem osztja a nemzetközi kapcsolatok elméletének idealista — funkcionista, neofunkcionista, globalista — álláspontjait: azt, hogy a korlátlan önzés alapján terjeszkedő vállalatbirodalmak és a nemzetállami szabályozások alól kibújt pénzüpiaci szereplők a nemzetállamokat hát-térbe szorítva csökkentik a nemzetközi intézmények és politika hatalomelvűségét, érvényesítve a gazdaság kooperatív logikáját, minek nyomán a konfliktusok technicizálódnak és a „világ békés hálózatok finom szövődikévé szelidül” (32. p.). Semminemű hálózatosodás, lett légyen szó a nyilvános G 20-akról vagy a titkosan ülésező Bilderberg-csoportról, a nyugati világ valóságos globális uralkodó osztályának tömörüléséről, nem kapcsolja ki az államközi viszonyokat, azok mérvadó szereplőit geopolitikai aspirációikkal (és pedig az USA, az EU, Kína, és a 2001 óta létező Sanghaji Csoport, és Oroszország kerül jellemzésre, bemutatva egyben a transzatlanti blokkon belül is létező, nálunk szívesen elhallgatott komoly feszültségeket /96–107. p./). Így az európai identitás hiányára vonatkozó, „Ki látott már európaít?” Raymond Aron egykori fricskázását — amelyre még lehet válaszolni. Látott a mi József Attilánk, amikor a Thomas Mann üdvözlését zárta. („Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen. / Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen / néz téged, mert örül, hogy lát ma itt / fehérek közt egy európaít.”) Módszertani válasz pedig, ahogy a gyümölcs csak a körtében, almában, szőlőben, dióban létezik, nem elkülönült nem formájában, azonképpen az európaiság hordozói is csak az európai népek lehetnek, spanyolként, hollandként, olaszként, németként, franciaként, magyarként. Feszültséget mutat a régi és új Európa iraki háborúhoz kapcsolódó amerikai distinkciója. Szívesen feledtetné az olajkészletek feletti ellenőrzés szuperhatalmi ambícióját az új Európa igénylése, vagy azt, hogy a német-orosz közeledés ellen a tengerentúlon szívesen keresnek szövetségeseket, lengyeleket vagy éppen magyarokat, vagy éppen a vajdaság bombá-

zása — mutatják a transzatlanti szövetség törésvonalait. Egyben az európai politikai egység magas fokú hiányát és a korlátozott cselekvőképességet.

A nagyobb egésztől annak belső összetevői felé haladó elemzések kitérnek az (majdnem) egyetlen talpon maradt nemzetállam, de egyben gyengülő szuperhatalom önképének jellemzésére. Majd nemzeti mozgásterünk feltérképezése következik.

A magyar külpolitika közelmúltját elemző fejezet nemcsak terjedelmileg a legnagyobb, hanem az egyik legérdekesebb tárgyalt téma. Kosáry Domokost idézve támasztja alá a holisztikus elemzés szükségességét, amikor a magyar történelmi tudat hibájaként konstatálja, hogy az országot valaminő külön szigetként fogja fel, lemondva ezzel az összeurópai és egyetemes történeti folyamatokba ágyazódó, a nagypolitikai tendenciákat figyelembe vevő elhelyezésről. Földrajzilag Európa közepén, történelmileg és geopolitikailag mindig a Kelet nyugati vagy a Nyugat keleti határvonalaként (limes ország) léteztünk, a nemzetközi környezettől igen erős függésben. Az ilyen ütközőzónában a külpolitikai kiszámíthatóságnak pedig viselkedési standardé kell/kellene válnia. Az elmúlt húsz év konzervatív kormányai (1990–94, 1998–2002) inkább az ország területi határain kívül élő kisebbségekre, és az általuk sajátosan értelmezett regionális politikára helyezték külpolitikájuk fő hangsúlyát, elvértve, hogy a térségben nem mi, hanem Lengyelország került a regionális középhatalom státusába. A magyar kisebbségeknek csak árt, ha a kisantantot támasztják fel illuzórikus törekvések. A szocialista-liberális adminisztrációk a nyugati integrálódást prioritizálták, helyesen kiszélesítették a környező országokkal az alapszerződéseket, miközben ügyetlenül átengedték ellenzéküknek a nemzeti érzelmek kisajátítását. Az egyseges és nemzeti érdekeinket a világ folyamatai felől korszerűen értelmező *külpolitikai doktrína sajnos várat magára* — állítja a szerző.

Itt térhetünk ki a semlegesség kérdésére, melyet a tanulmány két mondattal intéz el. „Amikor 1991. június 19-én az utolsó szovjet alakulat is elhagyta az ország területét, a szuverenitását visszanyert állam előtt megnyílt az út a transzatlanti szervezetekbe integrálódásra.

A pillanatnyilag előállt geopolitikai vákuumban elvi lehetőségként felfutott ugyan az ország semleges státusa, de a mértékadó pártok egyértelműen a transzatlanti elkötelezettségekben jelölték ki Magyarország Nyugat-politikájának kívánatos lényegét.” — írja (115. p.). Számunkra éppen a holisztikus módszer alkalmazásának elfogadása okán ez kissé elnagyolt jellemzés. A semlegesség hívó szava 1956-ban és 1989-ben egyaránt a *hamis tudat jelensége* volt. Mozgósított, miközben éppen a nagyobb egész, a nemzetközi kapcsolatok szempontjából hazánk ilyen geopolitikai státusra, tehát kivételes közvetítői funkcióra nem tehetett és nem is tett szert. Éppen mert nem a belső akaraton, hanem a külső, multilaterális elismertségből következő, illetőleg éppen be nem következett elismertségen múlhat a semlegesség. Persze, a győztes politikai osztály számára éppen nem a népi követelések, hanem a hatalmát-stabilizáló konformitás az irányadó.

Azt gondoljuk, a könyv az Eszmélet olvasóinak érdeklődését azzal különösen kiválthatja, hogy legfontosabb tárgyi problémájának, a világgállapotnak a bemutatása során foglalkozik a világrend és a világrendszer kategóriák jelentésével. A *világrendszer* a komplex világtársadalom egészére vonatkozó, ab ovo történelemfilozófiai absztrakciós szintű fogalom, míg a *világrend* olyan geopolitikai fogalom, amely egy meghatározott erőviszony-szerkezetet és olyan intézményrendszert fejez ki, amely előbbit megtestesíti. A rend mindig viszonylagos és időleges, nagyhatalmi érdekek és érdekegyeztetés eredője, mert nem zárja ki a (részleges) anarchiát sem. Erőviszony-szerkezetből és intézményrendszerből áll a világrend, amely követi a hatalmi egyensúly geopolitikai elvét, az *ad conservandum equilibrium*-ot. A nemzetközi intézményrendszer mindig a hatalmi egyensúlyban bekövetkezett módosulások, döntő mértékben a háborúk hatására változik meg. Ezért „a világrend többnyire mindig a háború előtti béke intézménye” (57–58. p.).

Ehhez a definiálás igényével azt tehetjük hozzá, hogy a világpiac mértékviszonyainak következtében *homogenizálódó* modern tőkés világgazdaság és a világtársadalom — szociálisan, kulturálisan, vallásilag és politikailag megszüntethetetlen — *heterogenitásának* kölcsönhatásos

mozgásformája a *világrendszer*, melyet kölcsönös, de aszimmetrikus függés és hierarchikus viszonyok jellemeznek. Azt tehát, hogy a világgazdaságban lévő immanens munkamegosztásnak van egy társadalomstruktúrája, amelyre más tagozódások rétegződnek, nem feledhetjük. Gazdaság és társadalom egyaránt a nagyobb egész, a rendszer, a világrendszer összetevői. A világrendszer-kutató iskola (I. Wallerstein, G. Arrighi, P. Taylor stb.) álláspontjáról a *világrendszer* éppen ezért nem, vagy legalább is nem elsősorban történelemfilozófiai, hanem *társadalomelméleti* kategória, amely ott találkozik a *világrend geopolitikai* terminusával, ahol a világrendszer mozgása magyarázatot ad egy időszak világrendjének kialakulására. Különösen akkor jogosult a világrend és a világrendszer megkülönböztetése, ha a kapcsolatot is látjuk közöttük. Ezt világítja meg a Taylor bevezette „csúcshegemónia” fogalom. Mi tehát a hegemónia¹ és mi a csúcshegemónia különbsége? *Hegemón hatalom* mindig az, amely a tőkefelhalmozás területén elért sikereit odáig tudja fokozni, hogy *termelési előnyeit* — melyek valamilyen csúcstechnológiából következő világgazdasági quasi monopolium helyzetből adódnak, s extraprofitot eredményeznek — *kereskedelmi előnyökké*,² ezeket pedig jelentős nemzetközi *pénzügyi központtá* tudja fejleszteni. Ez eddig Wallerstein. A hegemón hatalom pedig *akkor és azért tud csúcshegemóniára szert tenni, amikor egy jelentős háború utáni rendezésben valaminő geopolitikai, stratégiai ügyességet tanúsít*. Kijelölve az újjáépítés útjait, módjait, megszervezi-elrendezikikényszeríti, majd pedig nemzetközi szervezetekkel, intézményekkel oltalmazza az új hatalmi egyensúly létrejöttét és reprodukálódását. Diplomáciai ügyesség is kell tehát a saját céljait szolgáló világrend létrehozásához, melyben önös érdekeit egyben a rendszer egyetemes érdekeként jeleníti meg. Éppen ez történt a II. világháború után győztes atlanti hatalmakon belül, a brit igényeket lenyomó trummann-i stratégiával (pl. Marshall-terv és hidegháborús fordulat). És éppen ez történt a balkáni

¹ Eltekintve ehelyütt, az intellektuális és morális fölény tartománytól, a Gramsci-féle legitímációs összetevő taglalásától, melyet bemutattuk a „Világrendszernézőben” c. könyvünkben. (Napvilág, Budapest, 2005, 75–86.)

² A szabad kereskedelemben az egyenértékcsere mellett létező (esetleges) komparatív előnyök sem feledtethetik az egyenlőtlen csere tényeit és mechanizmusát.

háborúk nyomán, ahol a föderatív Jugoszlávia feldarabolásában a német megerősödéstől tartó USA nem vállalt kezdeményező szerepet, de ha egyszer már a folyamat beindult, akkor Oroszország balkáni befolyásával szemben és a saját javára cselekedett Koszovó kérdésében. Ahogy Galló esszéisztikusan fogalmaz, ami a balkáni konfliktusokban kezdetben „Európa órájának” látszott, az „Amerika órája” lett. A Balkán potenciális instabilitása pedig ügyesen kijátszható kártya maradt egy estlegesen túl erőssé váló EU-val szemben.

Itt térhetünk most már rá az *aktuális világrend-nélküli állapot* finomszerkezetének bemutatására, a könyv egyik legfontosabb és helyeselhető mondandójára. A „már nem ...még nem állapot” két világrend közötti helyzetet fejez ki, egy hosszúra nyúló interregnumot. Mi okozza ezt? Válságdimenziók egybecsúszása — így Galló. A modernitás civilizációjának halmazati válságjelei az ökológiai, demográfiai, élelmezési, energetikai és egyéb biztonsági problémák, s főleg pedig az, hogy nem keletkezett planetáris felelősséget viselő, merészen innovatív tartalmú politikai szervezettség. Valaminő globális irányítási szisztéma, de nem feltétlenül globális kormányzás,³ amely szembenézne ezekkel a kihívásokkal és felváltaná a nyers erőszak érvényesítésének gyakorlatát. A jaltai kétpólusú világrend már húsz éve nem áll fenn, elmúltak a világ pacifikálásának azon módszerei, melyeket H. Marcuse olyan mérvadóan írt le „Az egydimenziós ember”-ben (1965), de az USA gyengülő szupermáciája ellenére még sem multipoláris a világrend. „A hatalmi egyensúly szférájában bekövetkezett világtörténelmileg példátlanul aszimmetrikus katonai szituáció ellenére patthelyzet van. Az egyedüli szuperhatalomként funkcionáló Egyesült Államok ahhoz már nem elég erős, illet-

³ Itt reagálni kényszerülünk kollégánk azon felvetésére, mely szerint a „globalizáció szuperstruktúráját” politológiai értelemben, némileg tévesen, önálló alanynak tekintjük (Szalai Erzsébettel közösen). Bár a szuperstruktúra ténye politikai realitás Galló szerint is, azonban nincs mögötte semmilyen *közös identitás* és *legitim közhatalom*, ezért nem írható le az önálló alanyiség politológiai kritériumaival (lásd bírálatát az 50–51. és 53. oldalakon). Magam sem állítottam, hogy utóbbi két tulajdonsággal rendelkezne a szuperstruktúra, ellenkezőleg, és alanyként sem tételeztem — ez kritikusom átfogalmazása. Ellenvetései félrecsúsztak, amit saját szövegem bizonyít. Lásd Szigeti 2005, 130., illetőleg e kötetben a „Szuperstruktúra” kategóriát (277–281).

ve a világ problémái túlfutnak, hogy saját érdekeinek megfelelően egypólusú világrendet hozzon létre”. A globalizációs átrendeződések (Kína, India, és a putyini reorganizált Oroszország ereje) és némi ki-egyenlítődés, sőt tudatos törekvések (Sanghaji Csoport) ellenére a *Rest of the World* megosztott. Nem akar összefogni az amerikai hegemonia ellen, sőt, a globális problémákban nem is nélkülözhetik az együttműködést vele. A nemzetközi rendszer jelentős szervezetei identitásválsággal küzdenek (NATO) vagy reformokra szorulnának (ENSZ BT), miközben a nemzetközi jog keretei fellazultak (például a nemzetközi konfliktusok békés rendezésének alapelve aligha egyeztethető össze a preventív háború amerikai, majd orosz külpolitikai doktrínájával). Röviden: egyfelől az USA a jaltai romok ura, másfelől a nemzetközi intézményrendszer innovációja várat magára, és maradt a világhatalmi asszimetria, egyenlőtlenségeivel és függési viszonyaival, következésképpen komoly bizonytalanságaival és kockázataival (58–59. p.).

Öröndöztök, hogy Galló könyve befejezésekor nem feledkezik meg arról, hogy az emberi civilizáció egészét veszélyeztető kockázatok kiküszöbölésének lehetséges útjaként vesse fel a *demokratikus szocializmus alternatíváját*. Igaza van, az a baloldal, amelyik nem mer szocializmusról beszélni, reménytelen helyzetbe küzdi le magát. (Itthon 99,9 %-ig ez a helyzet). Ehhez komoly szerzőket, Mészáros Istvánt, Michael Löwy-t tud segítségül hívni. Ezért is szomorú, hogy a tőkefelhalmozásra és hatalmi érdek-érvényesítésre épülő, ámde instabil világunk igencsak távol áll ettől az alternatívától.

Eszmélet 2010, 87, 162–167.

MI LEHET A TŐKÉN TÚL?

Recenziókat* egy nagy horderejű téma monográfiájáról azzal kell kezdenünk, hogy tisztázzuk megítélésünk mércéjét. Azt, hogy az elmúlt harminc évben igen sokat foglalkoztunk kapitalizmus-kutatással, s bár ennek a témának az irodalma extenzíve bizonyosan áttekinthetetlen, de sok mindent megismerhettünk, s ezen ismereti bázishoz mérhetjük Mészáros teljesítményét, amely a legszigorúbb mércével mérve is remekmű. Amikor 1983-ban a Centre Culturelle George Pompidou (népszerűen: Beaubourg) könyvtárában ösztöndíjasként nekiláttam a téma irodalmának kezdeti feldolgozásához, világossá vált, hogy a ki nem meríthető áttekinthetlenséget csak úgy lehet meghaladni, ha rendszerezünk, tipizálunk, gondolati-megismerési alapokat (ratio cognoscendi) tisztázunk. Utóbbi szellemi művelet már a hegeli-marxi módszertanhoz vezetett, amennyiben a gyakorisági átlagnál és a szerzők feltehető szándékai szerinti ideáltipikusságon túlmenve, a lényegtípus megalkotása elsőbbséget élvez, hiszen így már meghaladhatóvá vált az, ami terjedmileg-empirikusan átfoghatatlannak bizonyult. Kétségtelen, hogy Mészáros könyve nem a polgári kapitalizmus-kutatásba illeszkedik, hiszen jelentős polgári ökonómusokkal meggyőzően polemizál (Jevons, Hayek, Marshall), illetve egykor vezető szerepet játszó pártvezérek (Margaret Thatcher, Reagan) esetében mutatja ki osztályérdekek által vezérelt, partikuláris politikai gyakorlatuk elméleti ingoványait. Mészáros számára ugyanis nem a „nincs alternatíva” bölcsessége az irányadó, mint az előzőek, vagy a többek között éppen emiatt a gondolati alap miatt a maga után katasztrofális örökséget hátrahagyó Gorbacsov pártfőtitkár számára, hanem a szocialista mozgalom eredeti szellemét fenntartva keresi a kapitalizmust meghaladó társadalomhoz való átmenetet. „A létezőnek

* Mészáros István: A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez. Első rész. Az ellenőrizhetetlenség árnya, L'Harmattan, Budapest, 2008. 401 oldal (Eszmélet könyvtár)

még részleges tagadását is csupán az általános társadalmi komplexumról kialakított, összefüggő stratégiai nézet alapján lehet elfogadhatónak és jogosultnak tekinteni” (17. p.) — idézhetjük módszertani belátását, amely egyben egyik fontos elhatároló ismérv nemcsak a kapitalizmus-kutatás polgári, apologetikus módozataival szemben, hanem nemesebb szándékú reformer kísérleteiktől is. Két értelemben is. Egyfelől Mészáros, amikor a tőke rendszerről mint a „társadalmi anyagsere-újratermelés tőkés módját”-ról beszél, elemzése a berendezkedés egészére irányul, rendszerkritikai. Jelentős közgazdászok, jelentős művei — így a Franciaországban és az USA-ban honos L'école de regulation iskola (M. Aglietta, R. Boyer) — vitték el, vagy egészítették ki a marxi megközelítéseket egyfajta keynesiánus probléma-világ felé, fenntartva azt az elgondolást, hogy a politikai, gazdaságpolitikai és jogi szabályozó eszközökkel a rendszer jobbítható. Azt gondoljuk, 1945-től 1973-ig több-kevesebb indokkal gondolhatták, hogy a centrumban voltak eredményei a hasonló törekvéseknek, mert a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államai érték el némi eredményeket a viszonyrendszer stabilizálásában és az uralmuknak alávetett osztályok életszínvonalának és életminőségének emelésében. Az elmúlt 25–30 évben — szimptomatikusan 1979, 1980, említett két politikussal beállt politikatörténeti fordulat és 1989/1991-es összeomlás után — az európai neoliberais (az USA-ban neokonzervatív) ihletettséggű globalizációs fordulat nyomán azonban a kapitalizmus valódi alaptermészete sokkalta jobban előtérbe került, mint a már némiképp vegyes gazdaságok felé tartó és államszocializmusokkal megterhelt és elmúlt periódusban volt. Mészáros először 1995-ben megjelent (azóta több mint tucatnyi nyelvre lefordított) munkájának különleges aktualitást ad — a szerző személyes tudásán, impozáns anyag- és műveltség ismeretén túl is —, hogy a tőkerendszer „tiszta formái” empirikusan, a jelenségvilágban újra kivirultak. „A tőke” immanens mozgási törvényei lépnek elénk, de azokat immáron nem a 19. században legfejlettebb minta országon kell tanulmányoznunk, mert „a világ kis zugától” a „tőke globális emelkedésének” tetőzéséig jutotunk, szerzőnk persze — a tetőzést illetően — nem vitathatatlan

álláspontja szerint. Következményeikkel együtt: teljesen ésszerűtlen mértékű gazdagság az egyik póluson, szegénységtermelő, kizsákmányoló struktúrák a másikon, miközben az emberiség akár végnapjai felé is közelíthet, s már nemcsak az önpusztításra képes atomfegyverek miatt, hanem az emberi környezetet lepusztító rablógazdálkodás következtében is, amelyet a szerző nem hajlandó „egytényezős” kérdésként kezelni, mint a naiv ökológiai mozgalmak képviselői. Mészáros az alapstruktúra következményproblémájaként fogja fel. Teljes ellentétben a frankfurti kapitalizmuskutatókkal, akiknek még a leghíresebbje, C. Offe is úgy fogta fel a tőkés állam struktúra-problémáit, hogy szemben Marx és más marxisták elképzelésével, itt nem antagonisztikus önromboló struktúrák léptek működésbe a XIX. század óta, hanem a rendszer képes a nemkívánatos és nem szándékolt következmények kezelésére, mivel létrehozta azokat az állami-politikai elhárító mechanizmusokat, amelyekkel alkalmazkodik romboló következmény-problémáihoz (kizsákmányolás, elidegenedés, szegénység, ökológiai problémák stb.). A marxi polit-ökonómiai elemzést, a cseregazdaság ellentmondásosságát jól kiegészítették a rendszerelméletileg leírható, egy legitim hatalom által politikailag-adminisztratív vezérelhető kompenzációs folyamatok. A polgári demokrácia és állama összefér a kapitalizmussal és megengedheti annak számos nemkívánatos tulajdonságát. Ezen az úton akár ki is lehetett lépni a frankfurti paradigmából. Ez a helyzet állt elő J. Habermasszal — 1981 után mindenképpen — hiszen nála a „részszerkezetek racionalitása ellenére az egész irracionális” egykori frankfurti pozíciót átváltott az egész természetének elfogadó átminősítése. Mészáros nem ezen az úton jár. Számára a demokrácia nem a vezető-kiválasztásának módjára vonatkozó fogalom, hanem a társadalmi demokráciáé, öngazgatásé, ahol a fogalom nem veszti el történelmi, a szocialista- és munkásmozgalmak számára mérvadó, eredeti tartalmát. Nála a demokrácia megmarad az anyagi és szellemi javakhoz történő valóságos hozzáférés fogalmának, annak, amit a társadalmi egyenlőség osztályszintű, marxi érteleme jelentett. Anélkül, hogy ezt a rendszert jellemző, átfogó kritériumot el lehetne tüntetni az esélyegyenlőség eredendően talán weberi

ihletettségű, tulajdonképpen nem sok mindenre vagy éppen semmire sem kötelező fogalmával (amely mára széleskörűen elterjedt, dilettánsok használta fogalommá vált). Ez a kíváncsi fejlemény pedig csak a tagolt egész mozgásának következménye lehet, ami nem állhat be a tőkerendszer alapján. Azzal nem fér össze. Meg kell tudni haladni azt. Kizsákmányolás, elidegenedés, fegyverkezés, háborúk (például a terrorizmus elleni fellépésre hivatkozva Afganisztán és Irak) és az emberiség szervesetlen testének, az ökoszisztémának a lepusztítása nem a szabályozási formák és tartalmuk, hanem döntően a társadalmi újratermelés struktúrájából fakadó jelenségek. A tőkerendszer ezen problémaszinten nem ellenőrizhető, nem uralkodhatunk rajta. Másutt kell keresni a nagyon is létező és fájó problémák kulcsát. Az alap- és nem a szabályozási viszonyokban.

Módszertanilag pedig ez a program Mészárosnál a marxi alapon teljesíthető. Nem szaktudományos elemzések, hanem a filozófiai általánosítás terepén kell mozognunk hozzá. Itt említendő meg, hogy Mészáros nemcsak Marx, hanem Lukács György tanítványa is. Szemben azonban a budapesti iskola tagjaival — utóbb kreált és hatásos politikai funkciója miatt roppant sikeres megnevezés! — Ő nem a polgári liberalizmusnál kikötő, pro-kapitalista tanítvány, hanem a mester baloldali morálját és antikapitalista elkötelezettségét magas intellektuális nívón őrző és továbbfejlesztő tudós. Ígéretes pályakezdésében szerepet kapott, hogy a mesternek igen jó véleménye volt esztétikával foglalkozó tanársegédje, Mészáros „Csongor és Tünde” elemzéséről. „Szatíra és valóság” volt a címe kandidátusi disszertációjának, s 1953–1956 között, emigrációja előtt élt és alkotott Budapesten. Szereti Lukácsot, elemzi az ifjú Lukács híres reprezentatív művét, „A történelem és osztálytudatot”, de mesterénél is jobban szereti az igazságot. Mai távlatból nézve, az egyenlőtlen fejlődés és a leggyengébb láncszem lenini koncepciójának legmagasabb szintű filozófiai általánosítását egykor (1923) Lukács György adta. Fontos azonban az a gondolati ív is (Hegel–Lukács–Marx), ahogy ez a téma terítékre kerül. Kompozíciós értéke van ugyanis. Jómagam azt gondolom, hogy a komoly marxista filozófia valóban

Hegel — a klasszikus német filozófia betetőzője — megszüntetve-megőrzését, tehát meghaladását, egy materialista lételmélet és társadalom-felfogás kidolgozását jelentette és jelenti. Vannak másféle marxi alapozású filozófiák, de a filozófia lényegét, tehát az alapvető ontológiai, ismeretelméleti és logikai kérdések természetét, az itt meglévő problémákat illetően ma is megkerülhetetlen a hegeli dialektika kritikai elsajátítása. Így van ez más fontos pricípiumokkal is, például a történetiség felfogással. Bízvást oszthatjuk Mészáros Hegel kritikáját ebben a vonatkozásban. Szóval úgy kell marxistának lenni, hogy nem megkerüljük, hanem meghaladjuk Hegelt — Marx felől.

In concreto Mészárosnál is ez történik. Rámutat, hogy a hegeli történelemfelfogás az első, amelyik az emberiség történelmét önteremtő folyamatként, s az egymással érintkezésben lévő nemzetek történelmét világtörténelemként fogta fel, noha ezt az eszme önfejlődésének objektív idealista misztifikációja formájában tette, s ezt lezárulni látta a polgári társadalom létrejöttével, amennyiben az „*általános, maradandó tőké*” Hegel olyan *tökéletes közvetítési formának fogta fel az egyes individumok önző partikularitása és az elvont általánosság ésszerűsége között, amely a történelem végét jelent*. Egy olyan állapotot, amelyben az eszme továbbhaladásának szükségyszerűsége a világ immanens végcéljához ér, s ezt a végcélzt kell megvalósítania. Az ésszerű belátása ennek a megtett útnak pedig végállomás: „megbékélés a valósággal”. Nos, Mészáros nem az öregkori Hegelt követi, ő érett filozófusként nagyon is „ifjúhegeliánus”: nem criticista, hanem a megalapozott radikális filozófiai kritika nevében jár el. Rámutat, hogy az egyedi és az általános hamis közvetítése Hegelnél azért és annyiban hamis, mert: 1. az igaz ugyan, hogy minden társadalmi alakulatban lejátszódik az újratermelés kölcsönös függésében valaminő közvetítés — a káoszként összeütközők között szükségképpen valaminő összhang jön létre —, de éppen „a közvetítés specifikuma szabja meg a történelmileg ellentétes társadalmi érintkezési módok alapvető jellegét” (48. p.). A tőkeviszony a „társadalmi anyagcsere-ellenőrzés történelmileg sajátos módja”, ahol az egyének egyik osztálya termeli meg a nemzet gazdagságát, a végrehajtás azon alárendelt funkciójában, amelyet a tőkét

megszemélyesítő polgári osztály tagjai parancsnokolnak: a közvetlen termelőktől elidegenített termelési eszközöket és működtetőiket irányítják, ellenőrzik és szabják meg az elosztás módjait, formáit. Akár nagyon furcsa kölcsönviszonyként. „Hogy egy jellemző példát vegyünk, a „bóvlikötvények” kitalálója (egy Wall Street-i „pénzügyi varázsló”, név szerint Michael Milken) egy év alatt akkora összeget zsebelt be, amennyi megfelel 78 000 amerikai munkás bérének” (49. p.). Ez is kölcsönviszony tehát, kötvény formájában élőködő közvetítéssel.

Ily módon „Strukturálisan védett kizsákmányoló hierarchiát” takar az árugazdaságban lejátszódó közvetítés, a különös munkák eredményének piac által közvetített elvont kölcsönviszonya. Úgy is mondhatnánk, hogy az áruviszony *mint értékvizony* csak közvetítési formája az áruviszonynak, mint történelmileg fennálló, tehát koránt sem örök magán *elsajátítási viszony*nak.

A „Történelem és osztálytudat” elemzése már az első részben terítékre kerül, noha a későbbiekben is folytatódni fog. Mi a jelentősége? Az, hogy Mészáros, akárcsak a későbbi lukácsi önkritika, tudja, hogy a mester itt hegelibb akart lenni magánál Hegelnél is. Mészáros ebből vezet le fontos dolgokat. Az első világháborút követő forradalmi hullámok elmúltja után is el kellett kerülni a „romantikus pesszimizmus” kelepcéit, s történetfilozófiai nívón fenntartani az intellektüelek számára a szocialista perspektívát. Kellő lelkerővel kiállni a haladás mellett, amely minden ellentmondásossága dacára végül is győzni fog, még ha ez „erkölcsi szférában lejátszódó tragédiát jelentett” is akkortájt (62. p.). Hozzátehetjük: ma is ez a helyzet. Mészáros kritikája elsősorban annak szól, hogy Lukács műve azért és annyiban reprezentatív, mert egyfelől a leggyengébb láncszem és az egyenlőtlen fejlődés problematikájából, szükségből erényt csinál, másfelől osztja a kívülről bevitt osztálytudat lenini (tegyük hozzá: Karl Kautskytól átvett) elgondolását. Ebben Hegelhez való csatlakozást lát, amennyiben Hegel szupraindividuális szubjektuma Lukácsnál transzindividuális kollektív szubjektumként lép elének a műben. Mégpedig erkölcsi imperatívusz hordozójaként hiposztazált nagybetűs Párt-ként (64. p.).

Nos, igaz, hogy a lenini pártelmélet, amit Lukács filozófiailag általánosított, valóban túlterhelte az élcsapat típusú, egykor valóban új, és történelmileg akkor roppant hatásos képződményt. Ma már tudjuk, hogy nem volt és nem is lehetett a Párt a valós társadalmi demokratizmus pótléka, s nem lehetett az az organon sem, amellyel a viszonylagos elmaradottság problematikáját történelmileg ad acta lehetett volna tenni Közép-Kelet Európában. Legalábbis ez a recenzens álláspontja. Az is igaz, hogy Lukács eszményített képet festett e művében a folyamatban lévő fejlődés inherens lehetőségéről. Valóban, olvasható munkája a messianisztikus marxizmus reprezentatív műveként,¹ ahol a Párt helyettesíti — annak de facto hiányában — a fejlett munkásosztályt. Abban azonban nem vagyok bizonyos, hogy mindennek a problémának alapvetően a túláltalánosított hegelianus kiindulópont lenne az oka. A szubsztitucionalizmus, azaz a behelyettesítés mögött inkább valóságos problémákat látok, amit a munkásosztály posztulált idealizálása a Párttal szemben — nem vált ki egyenértékűen. Továbbá, ha az ember Gramsci szerves értelmiség-felfogására gondol — s ezt jó okkal teheti, mert az is lenini alapú elgondolás ugyanazon időszakból — akkor az osztály „szerves értelmisége” Gramsci-féle fogalma, amely — a barbárságot felváltó egykori kereszténységhez hasonlóan — az új hegemonia potenciális hordozója, ahol a hegemonia per definitionem = „intellektuális és morális meggyőző fölény”, akkor a társadalmi anyagsere-ellenőrzés vezénylő struktúrájának a Párttól elvonatkoztatva is meg kellene, hogy legyen az új rendet legitimáló funkciója. Ennyiben tehát a kívülről bevitt (vagy hozzárendelt) osztálytudat kérdésén nemigen lehet túllépni.

Tehát, vissza Marxhoz, de úgy, hogy a ma álláspontjáról vegyük szemügyre annak föltáratlan alternatív jövőképét: mégpedig „a világ kis zugaitól” a tőke „globális emelkedésének tetőzéséig”, mert hogy Mészáros szerint itt vagyunk. A globálisan telített monopoltőke korában, annak emelkedésének végén. Az egyenlő fejlődés nem problémátlan aktualitásával, amikor „a termelőerők általános kifejlődése a tőke uralma

¹ „A Párt a proletariátus látható lelket öltött osztálytudata” – ez a legplauzibilisebb megfogalmazás Lukácsnál.

alatt nem csupán az ‚egyetemes érintkezést’ hozza magával a világpiac keretében, hanem *valamennyi népben egyidejűleg* létrehozza a ‚tulajdon nélküli tömeg jelenségét (általános konkurencia)” is. Másodszor pedig, az előbbi folyományaként, azt hangsúlyozta, hogy „a kommunizmus empirikusan csak az *uralkodó népek* tetteként ‚egyszerre’ és *egyidejűleg* lehetséges”. Az a terület, ahol az ‚uralkodó népek’ várhatóan egyidejűleg fognak cselekedni, Marx szemében Európa volt” (74. p.). Egykor az egyenlőtlen fejlődés bonyodalmai nélkül, ami viszont azóta határozottan előállt. *A tőke* (nemzetek közötti verseny; imperialista terjeszkedés; államközi rivalizálási szint, két világháborúval) és *a munka* oldalán (extraprofit és következményei) is. Az egyenlőtlen fejlődés abszolút törvényének azonban minden társadalmi forma alá van vetve, ami a tőkerendszerben roppant destruktív módon érvényesül, mert belső struktúrájának antagonisztikus jellege van. Ez pedig mindenén áttör, a *termelés és az ellenőrzés*, a termelés és a *fogyasztás*, a termelés és a *forgalom* ellentmondásos mikrokozmoszaiban. Az állami szabályozás felszínes és időleges sikerei — például a II. világháború utáni szervezett kapitalizmus integrációjaként — csak múló fejlemények, az alapstruktúra önromboló, antagonisztikus természetéhez képest. Ez áll Mészáros érdeklődésének kitüntetett középpontjában. A tőkerendszer feletti társadalmi kontrollt tartósan nem lehetséges teljesíteni, sem nemzetállami keretben, sem a globális kapitalizmus keretei között, valaminő „világkormány” — erkölcsileg akár javallatos — ellentéteket harmonizáló, beavatkozó ügyködésével. Az agresszív neoimperializmus mai megnyilvánulásaként pedig az USA és szövetségeseinek „új világrendjét” látjuk — számukra, de nem az emberiség számára — kíváncsú megoldásként. A tőkerendszer önpusztító erői félelmetesek és kezelhetetlenek, sem az éhezés, sem a környezet fenntarthatósága, sem a háborúk elkerülésére, sem az emberi és a nőemancipáció megoldására nem adnak objektíve tartós teret. A társadalmi ellenőrizhetetlenség csap át eldologiasodásba és elidegenedésbe, abba, hogy a munka társadalmi felszabadítása nélkül a külsővé és idegenné vált tőkeviszony önmozgása maga alá rendel minden emberi tevékenységi területet: szabadidőt, művészetet, sportot,

tudományt, nemi viszonyokat. A tőkeviszony totalizálja a társadalmi élet összes területét, és pusztít. A prekapitalista viszonyokat még nagyfokú önellátás jellemezte az anyagi termelés és ellenőrzés tekintetében. Ugyanakkor a tőkeviszony a termelő erőket soha nem látott mértékben és egyetemesen fejlesztette ki. Közben az önellátás és ellenőrzés összeomlott, s fokozatosan táguló újratermelési kapcsolatoknak és meghatározottságoknak engedett utat,... ami aztán magával hozza az elidegenedés és az eldologiasodás általános elterjedését is.

Ami kiváltképpen fontos itt most számunkra: tengernyi változást hozott az átváltás a *nulle terre sans maître* (nincs föld hűbérúr nélkül) középkori közmondásban kifejeződött föltételekről a *l'argent n'a pas de maître* (a pénznek nincs ura) mondásban kifejezettekre. Ez ugyanis egy radikális irányváltás folyamatát jelzi, ami a teljesen kifejtett tőkerendszerben jut el a végső betetőzésig (90. p.). Ahol már globális tőkerendszerről beszélhetünk, aminek *alárendelődik az emberiség teljes munkaejeje*.

A *női emancipáció* a formális jogegyenlőség és az esélyegyenlőség gyakran apologetikus megközelítésével szemben éppen a lényegi (materiális) feltételrendszer átalakítását kellene, hogy jelentse. A „természetes beállítódások” — nevezzük így a férfiuralom női reflexeit — ugyanis az újratermelési folyamat fennálló rendszerének elidegenítő parancsolatait képezik le, azokkal ekvivalensek. A tőkerendszerbeli „...reproduktív, mikrokozmoszoknak” képeseknek kell lenniük beilleszkedni az átfogó egészbe, amelyikről elképzelhetetlen, hogy lényegi egyenlőség alapján működjék. A legkisebb reproduktív *mikrokozmoszok* is kötelesek hibátlanul kivenni a részüket az általános társadalmi anyagszere-funkciók gyakorlásából, amibe nem csupán a faj biológiai újratermelése és az egyik nemzedékből a másikba való rendezett tulajdonátvitel tartozik bele. Nem kevésbé fontos e tekintetben az a kulcsszerep, amelyet a fennálló társadalmi újratermelési rend *értékrendszerének* reprodukálásában játszik.” (306. p.) A hierarchikus, tekintélyelvű, internalizált szolgálékúság „tudom, hol a helyem a társadalomban” konzervativizmusa csak akkor haladható meg, ha a nőmozgalmak nem a felszínes következményproblémákat, hanem a rendszer egészét, annak strukturális konzekvenciáit

céloznák meg átalakítani. Igen, a feminizmusokkal szemben — például „a gyermek a férfitársadalom csele a nők elnyomására” (Catherine A. MacKinnon, radikális feminista szerint) — maradjunk „a nő emancipációja, a társadalmi emancipáció fokmérője” helyes tézisénel.

Sok-sok érdekes problémát és elemzést olvashatunk már az első kötetben is. Az államszocializmusok történelmi jelenségkénti értékelésében,² vagy a kapitalizmus teljesítőképessége határainak és mai arculatának problémái tekintetében — a világrendszer-kutató iskolához csatlakozva³ (Marxot nemcsak elrontani lehet!) — nem mindenben osztjuk a magyar filozófus okadatolásait, polémiait, megoldásait. A döntő problémát illetően azonban teljes mértékben egyetértünk. Tudniillik Mészáros tartja magát az eredeti marxi intenciókhoz: *a munka társadalmi felszabadítása nélkül nem képzelhető el az ember emancipációja*. Ezért keresni kell a társadalmi anyagcsere-termelés azon módozatát, ahol meghaladható az önpusztítónak jellemezett antagonisztikus alapstruktúra, amely sem a fetisizsita kapitalista árucseré különböző alakzataiban, sem „a szovjet típusú posztkapitalista tőkerendszerben” nem történt meg. Miért nem? És mi lehet a tőkén túl? Idézzünk kedvcsinálóként az Előszóból. „A munkafolyamatot minőségorientáltan szabályozni a társult termelők által, ahelyett, hogy előre meghatározott és gépiesen mennyiségben megszabott termelési és fogyasztási célokat kényszerítenének rájuk politikai vagy gazdasági eszközökkel; szocialista számvitelt és valódi tervezést kialakítani *alulról*, ahelyett, hogy koholt álterveket erőszakolnának a társadalomra *felülről*, amelyek szükségképpen végrehajthatatlannak maradnak az ilyen rendszer meghaladhatatlanul *ellenségeskedő* jellege miatt; a társadalom tagjai között *terviszerű tevékenységcsere* révén közvetíteni, ahelyett, hogy önkényes politikai irányítással osztanák el mind a munkaerőt, mind a javakat, ahogy a szovjet típusú posztkapitalista tőkerend-

² Lásd két tanulmányom: „Államszocialista kísérletek — történelmi tanulságok”, illetve „Reflexiók az államszocializmus vitáról” In: Államszocializmus. Értelmezések — viták — tanulságok. (szerk.: Krausz Tamás, Szigeti Péter), L'Harmattan, 2007, 13–52., illetve 256–273.

³ Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” — a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Napvilág Kiadó, Budapest, 288 oldal, (Crítica).

szerben, vagy fetisizsza *áruiserével*, ahogy a kapitalizmusban; (...) lehetővé tenni a társadalom tagjainak felelősségvállalását döntéshozatali hatalmuk gyakorlásán keresztül, ahelyett az *intézményesített felelőtlenség* helyett, ami jellemzi és mételyezi a tőkerendszer *minden* változatát: ezek a szocialista alternatíva fő működési elvei.” (Mészáros, 2008, 27–28.)

Mészáros munkái megkésve érnek el hazájába, de azért az Eszmélet és az Ezredvég jóvoltából komoly tanulmányai, no meg a Napvilág Kiadó (Szocializmus, vagy barbárság mint történelmi alternatíva, 2001) és az Argumentum Kiadó (József Attila és a modern művészet, 2004) jóvoltából monográfiái is jelen vannak, nem is kissé egyoldalúan polgári horizontú szellemi életünkben. Az Opus Magnum kiadásának folytatódnia kell, a további három kötet Csala Károly értékes, stílusos szépségeket is felmutató fordításában várja majd szellemi birtokbavételét. Miközben Mészáros újabb és újabb könyvekkel jelentkezik. 2008-ban jelent meg „A történelmi idő kihívása és terhe. Szocializmus a 21. században” (The Challenge and Burden of Historical Time. Socialism in The Twenty-First Century) című utolsó könyve. Hugo Chavez venez. elnök szerint „Mészáros István olyasvalaki, aki lámpással mutatja nekünk az utat. Rámutat, mi a veleje annak a vitának, amelyet le kell folytatnunk ahhoz, hogy levetkezzük a defenzív magatartást, amelyben a világ népei és forradalmi mozgalmak megrekedtek, és offenzívára váltsuk át világszeret, előrelépve a szocializmus felé.” Egyszer talán nemcsak azon a kontinensen, amely az egyenlőtlen fejlődés és a neokolonialista USA befolyás ellenreakciójaként alaposan balra fordult az elmúlt évtizedben. Hanem másutt is, a globálisan szervezett tőke alternatívájaként.

A monumentális monográfia jelentőségét talán azzal lehetne a legjobban méltatni, hogy visszaadja a szocialista mozgalom szellemi önbizalmát, az ez idő tájt kétségtelenül tornyosuló nehézségek ellenére. „Önmagát önmagával mérő” teljesítményről van szó, amely új szint, és mértékeket teremt a filozófiai kapitalizmus-értelmezésben úgy, hogy

közben elvonatkoztatási szintje kifejezi a mai világállapotot. Nem biztos, hogy mindenben pontosan, lehet és kell részkérdések megítélésén vitatkozni vele, s a szerző polemikus kedve, apologetikákkal szembeni ironizálása sem mindig helyettesítheti és helyettesíti a szaktudományos és történeti anyag eltérő analíziseit és minősítéseit. Egy azonban bizonyos: intellektuális becsületességet feltételezve Mészáros művét többé nem lehet megkerülni. Reflexióra késztet, mert műve tárgyát — a tőke-rendszer antagonisztikus alapstruktúrájának leírása és a rendszer keretein belüli meghaladhatatlansága álláspontját — a 21. században senki sem képviselte hozzá hasonló erudícióval.

Csala Károly fordítása nagy teljesítmény, mert nemcsak a szerző filozófiai elemző készségét, hanem szarkasztikus stílusát is vissza tudja adni. Kritikailag egyetlen észrevételünk van. Egyes esetekben mintha túlzottan is irodalmiasan szólna, amikor az egyszerűbb és kézenfekvő megoldással szemben dönt a fordító. (Ilyen például az alcím kérdése: *Towards a Theory of Transition*, amit „Közelítések az átmenet elméletéhez”-ként magyarít, holott „Az átmenet elmélete felé” egyszerűbb és nem implikálja a közelítések bizonytalanságát, vagy az „übergreifendes Moment”-et „az átfogó mozzanat, vagyis az elsődleges fontosságú alkotóelem”-ként fordítja, pedig szerintem a „túlsúlyos mozzanat” a bevett, pontos és ezért bevált magyar terminus.)

Recenzens nem ismertette a könyvet teljes tematikai gazdagságában, miként a magyarul négy részben megjelenő *Opus* tartalmát sem. Megtette ezt a szerző az első rész előszavában (22–28. p.), mondva és explicálva, hogy az első és második rész a tőke ellenőrizhetetlenségével és ennek kritikájával, a továbbiak pedig a tőke strukturális válságával való szembesülés problémáival foglalkoznak. Talán sikerült érzékeltetnünk: érdemes nekünk is megtennünk!

Ezredvég, 2009/1. 91–98.

IV. KATEGÓRIÁK

**CIVIL TÁRSADALOM (SOCIÉTÉ CIVIL) –
SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG – JÓLÉTI ÁLLAM –
SZOCIÁLDEMOKRÁCIA – GLOBALIZÁCIÓ –
SZUPERSTRUKTÚRA**

CIVIL TÁRSADALOM (SOCIÉTÉ CIVIL)

A magát mástól előnyösen megkülönböztetni óhajtó mozgalmár politikai kultúra előszeretettel használja a civil társadalom kifejezést. Mondván sem párt, sem állam és nem is piaci szereplő a civil társadalom. Pedig voltaképpen „a társadalom” fogalmat is elég volna mondania, hiszen — szemben a polgári társadalom és a politikai állam újkori fejlődését megelőző helyzettel, az antikvitás és a feudalizmus viszonyival, ahol állam és társadalom nem vált és válhatott még el egymástól — a tőkés fejlődés magával hozza az elválást. A polgári társadalomban a személyi függetlenség és a gazdaság dologi kényszerei (piaci mechanizmus, tőkeviszony) jelölik ki a társadalomszerkezet fő törésvonalait. Elkülönül egymástól a *magánegyén* (ahol annak burzsoá, proletár, paraszt vagy éppen értelmiségi meghatározottságától eltekintenek stb.) és a *közember* (citoyen). A társadalom elválik a gazdaságtól és az állami szervezettől, és bizonyos relatív autonómiára tesz szert.

Ha a civil voltaképpen a társadalom (tehát nem állami és nem piaci szereplő, hanem valami más — definiálják némi leegyszerűsítéssel a szociológusok), akkor viszont egyfelől teljesen nem mentes sem a piactól, sem az államtól. Az államtól azért nem mentes, mert mindig egy társadalomnak van állama — melyik milyen. A piactól pedig azért nem lehet intakt, mert minden árutermelő, tehát nem naturálgazdálkodást folytató társadalomban zajlik olyan tevékenységcsere, melyet a piac szervez, közvetít: következésképpen ez a piaci közvetítettség kihat a társadalom strukturálódására.

Ha pedig a civil fogalma, absztrakciója *mást jelent* mint a társadalom, akkor értelmet voltaképpen csak poláris ellentétjétől, „a katonai”-tól (a fegyverestől, a rendvédelmitől) kaphatna. Szó sincs tiszta helyze-tekről tehát.

Lehet-e mentes a politikától? Abban az értelemben igen, hogy sokféle emberi szükséglet, cselekvés és terület helyezkedhet el a közvetlen politika világa előtt, attól ideig-óráig függetlenül. Ezért van társadalom és *társadalmi tagozódás*, osztályok, rétegek, csoportok belső tagoltságával, aminek csak potenciális politikuma van. Ebből lesz a társadalom gazdasági és szociális (és még számtalan egyéb, mondjuk felekezeti, településszerkezeti vagy éppen ízlésvilágbeli) tagozódása. A társadalmi tagozódásától különböző, *másnemű a politikai tagoltság*, érdek és értéktörkvésekkel, befolyásolási képességgel — ami *közvetít* a társadalom és a közhatalmat gyakorló szervezetek és intézmények, másképp politikai *állam között*. *Két irányban*: demokratikus berendezkedésekben alulról felfelé, és felülről lefelé, autoriter politikai rendszerekben dominánsan csak felülről lefelé. Ezért jobb Antonio Gramsci — polgári társadalom–politikai társadalom–állam — hármas felosztása, mint némely szociológusok civil társadalom–állam/piac dichotómiája. Utóbbinál gyakori a civil mitológiaképzés. Elfeledve, hogy a piac is civil a nem-állami értelmében, sőt, egyenesen magántulajdont kedvelő civil a piac (szemléletes például: a Friedrich Hayek Társaság törekvései). Továbbá, bármely tematikus problémát (édesvízkészletek, elsivatagosodás, rák elleni küzdelem, humanitárius segély, munkaerő értéke, békemozgalom stb.), értéket védő civil szervezet éppen akkor számít, ha túllépve önmagán, szélesebb befolyásra tesz szert, politizálódik. Épp ezért nem lehet a civil társadalomnak ab ovo a demokratikus vagy a progresszív társadalmi változások letéteményese értelmét adni. Jobboldali vagy szélsőjobboldali civil szervezetek, egyházak, sovén szövetségek, fajvédők, xenofóbok, kulturális intézmények és mozgalmak sokasága van jelen a hazai és a globális civil térben. Az állam mögött a polgári társadalom rétegzett erővonalai húzódnak meg, akár hogy megvédjék, akár hogy megváltoztassák államukat és berendezkedésüket. Ez a politikai társadalom, aminek a pluralista rendszerekben kétségtelenül a párttagoltság áll a centrumában. S minthogy akárcsak ismertségre — még csak nem is befolyásra — szert tenni a (tendenciájában) minden társadalmi viszonyt áruviszonnyá átalakító polgári (burzsoá) társadalomban ma már igen

költséges, ezért akarva-akaratlanul gyakran a civil szereplők is átpolitizálódnak. Kevés illúziót hagyva, hogy hol a helyük és szerepük a politikai tagoltságban.

Az elmondottak nem zárják ki, csak óvatosságra intenek a tekintetben, hogy a *társadalmi önmozgásokat kifejező*, új szükségleteket kifejező szerveződések lehetnek későbbi progresszív változások csírái. A *civil-tér saját identitásképző tér*, s ebben a minőségükben a mindenkori jelen *problémáinak mintegy a regiszterét* képezik. A társadalmi konfliktusok természetét fejezik ki. Alain Touraine klasszikus mozgalom ismérvei ezért nem csak a saját identitásképzés oldaláról, hanem az *ellenfelek* és a mozgalom *jövőképe, céljai* oldaláról is megközelíti e szerveződések. Sokszor éppen a kíváncsi, vagy legalább is annak vélt jövőbeni társadalmi rendre vonatkozó elképzelésekből érthető meg egy mozgalom, eszmeközösség, civil szervezet. Máskor meg abból, hogy függetlenül attól, hogy mit gondol magáról (melyek vallott identitásjegyei) — mi vagy kik ellen lép fel.

Manuel Castells (Az identitás hatalma, Gondolat, 2006) ezen a gondolati alapon a globális világrend ellen fellépő, azokat megkérdőjelező új társadalmi mozgalmak között is sokfélét jellemez. Hangsúlyozza e mozgalmak sokrétűségét, eltérő törekvéseit. Dióhéjban jellemzünk néhányat. A zapatistákat tekinti az első információs gerillamozgalomnak, indián, népi-önkormányzati és progresszív törekvésekkel, míg az amerikai milícia és patrióta mozgalom antiföderalista, s az ún. hagyományos amerikai életformát kívánja megvédeni a globalizációnak áldozatul esett szövetségi kormányzattal szemben, fegyveres polgári önrendelkezéssel. A jobboldali populizmus mai érvrendszerével és ellenségképével. Az Al-Kaidát elsősorban vallási, kulturális identitása és hálózati szervezettsége teszi a globális dzsihád központjává. Szemükben a szent háborút a szent helyek, a muszlim föld nyugati érdekek által történt megszenteltelenítése igazolja. Az iszlám fundamentalizmus a vallási identitás kinyilvánított elsődlegességén alapul, párosulva a politikai iszlamizmussal, amely terveik szerint az igazhívók ummájának (hívók világméretű közössége) felépítéséhez vezet. Ellenségképük túlságosan is ismert ahhoz, hogy szót vesztegessünk rá. Szemben az előzőekkel, az ökológiai és a

feminista mozgalmakat nem a *nagy megtagadás* (grand refus), a létezővel szembeni ellenállás hívta életre, hanem jellegüket tekintve inkább *proaktív*, megelőző mozgalmak.

Módszertani konzekvencia: a tematikus problémákat nem elszigetelni kell az adott társadalom alapviszonyaitól, mint ezt a civil társadalom szervezetei és ideológusai — bár nem mindig és mindegyik — teszik, hanem kapcsolatba hozni a tőkeviszony globális újratermelődési folyamataival. Ez persze már nem csak hogy baloldali, hanem posztkapitalista projekt. Nyilván nem fog hatni a polgári társadalom újratermelését elfogadó, abban öntudatos és aktív szerepet vállaló, a részvételi jogokkal élő, esetleg szocialista- és kommunista ellenes, sok-sok jobboldali, egyházi, nemzeti, sovén vagy éppen karitatív, zöld és akár feminista szervezetre. Ők is civilek, saját önképük szerint.

Az alapprobléma, hogy mit csináljanak a rendszerkritikai, anti-kapitalista erők, amikor nincs forradalmi helyzet? Nyilván elmehetnek pecázni, de ennél azért többet lehet ajánlani — de nem türelmetlenül. Emlékeztetőül: a nyugat európai ilyen erők 40 éve nem adtak erre adekvát feleletet, még a nemzetállami politizálás relatíve egyszerűbb körülményei között sem, nem hogy a globális kapitalizmus triumfja idején. Most két stratégiát pendítünk meg, minimális és maximális perspektívákkal.

A minimálisat Ignacio Ramonet a *globális ellenhatalom megteremtése*ként fogalmazta meg. Mondhatjuk, mintegy a globalizáció → *szuperstruktúrájával* (tehát: WTO, IMF, WB, G 8-ak, nemzetközi hitelminősítő intézetek informálisan együttműködő szervezetei és a washingtoni konszenzus koordináló ideológiája) szembeni ellenreakcióként. „A demokratikus vitától függetlenedett és az általános választójognak alá nem vetett informális politikai hatalmak vezetik a Földet, és szuverénként döntenek lakóinak sorsáról, s anélkül, hogy bárminő ellenhatalom korrigálná, módosítják vagy hozzák meg döntéseiket. Azért, mert a hagyományos ellenhatalmak — parlamentek, pártok, médiák — vagy túlságosan is helyi érdekűek, vagy pedig túlzottan is cinkosok. Épp azért, hogy ellensúlyát képezzék ezen planetáris hatalomnak, valamennyien

homályosan érezzük a szükségletét egy világméretű ellenhatalom talpra állításának” — írta 2002-ben. Elgondolását a pártok és civil szervezetek eltérő tulajdonságaival is indokolja. A pártoknak, egyebek mellett, két olyan jellemzőjük van, amelyek szavahihetőségüket csökkentik. *Generalizálók*, azaz a társadalom összes problémáját szabályozni óhajtják, miközben nagyon is lokálisan, *országhatáron belül* gondolkodnak. Ezzel szemben a civil szervezeteknek szimmetrikus és fordított attribútumaik vannak: *tematikusak*, a társadalom egy nevesített problémájához kapcsolódnak (pénzügyi hatalom, munkanélküliség, lakáskérdés, környezetvédelem stb.), viszont határon túliak: intervencióik hatóköre a globusz egészére kiterjed. Miután ezek a tulajdonságok eddig nem, vagy csak alig-alig találkoztak, *egyesíteni kellene őket, a politikai cselekvés megújítása érdekében*. A nemzetközi civil mozgalmak a „société civile” gazdagságának eleven hordozói, amelyek időnként ugyan kísérik a pártok és szakszervezetek fogyatékosságait, azonban nyomáscsoportokként hiányzik a választásokon megszerezhető demokratikus legitimációjuk ahhoz, hogy követeléseik eredményre vezessenek. „Lényeges tehát, hogy a civil szervezetek és a pártok közötti kapcsolat megtörténjen.” Ramonet a civil szervezeteket olyan ellenhatalomnak szeretné tehát látni, amelyek elválasztottak a hatalmat gyakorló politikai pártoktól, annyiban mégis összekapcsolódnak velük, amennyiben ellenhatalomként érvényesítik befolyásukat. *Viszonyuk az elválasztott összekapcsoltság viszonya*, amelyben megvalósítható egy fenntartható fejlődés igénye. Egy világméretű, démocratie spontanné (vagy német terminológiával: Bürgeriniciativen) nyomásának szeretné kitenni a választott nemzeti kormányzatokat, hogy mintegy ezzel ellensúlyozzák a globális informális hatalom külső erejét. Ez *egy alternatív globalizációs stratégia* reformer programjának megfelelő, demokratikus elgondolás. *Nem kiveszi a civil szervezeteket a politikai tagoltságból, hanem újszerű globális ellenhatalmi feladatokkal ruházná fel, éppen a legitimációs deficittel működő, informális világhatalmakkal szemben*.

A maximális feladat viszont az ellentársadalomból, a munkatársadalom alapzatán, olyan politikai többséget szervezni, amely túl van a tőkén (reprezentatív műve, Mészáros István: Beyond Capital). Egy ilyen

projekt absztrakt lehetősége csak akkor válik konkréttá, ha átrendeződ-
nének a globális kapitalizmus erőviszonyai. *A centrumban és a perifériákon
egyaránt átfogó rendszerellenes mozgalmakban nyerne kifejeződést az a válság*, amit
Lenin egykor a forradalmi helyzet objektív kritériumának tartott („az
alul lévők nem akarnak a régi módon élni, a felül lévők pedig nem tud-
nak a régi módon uralkodni, kormányozni” — össznemzeti válság ala-
kul ki). Ez ma globális válságot jelentene, legalábbis két értelemben:
egyfelől abban az értelemben, hogy *delegitimálnódna az a liberál-konzervatív
(polgári) konszenzus*, ami a mai világszellemet élteti. Másfelől kapcsolatot
találnak egymással nagyon különböző fejlettségű országok progresszív
erői, *s a helyi-nemzeti elégedetlenség a regionális és globális szintek elleni támadá-
sokká szerveződne. Erejét és energiát a tömegeknek kellene biztosítaniuk*, politi-
kai céljait, érintkezési formáját, stratégiáját, taktikai lépéseinek össze-
hangolását pedig egy új kulturális és politikai hegemoniát — *intellektuális
és morális meggyőző erő* — adó szerves értelmiségieknek, éppen Gramsci
elgondolása módján. Egy ilyen maximális stratégia előtérbe kerülése —
a „mouvement anti-système-en” (I. Wallerstein) belül — minden
bizonytalannal hordozná a minimális stratégiai törekvések sokféle tapasztala-
tát, az alterglobalizációs erők radikalizálódását, ha erőfeszítéseik ellenére
az eredmények elmaradnának a várttól. Ez könnyen előfordulhat. Tör-
ténelmileg nagyon is elképzelhető, hogy a minimális stratégiák részleges
eredményei vagy éppen eredménytelensége mutasson a maximális kihí-
vása felé. A szociális mozgalmak, a zöld-zöld és a vörös-zöld környe-
zetvédők, a szakszervezetek, a paraszti- és földfogláló mozgalmak, a
zapatisták és békemozgalmak, a kommunista és munkásmozgalom, az
ATTAC, a női emancipációs törekvések, az imperialista elnyomás ellen
küzdő nemzeti felszabadító mozgalmak, a felszabadítási teológia, a
haladó keresztények mozgalmi stb. sokféleségének közös tapasztalata
kell ahhoz, hogy az objektíve romló, válságos körülmények közepette
egzisztáló emberiség vagy annak relatív többsége e törekvések *sokféleségét*
a tőkés újratermelés törvényein túlkerülő *sokféleség egységeként* érzékelje,
gondolja el és vonja le ennek stratégiai konzekvenciáit.

SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG

A szociális piacgazdaság fogalmát első ízben („sozialen Marktwirtschaft”) Alfred Müller-Armack liberális professzor, Ludwig Erhard államtitkára definiálta 1947-ben: *„A szociális piacgazdaság, a piacgazdaság szabályai szerint működő, de különféle szociális jellegű kiegészítésekkel és biztosítékokkal felruházott gazdaság”.*

Ha a definíció tartalmának két oldalát kibontjuk, látható, hogy egyfelől a piacgazdaság szabályai az alapvetőek, tehát az árupiac mellett a tőkepiac, értékpapír piac, pénzpiac és munkaerőpiac szabályai érvényesülnek egy ilyen gazdaságban, az erőforrások allokációja és a különféle társadalmi csoportok jövedelemelsajátítása tekintetében. Másfelől viszont bizonyos szociális kompenzációk is be vannak építve a rendszerbe. A háború utáni Németországban e fogalom használatnak a dirigista fasiszta gazdálkodás és a szovjet típusú tervgazdasággal szemben némiképp harmadikutas jellege volt. Azért, mert a CDU kezdetben (1947–48) közepére helyezkedett, azonban 1949 után levette harmadikutas jellegét felerősítette keresztény és liberális identitását, és gazdaságpolitikájában is a vállalkozó tőkésosztály szerepét állította előtérbe, úgynevezett organikus-monetáris eszközökkel (pénz, hitel, beruházás, adópolitika) támogatva őket. Magyarországon analóg folyamatot figyelhettünk meg a kormányzópárt MDF 1989 őszén bekövetkezett elvi-politikai fordulatával és az 1990-es tavaszi választások utáni gyakorlatában, amely hamar feledtette a Lakitelektől a II. Országos Kongresszusig terjedő *harmadikutas* ígéreteit.

A szociális piacgazdaság esetében nem egy „tisztá”, hanem egy vegyes fogalomról van szó, amennyiben sem egy intranzigens, megfertőzhetetlen liberális, sem egy ortodox marxista koncepcióval nem fér össze. Ezek szerint ugyanis, ami piacgazdaság, az nem lehet szociális, ami szociális, az nem lehet piacgazdaság. Az ebből teljességgel igaz, hogy e vegyes fogalom eltünteti a társadalmi alakulatok különbségét a

neutralizált piac (vagy az ezzel szinonim árugazdaság) terminológiája jegyében. Ezzel olyan idealizáló formulák gyártására válik alkalmassá, mint a következő: „A szociális piacgazdaság az ipari gazdálkodás társadalmilag összefogott szervezete, amelyben szabad és rátermett emberek teljesítményét olyan rendbe illesztik, amely a gazdasági haszon és a szociális igazságosság legmagasabb szintjét nyújtja mindenki számára.”

A lehető világok legjobbjának ezen panglossi tételezése már elrejtve sem tartalmazza az első definícióból még kibontható racionális mozzanatokat. Tény azonban, hogy történelmileg ez ideig a legfejlettebb árutermelő társadalom a centrumországok *kapitalizmus*a, s az is, hogy annak szervezett kapitalista fokán túlkerültek a monopolkapitalista valóság és a klasszikus liberális egyensúlyelméletek teremtette *gazdaságpolitika* ellentmondásán. Mind a *tőkefelhalmozás*, mind pedig a munkaerő-áru reprodukciós színvonala tekintetében olyan hatékony szabályozási technikák jöttek létre a Hilferding–Keynes–Kalecki–Kaldor-féle elméletek bázisán, amelyeket az akkori konzervatív kormányok sem negligáltak, csak éppen egy „elfajzott keynesianizmus” (Joan Robinson) jegyében, nem a munkaerő oldalán, hanem a vállalkozói tőkésosztály oldalán hoztak — vagy esetenként napjainkban is hoznak — mozgásba.

Ahelyett azonban, hogy itt áttérnénk a *→ jóléti állam* és válságának *rokon* témájára, térjünk vissza a mintaország NSZK-hoz, hogy témánk fontos variánsait is megmutathassuk. Ezek az elemi meghatározáshoz képest az 1950-es és a '60-as években a szociális piacgazdaságnak új tartalmait állították. Wilhelm Röpke abból indult ki, hogy a gazdálkodáshoz szükséges „rendet” a szabad piacgazdaság és nem az állami beavatkozás — „kollektívizmus” vagy „*szocializmus*” — biztosíthatja. A szabadpiaci rend és egyensúly pillérei: a szabad áralakulás, a konkurencia és a magántulajdon. Az egyén egoizmusára, egyéni érdekére alapozott piacon végül a fogyasztó érdeke érvényesül. Sőt, meggyőződése, hogy *meglepő módon, a piacgazdaság biztosítja a gazdaságon kívüli értékek érvényesülését*, mivel egyidejűleg a szabadság gazdasági megjelenési formája — s ugyanakkor az általunk ismertek közül a leghatékonyabb. Tehát — szerinte, a liberális eszmerendszernek megfelelően — a szociális jólét is

a külső hatásoktól mentes szabadpiac lététől függ. Az állam funkcióját a közlekedési szabályokhoz hasonlítja, amelyek egyáltalán nem határozzák meg, hogy ki hová menjen. Ezzel összefüggésben elhatárolja magát a keynesi típusú állami szereptől is.

A *neoliberalizmus* egyes képviselői a gazdasági valóság, s a német államnak a valóságban erősödő gazdasági szerepe nyomán a hatvanas évektől újra óvatosan közeledni kezdtek szociális piacgazdaság koncepciójához. „A szociális piacgazdaság alapeszméje abban áll, hogy a piac szabadságának gondolata összefonódik a szociális kiegyenlítődés eszméjével. A versenyz gazdaság bázisán a magánkezdeményezést összekötjük a szociális haladással, amit éppen a piacgazdálkodás eredményei biztosíthatnak”. Ebben a keretben azonban már azt is elismerte, hogy *a piaci folyamatoknak lehetnek kedvezőtlen következményei: a monopóliumok kialakulása és az indokolatlan jövedelem-egyenlőtlenségek*. Ebből következik — Müller-Armack szerint — az állami szerepvállalás két szükséges funkciója: egyrészt „a konkurencia intézményes garانتálása”, másrészt „azok megadóztatása, akiknek jövedelmét magasnak tartják, és kedvezmények nyújtása azoknak, akiknek vagyonát növelni akarják”.

Mások, így a közgazdász Helmut Meinhold jelentős mértékben továbblépett az állam gazdasági szerepének megítélésében. Környezetétől nem elszakadva és a liberális piacgazdálkodásra hivatkozva, de jelentős mértékben közeledett a keynesi felfogáshoz — amely a német állam gyakorlatától valójában nem is volt messze. Nézeteit jól tükrözik a következők. Szerinte a szociális piacgazdaság négy területen tér el a klaszszikus piacgazdaságtól: a hatékony versenyt az állam aktív versenypolitikája segíti, a piaci jövedelemelosztást a jövedelmek újraelosztása korrigálja, az állam aktív konjunktúrapolitikát folytat a teljes foglalkoztatottság, az árstabilitás és a fizetési mérleg egyensúlyának biztosítása érdekében, a jövedelemelosztáson túl elősegítik, hogy a lakosság minél szélesebb tömegei vagyonhoz jussanak.

Ez utóbbi megállapításból és Müller-Armack fentebb idézett szóhasználatából is látható, hogy a neoliberálisok számára nem a szociális szempont volt az állami újraelosztás elsődleges indoka, vagy ha igen, akkor a szociális gondokat elsősorban vagyoni juttatással gondolták orvosolni. Ez — azaz a „tulajdont mindenkinek”, „a dolgozók széles tömegeinek bevonása a tulajdonba” — volt a *szociális piacgazdaság elméletével összefonódott népi kapitalizmus gondolatának* alapja. Egyik megfogalmazója és fő propagátora pedig Ludwig Erhard, gazdasági csúcsminiszter, majd kancellár volt.

JÓLÉTI ÁLLAM

A jóléti állam történelmileg egyfajta, a *kapitalizmus* szabadversenyes korszakának és a modern ipari civilizáció urbanizációs ártalmainak el-
lentmondásaira adott gazdasági és társadalompolitikai reakció volt. A
gazdasági automatizmusok negatív hatásait és a versenytársadalom
spontán szelekcióját állami beavatkozásokkal kívánta enyhíteni, kom-
penzálni. Feltételezte az állam és a nemzetgazdaság közötti szabályozó
erők meglétét, s a keynesiánus gazdasági elméletre épült. Történelmileg
— több előzmény után — a svéd *szociáldemokrácia* modellje (1932–76)
és az Amerikai Egyesült Államokban a roosevelti New Deal voltak az
első jelentős sikerei. Utóbbi természetesen az amerikai történelem kü-
lönösségébe ágyazódva jött létre. Virágkorát — különböző nemzeti
megoldásokkal — a legfejlettebb tőkés országokban kb. 1945–75 között
élte. A növekedési „aranykor” vége — a stagfláció jelensége —
legyengítették gazdasági alapjait, s a huszadik század utolsó két évti-
zedében válságba jutott. A globális gazdaság új termelési, forgalmi és
elosztási viszonyai aláásták a korábbi nemzetgazdasági integrációs
formákat.

*A szabadversenyes korszak be nem avatkozó, éjjeliőr államával szemben — amely az állami szerezvállalást a közrend és a közbiztonság fenntartására és a gazdaság működési feltételeinek biztosítására korlátozta — a jóléti állam tevékeny állam volt. Szerepet vállalt a makrogazdasági folyamatok szabályozá-
sában — összereslet-összskínálat összhangjának megteremtése, a
foglalkoztatást elősegítő, munkahelyteremtő, keresletösztönző gaz-
daságpolitika, nemzetközi versenyképesség növelése stb., stb. — és
bizonyos nemkívánatos társadalmi folyamatok kezelésében. A Welfare
State a hazai össztermék központi redistribúciójából egyrészt az önhibájukon
kívül balesetet, egészségi károsodást szenvedetteknek, munka nélkül maradtak-
nak nyújtott állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon és minimális mértékben — a
minimálbér szintje alatt maradó mértékben — állami gondoskodást;*

másrészt keynesiánus gazdaságpolitikával igyekezett moderálni a tőkés gazdaság ciklikus mozgásának kilengéseit és az állami intervenció eszközeivel biztosítani valaminő növekedés egyensúlyi feltételeit (anticiklikus beruházáspolitikai; összkereslet-össz kínálat szabályozása; monetáris és fiskális politika egyensúlya stb.).

A XX. századi termelékenység szint lehetővé tette és az akkori politikai erők kikényszerítették és részben elfogadták, hogy az elsődleges jövedelemtulajdonosoktól az állam adók révén olyan anyagi erőforrásokat vonjon el, összpontosítson, amelyekből a jövedelmek újraelosztásával gondoskodni képes a felsoroltakról. A társadalom hagyományos gondoskodási formáihoz képest (családi, egyházi, helyi jótékonykodás és szegénypolitika), melyek nem voltak képesek kielégíteni az ipari társadalomban munka nélkül maradtak, tömegesen megrokkantak, elszegényedettek, urbanizációs károsodásokat szenvedettek elemi igényeit, a jóléti állam képes volt gondoskodásával egyfajta kiegyenlítő, nivelláló szerepet betölteni. Ezt tette az egészségügyi ellátás és az anyagi szolgáltatások mellett a tömeges oktatási formák — az elemitől az egyetemig terjedő — kiépítésével és ezzel a szociális és kulturális esélyegyenlőtlenségek mérséklésével. Ezért hosszabb időn át széles körben elismerték pozitív állami funkcióként: gazdasági és szociális *stabilizáló* szerepét, mellyel az anyagi életviszonyokat alakította, és ideológiai konfliktusfeloldó, osztályharcot tompító, úgynevezett *legitimáló funkcióját* is, mellyel kifogta a szelet az akkori forradalmi, antikapitalista erők vitorlájából. A *gazdasági, szociális és kulturális jogok, tehát az emberi jogok ún. második generációjának doktrinális kimunkálása kísérte virágkorát.*

Válsága sikereinek csúcspontján érte utol. Objektíve igaz, hogy a növekedési korszak igényszínvonalát nem lehet fenntartani romló körülmények között. Ennyiben a mértékeken változtatni kellett. Az állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon járó szolgáltatások humánus, demokratikus elvét előbb kiegészítette, majd egyre inkább felváltotta a rászorultsági elv alkalmazása. A kritika viszont nem állt meg itt, hanem az alapokig hatolt. Gazdaságilag a kínálati gazdaság-

tan és a monetáris ellenforradalom taszította le trónjáról a kereslet-ösztönző, szociális konfliktusokat mérséklő keynesiánus jóléti államot. Szociálpolitikáját az új individualizmus versenyszelleme kezdte ki, mondván: a paternalista, atyáskodó állam gondoskodásával megfékezi a mind és mind magasabb teljesítményekre ösztönző verseny-szellemet, és átcsoportosításaival az innovatív erőktől von el forrásokat. Ezért lefékezi a fejlődést és az egészséges vagyoni, szociális és kulturális differenciálódást. A bölcsőtől a sírig elkísérő szociáldemokrata jóléti állam — mondják liberális és konzervatív kritikusai — ellenösztönöz és lustaságra szoktat. Beavatkozása a folyamatokba költséges és felesleges bürokratikus igazgatás útján valósítható csak meg, ezért fel kell váltani az általa nyújtott szolgáltatásokat a vállalkozói, piaci megoldásokkal. (Például ilyen módszereknek számítanak: önkormányzati helyett magánóvoda — kevesebb elvonással; állami pótlékok helyett magasabb bér, amiből piaci kínálatból elégítheti ki szükségletét a vevő; közösségi társadalmi szolidaritási alapok helyett magánbiztosítással kell a kockázatokat, üzleti alapon, kivédeni).

Mindezen önmagában fontos és érdekes szakmai részletekkel szemben azonban hangsúlyozni kell: valójában a jóléti (másként szociális) államot a munka és a tőke között megváltozott világgazdasági szintű erőviszonyok, a *→ globalizációs folyamat* mai szakasza és az államszocialista rendszerek veresége rendítette meg. Még a demográfiai változások kezelésmódja — aktív és passzív népességi arány gyakorta kedvezőtlenebbre fordulása — is csak ennek alárendelten érthető meg. Amikor a *tőke* egy fejlettebb országból a kevésbé fejlett, vagy egyenesen az olcsó munkaerejű gazdaságba teszi át tevékenysége színhelyét, kettős problémát okoz: csökkenti az elhagyott ország adóalapját, bevételeit, miközben növeli az elhagyott ország problémátömegét (például a munkanélküliség növekedését). Lehet, hogy ez a jóléti állam válságának legfőbb oka, ezt pedig a globális kapitalizmus új mozgásformája tette lehetővé.

Bő negyedszázad tapasztalatai után megállapítható, hogy a jóléti állam valóságos válságából nem a mellény szükséges újragombolása

következett be, hanem egy radikálisabbnak látszó fordulat. Az állam varázstalanításának a programja: azaz társadalmi hatáslehetőségeinek a visszavétele, a *dezetatizáció* és a gazdasági dereguláció került ki győztesen, teret nyitva a globális gazdaság új szereplőinek és a \rightarrow *szuperstruktúra* szabályozó hatalmának. Ezzel a nemzetállami szint elerőtlenedik, s erősödik a *felette* lévő regionális kapcsolati és integrációs szint, illetőleg az *alatta* lévő lokális szint autonómiája. A *modern tőkeviszony mint alapvető társadalmi viszony* egykor a feudális partikularizmussal szemben a polgári nemzetállam és nemzetgazdaság egységesedését segítette életre. Ma ugyanez, kétszáz év virágzás után a nemzetgazdaságokat számolja fel útjából. Az állam mozgáspályájának átfogó íve a *minimális, éjjeliőr állam és a keynesi jóléti állam után a dezetatizációnál és a deregulációnál* tart a globalizálódó *világrendszerben*. Relatív ellentendenciát csak bizonyos országok fejlesztő államának (developmental state) gyakorlata (például skandináv országok, Kína, Japán, Dél-Korea, Tajvan) jelent.

Ezek az államelméleti, politológiai és ökonómiai kérdések nem egyszer s mindenkorra, és nem egykönnyen megválaszolhatók, tendenciák és ellentendenciák mozgásában foghatók fel, s a valóságban napjaink gazdaság- és társadalompolitikai vitáinak a centrumában állnak.

SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

A tőkés társadalom keletkezésével megszületett a munka és a *tőke* meghatározott társadalmi viszonya, mely viszonyban többsíkú, objektív és szubjektív érdekellentétek találhatók. A gépi nagyipar hatására kibontakozó ipari *kapitalizmusban* a munkások — mikro szinten — alá vannak vetve egyfelől az üzemben belüli szervezettségnek, a termelésirányítók utasításainak, másfelől, makrotársadalmi szinten a profitorientált cseregazdaság szükségleti univerzumának. A munkaerő újratermelésének, a munkabér történelmileg elért színvonalának és a munkakörülmények alakulásának következtében abban mindenképpen érdekeltté válnak, hogy befolyásolják ezen társadalmi viszony alakulását.

A XIX. század derekától, a szabadversenyes kapitalizmus körülményei között kibontakozó, önszerveződő munkásmozgalom a fenti strukturális adottságok keretei között keletkezett és fejlődött. A munkásság osztályharcának legsajátabb terméke, a szakszervezeti szervezkedés színrelépése és az első munkáspártok fellépése a legtöbb európai országban párhuzamosan történt. A munkások érdekeinek védelme, önképzése, kulturális és közéleti aktivitása gazdasági, politikai és ideológiai harccal, az osztállyá szerveződés iskolájával párosult. Ennek első szervezeti sikerét az 1864-től működő I. Internacionálé jelentette, amely nemzetközi párt volt nemzeti szekciókkal.

Ezen körülmények között erősödött a társadalmi struktúrában a munkásság és fejlődött a munkásmozgalom. Kialakult autonóm politikai kultúrája, sajátlagos érték- és attitűd világa. Így vált a modern munkásmozgalom uralkodó eszmei és politikai áramlatává 1889 és 1918 között a szociáldemokrácia. Az első önálló szociáldemokrata tömegpártnak a Ferdinand Lassalle nevével fémjelezhető Általános Német Munkásegylet (1862) tekinthető, amely szemben az angol chartista, és a korabeli luddista (gépromboló) mozgalmakkal, az egész országot átfogó szervezettel rendelkezett. Igazán 1889–1918 között, a II. Internacio-

nálé idején erősödtek meg a szociáldemokrata tömegpártok. Az osztályharc mindhárom formáját a politikai harc primátusával támogató marxista irányzat hegemon befolyásra tett szert a különböző kispolgári szocialista (anarchista, proudhonista, lassalleanus) és opportunist (Bernstein) áramlatokkal szemben. A világ újrafelosztásáért kibontakozó, polgári, nemzeti érdekekért folyó I. világháború végletesen megosztotta a szociáldemokráciát. Ebben a problémában vált el egymástól a nemzeti céloknál maradó, jobboldali vagy mérsékelt szociáldemokrácia, attól a forradalmi baloldaltól és keletkező kommunista mozgalomtól, amely eredeti és végső célkitűzésként a tőkés rendszer megdöntését, és a szocialista társadalmat fogadta el.

A szociáldemokrata mozgalom tevékenysége és politikája — a ma nézőpontjából áttekintve — négy nagy, minőségileg elkülönülő szakaszra bontható.

- I. Az első periódus a tőkés rendszer *forradalmi* megdöntésének ideológiája jegyében szerveződött. Elfogadta a gazdasági, politikai és ideológiai osztályharc együttes vitelének szükségességét. Pártjait osztálpártoknak tekintette, amelyek az uralom és kizsákmányolás-mentes, a többletmunka felett társadalmi rendelkezést megvalósító *szocializmus* kivívására törekedtek.
- II. A szociáldemokrácia reformista vonulata elutasította a forradalom eszközét, de fenntartotta a *reformok útján*, békés átmenettel elgondolt szocializmushoz vezető utat. Az első és a második álláspont között közvetítő politikai stratégia reprezentatív műve Karl Kautsky *Der Weg zu Macht*-ja (Út a hatalomhoz, 1909).
- III. A szervezett kapitalizmus körülményei között a szociáldemokrácia lemondott a szocializmushoz való békés átmenetről, és új legitimációs alapra helyezkedett: a *tőkés gazdaságot hatékonyabban és igazságosabban menedzseli* a gazdaságirányítás keynesianus módszereivel, mint ezt a polgári liberális és konzervatív politikai erők teszik és tehetik. A II. világháború után pártjait nem osztály, hanem néppártoknak tekintette (szimptomatikusan: az SPD

1959-es Bad Godesberg-i, „a marxizmus mögöttünk van” álláspontjáról), melyek a pluralista demokrácia keretei között kívánják érvényesíteni megváltozott célkitűzéseiket. Ezen erőfeszítései a II. világháború után (kb. 1945–75 között) annyiban kifejezetten sikeresnek bizonyultak, amennyiben a fejlett centrum országai-ban a → *jóléti állam* egyfajta történelmi osztálykompromisszumot fejezett ki a munka és a tőke között.

- IV. A globális kapitalizmus kibontakozásának erőterében és az 1989–91-es változások következtében (az államszocialista kísérletek történelmi jelentőségű veresége) a szociáldemokrácia objektíve *kiesett a kommunizmus és a polgári liberalizmus között betöltött harmadik erő politikai szerepéből*. Ennek következtében — annak ellenére, hogy a volt kommunista pártok zömének szociáldemokratizálódásával Közép-Kelet-Európában új területeken jutott befo-lyáshoz — mindenképp stratégiát kellett váltania.

A stratégiaváltás pedig két irányban differenciálta az 1951 után a Szocia-lista Internacionálé által összefogott, az etikai tartalmú demokratikus szocializmusra még hivatkozó nemzeti pártokat. Egyfelől az északi országok és a latin országok pártjainak többsége fenntartja a mozgalom eredeti célkitűzései közül a szociális demokrácia követelését, s megváltozott körülmények között próbál érvényt szerezni a széles dolgozói rétegek és a kispolgárság társadalmi esélyegyenlősége megteremtésének. Védi a jóléti állam keretei között megvalósult, alulról felfelé irányuló társadalmi mobilitás demokratizmusát, melyet az állami újraelosztás, a materiális kompenzációk (egészségügyi és szociális ellátások, és kulturá-lis javakhoz való ingyenes vagy tömegesen megfizethető hozzáférés) jelentettek. Nem redukálja — a liberál-konzervatív felfogásnak megfele-lően — a demokráciát a politikai szintérre (ahol a demokrácia pusztán a vezetők kiválasztásának eszközére korlátozódik). Ilyen korszerű törek-vést fejeznek ki az úgynevezett Eurobal pártok, melyek egy része szoci-áldemokrata. Ezek a monetáris Európával szembeállítják saját, szociális Európa koncepciójukat, s az „eurokrácia” és a nagytőke integrációjával

szemben a népek Európáját szorgalmazták. Támogatják a dolgozók gazdasági, szociális és kulturális jogaiért folyó fellépéseket, a közjavak és kommunális tulajdon védelmét. Hasonlóan a franciaországi 35 órás munkahét bevezetéséhez, a döntéshozatali, részvételi, közvetlen demokratikus jogokhoz, vagy a spekulatív pénzmozgások megadóztatásának, a *Tobin-adónak* a nemzetközi bevezetéséhez.

Másfelől a gazdag angolszász világban, továbbá német és osztrák talajon — Magyarországon furcsa módon, de sokféle adottság következtében ezek befolyása érvényesül — nagymértékben közeledtek a polgári liberális, szociálliberális álláspontokhoz. Ennek terméke az ún. harmadik út, Blair és Schröder nevével fémjelzett irányzata. Itt a „harmadik út” már a hagyományos szociáldemokrácia és a neokonzervativizmus közötti ösvény keresését jelenti, éspedig a magángazdaság piaci integrációja álláspontjáról. A neoliberais közgazdaságtan világértelmezésének a globalizációra vonatkozó alaptendenciáját elfogadva feladták a szociális, jóléti állam védelmét, azt paternalizmusként bírálják és a gazdaságba történő felesleges állami beavatkozásnak tekintik. Magukat azzal kívánják igazolni, hogy egyfelől a tőkés globalizációnak jobb ügyvivői, mint a nemzeti-konzervatív polgári jobboldali politikai képződmények, másfelől azzal, hogy az oktatási és egészségügyi ellátó rendszerek lepusztítását, reagani és thatcheri csődjét korrigálják. A neoliberais ideál, a minimális állammal tehát némiképp szemben, „a kicsi-, de néhány helyen erős” állam filozófiáját hirdetik.

Végezetül ahhoz, hogy pontosan helyezhessük el a szociáldemokrácia pozícióit a politikai tagoltságban, elméletileg is tisztáznunk kell viszonyát a neoliberais állásponthoz. A három nagy társadalmi szervező elv — piac, állam, öngazgatás — lehetséges viszonyában a „minél több piac, minél kevesebb állam és semmiféle társadalmi öngazgatás, reciprocitás, köztulajdoniség” a neoliberais felfogás aranyalapja. Ezzel polárisan szemben a kommunizmus elve áll: minél több társadalmi öngazgatás lesz (lenne) — a köztulajdonú munkaszervezetek és munka közvetlen társadalmisága következtében —, annál kisebb elidegenedett közhatalomra (államra) és piaci közvetítésre lesz (lenne)

szükség. A szociáldemokrácia elvileg a három tényező eltérő arányú kombinációit teszi meg gondolkodása aranyfedezetévé, ami ma a „sok piac — állammal és helyi szintű öngazgatással” formulával fejezhető ki.

GLOBALIZÁCIÓ

A fogalmak és kategóriák közötti csúszkálás egyik iskolapéldája az, amit napjainkban sokan a globalizáció terminológiájával követnek el. Sajnos a tudományos igényű művek sem mentesek e csúszkálásoktól. A globalizáció szómagiájának feloldása érdekében alább öt pontban tekintjük át annak tartalmát és hatásait. Ezek a jelenség történetét, elterjedtségét, intenzitását, bizonyos következményeit és az ellenérők születését vizsgálják.

A *tradicionális* társadalomszerveződési formákhoz és módokhoz képest, melyek az antikvitástól a feudalizmuson át az ázsiai termelési módokat ölelik át, a *modernitás* akkor kezdődött, amikor a személyükben formálisan szabad egyéneket alávetették a tőkeviszony dologi kényszerének. A *tőke* eredetei felhalmozási folyamata, a földterületek bekerítése mellett a nagy földrajzi felfedezések, a kontinensek gyarmatosítása, a nemesfém beáramlás és az árforradalom nyomán rögtön világgazdasági folyamatként keletkezett a modernitás a XVI. századtól kezdődően. Ez a folyamat hozta létre azt a polarizációt, ahol a társadalom egyik pólusán pénz, vagyon, termelési eszközök halmozódtak fel, míg a másik oldalon a prekapitalista kötöttségeitől, személyi alávetettségétől és földjétől megfosztott és megszabadult, nincstelen tömegek álltak: Azok, akiknek nem lévén mása, csak kettős szabadsága — egyfelől mentessége a (föld)tulajdontól, vagyontól, másfelől kikerülése a hűbéri viszonyokból — s akiket következképpen az éhség kényszere hajtott munkaerejük áruba bocsátására.

A modern kapitalizmus osztályviszonyai a feudalizmusból a kapitalizmusba történő hosszú átmenetben alakultak ki: a bér munka és a tőke (kereskedelmi, ipari és pénztőke), melyek a társadalom meghatározó és alapviszonyait képezik a kisárutermeléshez, természetes háztáji gazdaságokhoz, lokális kölcsönösségi viszonyokhoz képest. A gazdaság társadalomszerkezete következtében a tőkés magántulajdon által elszigetelt termelőket elsődlegesen a piac közvetítésével kapcsolják össze és

koordinálják. Itt a polgári társadalom és a politikai állam strukturálisan már elvált egymástól, mert a közhatalom kiemelkedett az újratermelési folyamatból, a magánügyén pedig elvált a közembertől. Az elválás ugyanakkor nem jelent közvetítés nélküliséget, mert éppen a politikai társadalom — pártok, érdekképviselők, mozgalmak stb. — közvetítenek a gazdaság és az állam között.

A klasszikus szabadversenyos kapitalizmust az *imperializmus*, majd a neokolonializmus követte anélkül, hogy a tőkeviszony terjeszkedése megszűnt volna a nem-kapitalista termelési módok és formák rovására. Ezalatt a bő kétszáz év alatt sok minden változott a világ gazdaságban és a nemzetközi erőviszonyokban, a tőkés állam funkcióiban, de egy dolog változatlan maradt: ahogy egy nemzeti társadalomban az anyagi és szellemi életlehetőségeket a termelési módban elfoglalt osztálypozíció határozza meg és rendezi el, hierarchizálja, azonképpen a tőkés világ gazdaság egyenlőtlen és hierarchikus viszonyokat állított és állít elő, a centrum és félperifériák, a félperiféria közepesen fejlett országai és az alulfejlett, periférikus társadalmak között.

A profittermelés kényszere hajszolta tőkés expanzió tehát *in statu nascendi* (születése pillanatában) sem volt mentes a világ gazdaság egészétől, noha ma sem az egész világ áll a tőke uralma alatt. Épp ezért kell a *globalizációt* mint a tőkés termelési mód egyetemessé válásának évszázados tendenciáját elválasztani attól a specifikus tartalmától, amely bizonyos körülmények egybejártsága nyomán napjainkra jellemzővé vált.

Ami a mai szakaszt illeti: valóban minőségileg új fejleményekről van szó annyiban, amennyiben a szállítás és a kommunikáció drasztikusan olcsóbbá válása következtében megsokszorozódott a lokális szintek és a világ gazdaság közötti interakció és *integráció*. Ma már nemcsak *mértékeket* ad a világpiac, hanem a világ becsült össztermékének 21–25 %-a a *világkereskedelemben realizálódik* (mely mutató 1929 előtt 11 %, az azt megelőző századfordulón 7–8 %, 1820-ban pedig mindössze 1 % részesedés volt). De nem lenne minőségileg új a globalizáció utolsó három évtizede, ha a *transznacionális vállalatok dominanciája*, a *médiabirodalmak* (CNN, Bertelsmann stb.)

kiépülése és a *nemzetközi pénz- és tőkepiacok* összekapcsolódó láncolata („Megabyte Money” — allokációval, *spekulációval* és „Money driven economy”, azaz pénz vezérelte gazdasággal) nem lenne mélységes realitás, és egyben sokaknak — elsősorban az olcsó munkaerő gazdaságaiban a munkatársadalom többségének — nyomorúságos kényszerszármazéka. Ki is termelték ezek a viszonyok saját irányítási technikájukat, melyet a Nobel díjas Stiglitz *világkormány nélküli globális irányításként* jellemzett. Ezt az irányítási formát semmiképpen sem írhatjuk le egyközpontú, politikailag irányított Birodalomként, hanem olyan új szabályozó hatalomként, amelyet analitikusan a *→ szuperstruktúra* fogalma fejez ki.

A világméretű tőkeexpánzió ellenére a tőkés globalizáció ma sem terjed ki maradéktalanul a földgolyó egészére. Elsősorban Afrika jelentős területein, de részben Indiában és az államszocializmus országokban (Kína, Kuba, Észak-Korea) sem uralkodik egyértelműen a tőkés termelési mód. Előzőekben a népesség zöme kézműipari, háziipari és mezőgazdasági, kisárutermelői, naturálgazdasági, faluközösségi, államkapitalista és egyéb módokon él meg — mert ha sporadikusan létezik is magántőkés gazdálkodás, az nem szervezte meg és hatotta át a sokféle termelési mód és forma kombinációját. Nem vált uralkodó termelési móddá, hogy meghatározza a társadalmi alakulatot. Az államszocializmus országai pedig nyers, politikai kommunizmusok, amelyek modernizációs hátrányaik történelmi ledolgozásán fáradoznak. Ha a kisárutermelés mellett jelen van a magántőke a termelés bizonyos szektoraiban, *nem a magántulajdon piaci integrációja a fő társadalomszervező elv*, mert a *reciprocitás és a redistribúció ezt korlátok közé zárja*. Ezek a tőkeviszonyon kívüli területek — Karl Kautsky egykori szemléletes terminológiájával — *agrárterületek*, ahol nagyon különböző okok következtében, ún. szerves úton nem jöhetett és jöhet létre tőkés fejlődés. Kérdés, hogy az 1989–91-es geopolitikai változások következtében *meddig* képesek ellenállni — és *milyen formákban* — azon tőkés hegemonizmusnak, amely szívesen maga alá gyűrt és gyűr minden egyéb prekapitalista módot és formát. Ugyanis egyfelől a tőkés fejlődésig el nem jutott országokról, népességekről, másfelől az afrikai kontinens olyan területeiről van szó,

melyek esetében a nemzetállami integráció sem jöhetett létre. Továbbá az iszlám fundamentalizmus olyan elkeseredett, de reakciós globalizációellenes mozgalom, amelynek léte bármennyire is érthető, megokolható, de az emberiségnek perspektívát nem mutató, romantikus antikapitalizmus csupán. Életmódjukat, nagycsaládjukat, hitüket, földjüket, kincseiket, gyakran törzsi-nemzetségi identitásukat látják veszélyeztetve a külső tőke és fogyasztási szokások behatolásától, miközben tradicionális és feudális hierarchiaikat, retrográd büntetési nemeiket, obskurantizmusukat (szembenállásukat a haladással) védik.

A centrumországok polgári nemzetállamai történelmileg legfejlettebb formájukat a szervezett kapitalizmus → *jóléti állami* korszakában érték el (jellemzően 1945–75 között). Itt, a pluralista demokrácia körülményei között történelmi kompromisszum jött létre a két alapvető osztály között. A magántulajdonból következő, szélsőségesen egyenlőtlen elosztási viszonyokat az általános választójog nyomásának kitett kormányzatok anyagi kompenzációkkal enyhítették, közjavak és a jóléti szolgáltatások sorát hozták létre. A szervezett kapitalizmus és a jóléti állam nem volt független egyfelől attól, hogy az anarchikus, szabályozatlan kapitalizmus világgazdasági válsághoz és az első világháborúból vesztesen kikerült országok sorában faszizmushoz, nemzetiszocializmushoz vezetett, másfelől pedig a „létezett szocializmus”-ok eredményeinek, állampolgárainak nyújtott egzisztenciális biztonság kihívásától. A szociális lépések, a magángazdaságba bevitt — Hilferding, Keynes, stockholmi iskola elméleti munkásságán alapuló — állami szerepvállalások, és némelykor a gazdaság vegyes jellegűvé tétele (kiterjedt állami és önkormányzati szektor) miatt áll meg a legfejlettebb formát hangoztató minősítésünk.

A centrumban a társadalomintegráció ezen elért, magas fokát bomlasztja fel a globalizáció. A szervezett kapitalizmus idején kialakult korlátokat vetette le magáról a transznacionális nagytőke (mely a piaci folyamatok következtében előálló tőkekoncentrációs és -centralizációs folyamatok terméke), amikor túllépett a nemzetgazdaságok integrációs formáján, és a szociális (jóléti) állam visszavételével a centrum országai-

ban is *rekapitalizálta a kapitalizmust*. Vissza akar térni az eredeti, tiszta formákhoz, amelyeket még nem tettek tönkre a piacidegen, keynesiánus, munkásmozgalmi nyomásra született exogén, a tőkeviszony szempontjából illegitim beavatkozások. A nemzetgazdasági szinten elvesztetteket — a spontán tőkeáramlás szabályozását, erős szakszervezeteket és kormányokat — kellett visszavenni, és ez egy nyitott világgazdaságban vált lehetségessé: a nemzetgazdaságok deregulálásával, az államtalanítással, a termelés privatizációjával, a fragmentált (széttörédezett) és flexibilis munkaerőpiacokkal. Mindezek eszmei alátámasztására szolgál az új individualizmus, a konzervatív morál, és a piaci verseny eszméjének vehemens terjesztése.

A szabadkereskedelmi rendszernek mondott világgazdaság fő haszonélvezője a kevés talpon maradt nemzetállam legnagyobbika, az Egyesült Államok, amely katonailag győztesen, ellensúly nélkül került ki a hidegháborúból, s politikailag dominálni képes a globalizáció felépítményét jelentő intézményeket: WTO-t, IMF-t, Világbankot, OECD-t stb., a szuperstruktúrát, amely a változó világ geopolitikai erőviszonyait tekintve már nem jelent szuperhatalmat. Az amerikai nép és az amerikai történelem nem azonosítható bizonyos kormányaik agresszív viselkedésével. Értékrendbeli, kulturális és szociális különbségek azonban a népek között is vannak. Ezért kell védeni az európai identitást, az „európai Európát”, azaz a szociális és kulturális Európát.

Sokakat megtévesztenek az *úgynevezett globális problémák*, amelyek kétségtelenül léteznek, súlyosak is, azonban megoldásuk egyáltalán nem lehetséges a termelés, a gazdálkodás módjától és a hatalmi viszonyoktól függetlenül, izolacionista szemlélettel. Ugyanis minden egyes ilyen probléma összefügg a tőkés termelési móddal, illetőleg az általa indukált *érdekvizonyokkal*, melyek az emberi és szervezeti cselekvés alapvető koordinátorai. Igaz, ezek nem mindig közvetlenül a tőkés alapviszonyhoz tartozóak, hanem annak specifikus következményei. Az élelmezés válsága létezik, amikor naponta 35 ezer ember hal éhen a Földön; a Föld népességtartó képességének neomalthusiánus kétségbevonása azonban tudománytalan. Az előállítható élelemmel, mint ez legutóbb

Jean Ziegler bebizonyította — más megoszlás és elosztás esetén — táplálható lenne a jelenlegi emberiség kétszerese, 12 milliárd fő is (*Wie kommt der Hunger in die Welt?*). De a környezetszennyezés vagy az erdőirtások következtében eltűnő oxigén *sem rendszeremleges* probléma, miként a *termelés externáliái sem azok*, holott látszólag mind azt sugallják, mintha megoldhatatlan, önjáró problémákról lenne szó.

A nyugati tömegek illúzióikat veszítve, e világrendszerbeli és a centrumot is sújtó fejleményeket csak későn észlelték és tudatosították: az 1995-ös őszi párizsi, majd berlini tömegsztrájkokkal, melyek a jóléti állam védelmén túlmenően *globalizációkritikai* vonásokat vettek fel. Mára megszokasodtak ezek a társadalmi mozgalmak, s minden hatalmi manipuláció ellenére befolyásuk nő. Egyesek a természeti környezetet védik a *homo oeconomicus* hideg, célracionális pusztításától, mások a fenntartható fejlődésért, a multik adóparadicsomainak megszüntetéséért, az értékpapír- és devizaspekulációk korlátozásáért szállnak síkra, megint mások egy világgazdasági szinten szabályozott kapitalizmusért, amely felszámolná a jelenlegi demokratikus deficitet; a radikálisok pedig egy posztkapitalista társadalomért küzdenek („túl a tőkén”).

A kolosszális méretű termelőerőket létrehozó kapitalizmust aligha lehet újra a nemzetgazdaságok nemzeti társadalmainak kontrollja alá bevenni, s ekként kezelni. A transznacionális társaságok tőkeereje felülmúlja némely közepesen fejlett ország össztkéjét. A globalizáció ebben az értelemben objektív folyamat. Ezért olyan új internacionalizmusra van szükség, amely a globális érintkezés formáit (*Szociális világforum*-ok) használja fel e folyamatok társadalmi kontrolljának megtalálásához. Persze regionális („euro-sztrájkok”), nemzeti és helyi szinten is nyomást kell gyakorolni, és harcolni kell a humanista alternatívákért, megoldásokért. Ugyanis e szivárvány mozgalmak sokféleségének közös nevezője a cselekvő humanizmus: a részrendszerek racionalitása *az egész irracionalitását* eredményezi, és ez a mai állapot mindaddig érvényben marad, *ameddig a dolgok és összefüggéseik mértéke nem maga az ember lesz*. A neoliberais regresszióra progressziónak kell következnie, s nem irracionális, etnikai, faji, vallási, xenofób (idegengyűlölő) indulatoknak.

SZUPERSTRUKTÚRA

A szuperstruktúra per definitionem egy olyan felépítmény, ahol az önmagukat dereguláló államok nemzetközi egyezményei szabályozzák a világgazdasági viszonyokat. A kifejezés azonban nemcsak magyarázatot, hanem fogalmi elemzést is kíván. Negatív oldaláról indulva: mit nem jelent, legalábbis számunkra mit nem jelent. Először: szó sincs valamiféle New York–Tel Aviv-összeesküvésről, valaminő, a pénztőke mozgását abszolutizáló, jobboldali antikapitalizmusról, amelyik aztán előszeretettel keres bűnbakokat — *a tőkés világgazdaság társadalmi viszonyainak elemzése helyett* — a zsidóságban, faji kérdéssé alakítva azt a szociális kérdést, amely a mai világtársadalmat jellemzi. Vagy pedig bankár-összeesküvést lát ott, ahol a pénztőke csupán a tőkeviszony egyik funkcionális formája, s ahol — szerint — a kamat eltörlése kihúzná a dolgok méregfogát. Maradunk inkább azon a ma is érvényes marxi állásponton, hogy a személyek a társadalomtudományi elemzés számára csak annyiban érdekesek, amennyiben személytelen társadalmi viszonyok megszemélyesítői. A társadalomtudomány nem az egyes egyénekkal foglalkozik, hanem azokkal a társadalmi folyamatokkal, amelyeket az egyes emberek — nagyon különböző módokon és mértékben, tipikusan vagy egyáltalán nem tipikusan, hanem egyedileg — hordoznak. Ezzel szemben az antiszemitizmus és a pénztőke összekapcsolása — gyakorta a jó, nemzeti, termelő tőkéssel szembeállítva — pedig a politikai állatvilág azon meséi közé tartozik, amely nemcsak a kritikai társadalomelmélet nivója elé, hanem egyenesen az államiság előtti állapotba, a törzsi-nemzetségi szervezettség körülményei közé viszi vissza a politikáról való gondolkodást. Azzal, ahogy vérségi-etnikai köteléket keres ott, ahol egyfelől az államiság területi-politikai szerveződési elve váltotta fel az etnikumét, másfelől a tőkés piacgazdaság dologszerű, objektív racionalitása a személyi függelmi, premodern alárendeltségi viszonyokét.

Pozitív meghatározottságai felől, a szuperstruktúra intézményi és ideológiai elemek együttese, s ennyiben a gazdasági alapépítménynek a felépítménye, de a világtársadalom olyan sajátos állapotában, ahol ez a felépítményi szerkezet nélkülözi a legitím közhatalmat, a nemzetállami cselekvések mögött álló impériumot. Intézményesülés, mert leírható *szervezetek* (Valutaalap, Világbank, G8-ak, Világkereskedelmi Szervezet, OECD koordinációban résztvevő országok), *normák, szerepek*, továbbá *szocializációs* mechanizmusok és *informális befolyásolások* együtteseként, és *ideológia* — mert a szuperstruktúra politikai szereplőinek koordinációját teszi tudatossá és cselekvőképessé — a main stream neoliberális gondolkodásmód által. Ez a *washingtoni konszenzusban* (1989) nyerte el legvilágosabb kifejezési formáját. Világpolitikát meghatározó jelentőségű tehát a *nemzetállami felépítmények feletti képződmény, s ezért szuperstruktúra*, anélkül hogy valaminő világkormánynak vagy a törvényes erőszakot monopolizáló szervezetnek kellene és lehetne elképzelnünk. Továbbá reflexiók természetű fogalomalkotásról van szó, mert a jelenlegi világgazdaság infrastruktúrája egyfelől saját szuperstruktúrával rendelkezik, amely megkülönbözteti minden más korábbi tőkés formáció felépítményétől, másfelől ez a szuperstruktúra saját alapzatának a következménye: ki is fejezi, jogviszonyaival oltalmazza és relatív autonómiája révén alakítja és formálja is a világgazdaság és ennek következtében a világtársadalom érdekviszonyait.¹ Ily módon *az önmagukat dereguláló centrum-nemzetállamok nemzetközi intézményeiken és megállapodásokon keresztül szabályozzák — saját, jól felfogott érdekeik szerint — a szabadversenynek mondott, önszabályozó világpiacot*. Állam- és jogelméletileg általánosítva: *a szuperstruktúra és a „legfelső” helyzetéből*

¹ A szuperstruktúra elméleti kifejtésében minket a marxi unterbau - überbau reflexiók kategória pár inspirált. Más magyar kutatók ettől némiképp eltérő okfejtéssel szolgálnak. Eredeti teljesítmény Szalai Erzsébet felfogása (*Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* ÚMK, Budapest 2006, 41–51.), és a problematikát először kezelő, viszont azt csak nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúráként értelmező Lányi Kamilla magyarázata (*Válság táplálta globalizáció* I. és II. Külgazdaság 2000, 4. sz., 4–22 és 5. sz. 4–35.).

kiesett szuverén nemzetállam között legtöbbször valaminő funkcionális munkamegosztás komplementer és alárendeltségi viszonya áll fenn.

A kapitalista világgazdaság tehát egy olyan szocio-ökonómiai alakulat, ahol a gazdaság tulajdoni- és érdekvizonyainak társadalmi következményei vannak: meghatározott keretek, a gazdaság feletti magánhatalom keretei között és érdekpályákon tartja a társadalmi cselekvéseket. A szabadverseny szó tehát idézőjelbe teendő, mert a világgazdaság fontos szektoraiban döntő erőfölényben vannak transznacionális monopolumok (Például: olaj- és autóipar, hírközlés és informatika, a pénzpiac kartellizálódása stb.), továbbá létezik az a szuperstruktúra, amely a világgazdaságban lejátszódó fő folyamatokat nem csekély mértékben irányítani tudja. Ezért *a tőkeértékesítés által meghatározott gazdasági, politikai és világtársadalmi összstruktúrát úgy termelik újjá és szabályozzák, hogy a munkatársadalom rendelődik alá a tőkének, a periféria és a félperiféria — aszimmetrikus függési formákon keresztül — pedig a centrum országsoportnak* (körülbelül 30 országnak, ha nem számítjuk ide a centrum körgyűrűjét).

A tőke országhatárokat el nem ismerő nemzetköziesedése spontán-tudattalanul is előálló, objektív tendencia, amelyet kiegészít az aktív, tudatosan vállalt és ideológiailag alátámasztott szerep, amelyet a megnevezett intézmények a nemzetállami szint felett, azokat maguk alá rendelve és koordinálva betöltenek. A Valutaalap a nemzetközi *pénzügyek*, a Világbank a nemzetközi *hitelek* irányításában, az 1995-től a GATT (Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény) helyére lépő WTO pedig *a világkereskedelem irányításában.*

Objektív folyamatok és a felismerésükhöz és megerősítésükhöz kapcsolódó szubjektív törekvések együtt vezettek a valóság észlelésében és gondolati-közgazdasági feldolgozásában egy poszt-keynesiás elméleti háttér kidolgozásához. És pedig a „tisztá forma” — a kapitalizmus kapitalizálása — cél elérése érdekében a kínálati gazdaságtannal és a monetáris ellenforradalommal, amely elméletek legjellemzőbb doktrínái képezik a politikai cselekvések eszmei alapját. A látszat szerint a gazdasági válság nemzetállami szintű szabályozása (keynesizmus) helyébe a szabályozás válsága lépett, s ennek gyógy módjait keresik: a deregulációt, monetarizmust, a vegyes gazda-

ság helyett a privatizációt és az állam karcsúsítását. A valóságban azonban nem a gazdasági és jogi szabályozások épülnek le, nem ezek mennyisége csökken, *hanem a szabályozás tartalma változik meg: a kínálati gazdaságtan lép a tőke társadalmi ellenőrzésének a helyébe, a jó tőkés eszméje szerint, továbbá — s ez éppannyira jellemző — ezen elveknél a szuperstruktúra szintjére emelése megy végbe. Hogyan? Erre ad magyarázatot a világgazdaság folyamatok gazdaságpolitikai mércéjévé előlépett ún. Washingtoni konszenzus.*

Ennek tíz pontját Lányi Kamilla a következőképpen foglalta össze: „1. Fiskális fegyelem: a költségvetés elsődleges egyenlegének 1 százalékosnál nagyobb többletet kell mutatnia, az úgynevezett operacionális deficit nem lehet több mint 2 százalék. 2. Meg kell változtatni a közkiadások prioritásait (valójában: legyen szűkebb a költségvetés). 3. Adóreform: szélesíteni kell az adózási bázist, el kell törölni a kedvezményeket, csökkenteni kell a legmagasabb adókulcsokat. 4. Liberalizálni kell a pénzügyeket (törekedni kell arra, hogy a piacon alakuljanak ki a kamatlábak). 5. Legyen egységes, exportóstsztönző valutaárfolyam, biztonságos árfolyam-politika. 6. Liberalizálni kell a külkereskedelmet (ez az 5. ponttal együtt azt jelenti, hogy a folyó fizetési mérleget liberalizálni kell). 7. Liberalizálni kell továbbá a külföldi működő tőke belépését (ezen a gyakorlatban a tőkemérleg felszabadítását is értik). 8. Magánosítás: az állami vállalatokat privatizálni kell (a gyakorlatban mind az állami, mind az önkormányzati közművek is beleértendő). 9. Teljes dereguláció a gazdaság minden területén (az egészség- és környezetvédelem, pénzintézetek prudenciális felügyeletének igazolható mértékét kivéve). 10. A tulajdon (lehetőleg olcsón érvényesíthető) biztonsága.

A fenti követelmények apránként álltak össze a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank által (főként latin-amerikai országoknak) nyújtott szerkezetátalakítási hitelek feltételeiből. Mint tudjuk, a Világbank 1985-től minden hitelének feltételei közé felveszi az IMF aktuális feltételeit. Majd a feltételesség elve oly módon terjed ki a Párizsi Klub (jegybankok) és a Londoni Klub (a legnagyobb kereskedelmi bankok) kölcsőneire (átütemezéseire), hogy ezek a bankok csak akkor kezdtek tárgyalni a hozzájuk forduló országokkal, ha az IMF igazgatósága ké-

szenléti hitelt ítelt meg nekik (akár szükségük volt rá, akár nem, akár szándékukban állt lehívni a kölcsönt, akár nem), ezzel igazolva, hogy hiánytalanul teljesítik a bank által számukra előírt feltételeket. A hitelezők 1982 óta fennálló kartellja ezzel, mondhatni, tudományos alapokra helyeződött. A gyakorlatban pedig a washingtoni konszenzus pontjainak végrehajtásával az adott ország törvényhozása és kormánya nem tesz más, mint kereteket teremt és helyet csinál a nemzetközi áru-, pénz- és tőkepiac szereplői számára szabad mozgásukhoz és üzleti tevékenységükhöz, ideértve az adott ország nemzetközi, külpiaci irányultságú szervezeteit (vállalatait), feltéve, hogy megvan hozzá az elégséges erejük.” (Lányi, 2000/4, 6–7.)

A világrendszer-elmélet álláspontjáról azt is tisztáznunk kell: ha létezik a globalizációnak szuperstruktúrája, s ebben lehetővé vált a politika globális alakítása, akkor miben különbözik ez a helyzet a világbirodalmakétól, amelyek a kapitalizmustól eltérően premodern képződmények voltak? A válasz nem egyszerű, mert valóban vannak kézenfekvő hasonlóságok. Mindazonáltal *minden birodalom politikai irányításához hozzáértartozott egy (vagy több) állami végrehajtó hatalom, igazgatási apparátusaival*. Ez a mozzanat itt elesik. Sem a nemzetállamok, sem a transznacionális cégek, sem pedig kettejük között nincsenek a *racióális igazgatást megvalósító, állami-politikai télosznak alárendelt apparátusok — polgári és katonai bürokráciák*. Ellenkezőleg: éppen az aszimmetrikus gazdasági függési helyzetek homogén alapzatán sokkal hatékonyabban lehet politikai engedelmességet és informális függelmi viszonyokat kialakítani, mint egy birodalom heterogén történelmi, kulturális, vallási és szociális viszonyaiba beavatkozó államiséggel. A globális uralmi formák ezért szerveződnek a magántulajdon, piacgazdaság, monetarizmus, dereguláció, dezetatizáció intézményi egyenértékűsége, equivalenciája jegyében. Egy szóban: *piackonformitás* — amelyen valójában a tőkés világpiachoz történő intézményi konformitás értendő, nem pedig az általában vett piacgazdaságé. A nemzetállamok ennek némiképp útjában állnak, vagy állhatnak, s ezért válik mindinkább a burzsoázia látható lelket öltő osztálytudatává a globalizáció és a regionalizmus.

V. MEGÉLT TAPASZTALATOK

*Stop the war, no to racism, end privatisation:
for a Europe of peace and social justice**

A LONDONI EURÓPAI SZOCIÁLIS FÓRUMRÓL

(2004. október 15–18.)

I.

Az új társadalmi mozgalmak új erőfeszítéseinek koncentrált formában történő megjelenése volt az Európai Szociális Fórum (ESZF) újabb találkozója, amelyet a 2002-es firenzei, majd a tavalyi Párizs-Saint Denis-i után idén ősszel tartottak meg Londonban. A megnyitót követően két napon keresztül hömpölygött a globalizációkritikus — hol alternatív, hol „anti”, hol anarchisztikus — álláspontokat képviselő embertömeg az Alexandra Palace — némiképp a budapesti nagyvásárcsarnokra hasonlító, de talán még hatalmasabb — épületében. Egyidejűleg, becsléseim szerint körülbelül tízezer ember lehetett jelen abban a teremben, ahol mintegy 15 kisebb-nagyobb vitafórumon, néhol ezres, másutt több százas, helyenként csupán 30-50 főnyi hallgatóság érdeklődött a különböző témák iránt. Ha tetszett hallgatta az ember, ha nem, továbbsétált egy másik fórum, másik témájára. Rengeteg civil aktivista, újságírók, intellektüelek, fiatalok és korosabbak, jó néhány társadalomtudós vett részt e szeánszokon, vitákon, kiselőadásokon. A közeg részben mozgalmi, részben happening jellegű volt, noha a „*kulturális tér*” külön sátrában léptek fel énekesek, táncosok, együttesek, performance-előadók stb. Én úgy tudtam, 34 országból jöttek résztvevők (később 60-as számot is hallottam).

* *Stop a háborúnak, nem a rasszizmusra és a privatizációra: a béke és a szociális igazságosság Európájáért* — szolt a Fórum legfontosabb üzenete.

Maga a tömeg tekintélyessége és az események dinamikája lenyűgöző volt. Energia és erő több volt jelen, mint tudatosság, szervezettség és forma-meghatározottság. Jó volt érzékelni a közvetlen szolidaritást, jó volt, hogy a nemzetközi szolidaritási alapba regisztrációt fizető nyugatiak sok mindent (szállást, három napi ingyenes londoni közlekedést biztosító bérletet, ingyenes részvételt) fedeztek a kelet-európából és a szegényebb országokból érkezőknek. Jó volt látni az iraki háborút és a fasizmust elítélő, igazságosabb világot követelő, a Trafalgar Square-re a Russel Square-től hosszasan vonuló kb. 50–70 ezres emberáradatot, amely kifogyhatatlan leleményességgel gúnyolta ki — teszem azt — a Blairt pincsi kutyájaként vezető Busht, az No 1. Terrorist-ot, vagy a pénz uralta tőkés világ mohóságát. Ha arra gondolok, hogy a legrosszabb szovjet obsezsityije-nél is lényegesen lepukkadtabb, Ifjúsági Hotel névre keresztelt szálláson, ahol a vasályakon — amilyeneket a magyar honvédségnél mondjuk 1964-körül már kiszuperáltak volna — kívül se egy szék, se egy asztal nem volt 4–6 ember számára, 16 font/fő összeget kellett fizetni a vendéglátóknak, akkor itt a használati értéktől teljesen elszakadt a csereérték. A szállás „unter alles Kritik” nivótlanásával az ember képzelete számára valóban csak a Dickens regényekből ismert brutális kizsákmányolást idézte fel — csak nem a XIX. században, hanem az újkapitalizmus szép, új világában. Ennyiben igazolták a tények a kemény antikapalista szervezetek primitív jelszavait is, tudniillik amelyeket 1837-ben éppúgy lehetett használni, mint 1951-ben vagy éppen ma. Abban a remek Londonban, ahol minden olyan stabil, gazdag vagy éppen az egykori gazdagságot, a néhai viktoriánus birodalom szebb napjait idézi. Persze egészen másképp a City-ben vagy a Westminsteren vagy Chelsea-ben, mint Brixtonban, vagy Fulhamben — hogy ne is az európai munkásmozgalom XIX. századi bölcsőjét idéző, ma főleg pakisztáni menekültek és emigránsok lakta városrészt (East-End) idézzük ellenpontként.

Szóval, a sok szép és jó ellenére, a sokszínűség és a hálózatépítés fejleményei ellenére a mai ESZF és alkotórészei, mégsem tagadhatják le korunkat, melyben élünk. A XIX. századi önszerveződő mun-

kásmozgalommal — a nemcsak írni-olvasni, hanem tanulni és gondolkodni vágyó egykori munkásság, amely szerves értelmisége segítségével marxista szemináriumokon képezte önmagát, s munkás testnevelési és sportegyesületekben, dalárdákban kulturálódott — nehezen állítható párba a mai mozgalom szellemi nyersesége, happening jellege. Érződik rajta a jelenkori képi és audio-vizuális kultúra, egyszóval az elektronikus média hatása, az öntudattal és a méltósággal élés csekélyebb foka. (Persze, minden viszonylagos, s így is sokkal szimpatikusabb, mint a munkaidő után zsúfolt kocsmákban — a „csak ne kelljen hazamenni” — motivációjával ivó kispolgár, hivatalnok, hivatalnok-kispolgár.) Az antikapitalista hevület sem feledtetheti: nincs igazi kulturális és eszmei tónusa, eszméletre ébredése e mozgalomnak. A tömegkultúra felfalja még a vele szemben kritikus gyermekeit is, mert nincs autonóm szocialista munkakultúrája a mai dolgozóknak. A legpozitívabb az, hogy *a társadalmi önvédelem szükségessége* viszont állandóan jelen van.

Furcsa érzés vett rajtam erőt akkor is, amikor a közszolgáltatások privatizációjával szembeni fellépés taktikai kérdéseiről vitatkoztak nyugati elvtársaim. Például azon, hogy az ottani üzemekben dolgozóknak és a baloldalnak a fogyasztókat kellene megnyerniük ahhoz, hogy hatásos legyen a fellépésük a privatizációval szemben. Nekem eszembe jutott, hogy 40 évig ingyenes, olcsó és jó színvonalú közszolgáltatások voltak hazánkban, kicsit komolyabb esélyegyenlőséget segítve ezzel is elő, mint ezt a régi-új kapitalizmusban bármikor tapasztalhatjuk. A nyugati baloldal olyasmieért küzd ma, ami mögöttünk van, miközben többségük lehúzta a budin az államszocialista diktatúrákat. Igen, liberális nézőpontból ez volt a munka diktatúrája a tőke felett: nem magántulajdon és nem piaci árak voltak — most fordítva van. A polgári társadalom formális (mert csak negatív) szabadságfogalma érvényesül, tiltakozhatsz bármi ellen, tudniillik úgysem számít sokat — a létbiztonság viszont eltűnik akkor, amikor beköszönt a formális szabadság. Lehet, hogy jobban meg kellett volna érteni a szabadság és az egyenlőség Tocqueville féle antinómiáját? Lehet, hogy jobban meg kellett volna érteni a tulajdonviszonyok és a politikai berendezkedés közötti összefüggéseket? Azt, hogy a járulék osztja a fődolog

sorsát. Azt, hogy a közjavak alárendelődnek az uralkodó tulajdoni és termelési viszonyoknak (vö. elméleti bizonyítékként a kitűnő szociáldemokrata Stuart Holland *The Socialist Challenge* című, 1975-ös könyvét).

A tapasztalt tematikus bőség zavarát enyhítheti, hogy a 72 oldalas, ötnyelvű, *Egy másik Európáért, egy másik világban* című műsorújságból pontosan rekonstruálhatók a témák, szereplők, helyszínek, elektronikus változatukban ([www. fse-esf.org](http://www.fse-esf.org)).

II. „Az új európai alkotmány és válaszaink” szemináriumról

Ellentétben a szociális fórum egészének áttekinthetlenségével, amelyről épp ezért csak a fentebbi prózai őszinteséggel feltárt benyomások maradtak meg bennem, az a szeminárium, amelyben részt vettem, jól felfogható és áttekinthető volt számomra, legfeljebb a nagyon érdekes, két órás vita rekonstrukciója nehéz, hisz résztvevőként csak néhány mondatot tudtam lejegyezni, menet közben. Erre viszont nagy szükség volt, mert — némiképp ellentétben a szeminárium elnevezéssel — elmaradtak a részletesebb expozék, s élénk vita alakult ki az EU-alkotmány ratifikálására mondott „nem” és „igen” pártján állók között. Kilenc résztvevős vitafórumunkon így rögtönözni kellett, mert mindössze 7–7 perc állt mindenki rendelkezésére, hogy előadja, pontosabban elővezesse téziseit, érveit az első felszólaló, a francia ATTAC tiszteletbeli elnöke, Bernard Cassen után, *Az új európai alkotmány és válaszaink* témában. Itt egyben nyelvi dilemmám is volt, mert bár mondandómmal franciául is elkészültem, de azt tapasztaltam a Fórumon, hogy a kisebb-nagyobb, de nem világnyelvű nemzetek (görögök, szlovákok, lengyelek, törökök stb.) résztvevői anyanyelvükön adtak elő, demonstrálandó európai egyenjogúságukat. Mivel pedig a Babels fordítóiroda munkatársai ezért is jöttek társadalmi munkában szinkrontolmácsolni — például két magyar tolmács volt jelen e szemináriumon — nekem is döntenem kellett: melyik csökkentértékűségi pszichózt kerüljem el? A nemzetit vagy az egyénit? Előbbit választottam, s magyarul beszéltem.

Az első három felszólaló a kategorikus „nem” pártján állt, mondván, a Giscard-féle liberális tervezet még nehezebbé teszi a kapitalizmusban a dolgozók jövőbeli harcát. Csak negatívumokat említettek az alkotmányról, s drámaian ecsetelték, hogy a változtatás szinte elképzelhetetlené fog válni, a neoliberalizmus megoldásai köszönnek mindenütt vissza a tervezetben. Cassen — helyesen — arról is beszélt, hogy miközben az alkotmányozás az egyik legfontosabb reálpolitikai tét az unióban, a baloldallal alig foglalkozik vele, sőt, ezen a ESZF-on is kevéssé van jelen, súlyához, jövőbeni jelentőségéhez képest. Mindez nemcsak a politikai éretlenség jele, hanem egyben azzal a következménnyel fog járni, hogy a csendes többség — a liberálisok, a tőkés vállalkozók és médiakapcsolataik nagy öröme — szentesíteni fogja a dolgot. Az altermondialista erők jó része pedig képtelen elemezni azt a realitást, amelyről elvileg azt képzei, hogy képes a szűk körű, szektoriális szempontokon túlmenően látni, kezelni. Valójában itt van a nemzetek feletti, és nemcsak egyes szektorokat érintő alkotmányozási ügy, még sincs nemzeteken átívelő mozgósítás ellene.

Támadták az Európai Központi Bank szerepét is, azon reális nehézségek felvillantásával, hogy egyfelől az teljesen elvált a parlamenti kontrolltól, másfelől, a monetáris uniós országok monetáris politikája a fiskálisítól, amely nemzeti hatáskörben maradt. Továbbá az adórendszerek nemzetiek, miközben a pénzügyi politika központi stb. Francis Wurtz, aki a strasbourgi parlamentben az általam is nagyra becsült 55 fős frakció, az Egyesült Baloldal-Északi Zöldek Ligája képviselőcsoportjának elnöke, az euróbal ottani zászlóvivője, számomra némiképp meglepően, de élesen az elfogadás ellen lépett fel. Azzal is érvelt, hogy a jobboldali pártok mellette vannak, mert szentesíti a tőke szabad áramlását, miközben nincs fiskális harmonizáció, s a közszolgáltatások privatizációját is elősegíti a tervezet. A konvergencia-kritériumok és a maastrichti uniós szerződés mind-mind a kurrens neoliberalizmus vívmányai. Következésképpen a referendumra adandó „nem” változtathatja meg Európát, amelyre az egész baloldallnak szüksége van.

0:3 után kezdtem úgy érezni magam, hogy az advocatus diaboli szerepbe fogok kényszerülni, mikor jelentős fordulatot vett a vita dina-

mikája. Ugyanis a még előttem hozzászóló négy vitatkozó árnyaltabb képet festett az előzőeknél, s a negatívumok mellett pozitívumokkal is operáltak. Hárman közülük pedig egyenesen a pozitívumok többletével zárta mérlegét, tehát inkább az „igen” mellé álltak. Milyen érvekkel? Rámutattak, hogy nem igaz, hogy Maastricht óta az európai baloldal semmit se ért volna el. Így az elfogadás jogilag és intézményesen is jobb helyzetet hoz, mint a „nem”. Annak ugyanis az volna a konzekvenciája, hogy a nizzai szerződés és hasonlóak maradnának érvényesek, amelyek még rosszabbak. Elhangzott, hogy a „nem” a válság álláspontja, s ennek bizonyára Bush amerikai elnök, az európai egység leglelkesebb (csendes) ellenzője örülne legjobban. Neki gyenge Európára van szüksége, neki az új Európa — a háborúpárti kilencek Európája — a legjobb szövetséges, a régivel, a Chirac-Schröder vezette tandemmel szemben. Szakszervezeti ember mutatott rá arra, hogy fejleszthető az EU konstrukciója, továbbá felvetette egy EU minimálbér szükségességét is. Az alkotmány híd és továbblépés lehet egy jobb jövő, egy szociális EU felé is.

Ezek után, nyolcadikként kiemeltém, hogy mivel a nemzetközi baloldal erői szerint sincs forradalmi helyzet, ahol egy maximális stratégia szempontjából kellene átgondolni a dolgokat, továbbá az Unió fejleszthető konstrukció, próbáljunk egy minimális stratégia felől is gondolkodni, ahogy ezt előttem négyen is pedzegették. Ugyanis a kapitalizmus-kapitalizmus ellen békés versenyhelyzetében az EU egységének erősödése (az alkotmány ténye, a külügyi biztos pozíciója, némely szociális jog szabadságjogokkal való egy sorba emelése és kötelezővé tétele stb.) fontossá vált. Minden kritika, ami az első három hozzászólásban elhangzott, valószínűleg helyes volt, csak éppen az érem másik oldalát nem nézték. Azt, hogy az USA hegemoniájú világrendszerben Európának emancipálódnia kell(ene) alárendelt, alrégiós helyzetéből ahhoz, hogy az amerikai egyoldalú erőfölényt, másokkal együtt (Kína, India) ellensúlyozni tudja. Az alkotmány pozitívumait is említve (gyermekmunka kizsákmányolásának tilalma, férfi-női egyenjogúság stb.) azt mondtam, hogy a szociális jogokban van 1,5 előre lépés, hogy ezzel egyidejűleg 1 lépést visszafelé tegyenek az alkotmányozók (lásd lentebbi írásom érvelését). Ha az EU IV. szociális

pillére kiépítéséért lépnénk fel minimális programként, akkor teljessége esetén a munkatársadalom győzelmet aratna, ha pedig felállítjuk, de nem realizálódik e követelmény, akkor ez delegitimálni fogja a kapitalista rendszert. Megjegyzem, hogy Richard Leming (Federal Union) és Frank Siegers (Belgian Social Forum) hozzám, az ATTAC-Hungary képviselőjéhez nagyon hasonló vonalon érvelt.

Kevéssé tudtam visszaadni a vita lenyűgöző dinamikáját, amely a politika minden belső komplexitását és dialektikáját felmutatta, azt, hogy milyen nehéz is egy ilyen, jövőbeli, bizonytalan következményekre vonatkozó stratégiai döntést meghozni. A záró egypercesek sorrendjével a szervezők ismét az első három szereplőt hozták helyzetbe. Hisz ők kezdték, zárták, s így körbefonták a vitát, „nem”-ükkel, amit a publikum reagálása követett. Magam a búcsúpercet arra szántam, hogy elmondjam: *Budapestről*, egy olyan országból nézve, ahol nemhogy strasbourgi képviselője, még pártja sincs az euróbal törekvésnek — pedig ez az egyetlen olyan párt, amibe ma szívesen belépnék — *mégiscsak furcsának tűnne, ha a nacionalista és szélsőjobboldal EU ellenessége a radikális, de nem extrém baloldallal együtt szavazna az alkotmány ellen. Rossz kifejelet volna.* A közönség — szervezetten a francia ATTAC néhány tucatnyi szurkolója volt jelen — reakciói már közel sem voltak színvonalasak, bár óriási aktivitást mutattak. Ha nincs időkeret, órákig ment volna még a meeting. Persze nehéz olyasmivel mit kezdeni, amikor egy szónok drámai hangon bejelenti, hogy ez az alkotmánytervezet elveszi sztrájkjogunkat (szemben a valósággal, a II-28. cikkel, amelyben ez a jog szerepel), vagy azzal, hogy az európai gyors reagálású hadtest felállítását valaki akként értékelje — tapasztalatok nélkül —, hogy az az USA-val való összefogás eszköze. Tényleg nem könnyű téma egy alkotmánytervezet — de azért tanulmányozni és ismerni illene, megsemmisítő kritikája előtt.¹

¹ Azóta ismert, hogy a francia és a holland népszavazások „nem”-jei miatt lekerült a napirendről a Konvent alkotmánytervezete, s a lisszaboni szerződés lépett a helyére.

III. Közzétett írásbeli javaslatom: előre az EU IV., szociális pillére felé

A Konvent alkotmánytervezetéhez való viszonyunkat kétfelől is érdemes átgondolnunk. Egy *maximális* és egy *minimális stratégia* szempontjából. Ez az alkotmánytervezet vitathatatlanul a globális kapitalizmus jelenlegi fázisának neoliberális elgondolásait *fejezi ki, védi és oltalmazza* — *közjogilag*. Megfelel a magántulajdonosok tevékenység cseréjét összekötő piac szupremáciájának, a TNC-k uralmának, a közjavak, közszolgáltatások lejáratásának stb. Alapvonásaiban nem a munkatársadalom és nem a népek Európáját, hanem a tőke, a politikai osztályok és az eurokrácia elgondolásait tükrözi.

Mégis: figyelembe véve a globális kapitalizmus erőviszonyait, azt, hogy objektíve nincs forradalmi helyzet, érdemes felvetni: *van-e pozitívuma az európai egység alkotmányozáson keresztül* — még ha az neoliberális szellemiségű is — *erősítésének*? Milyen tendenciákat lehet erősíteni — egy igen kevésbé aktuális maximális stratégia, a radikális elutasítás álláspontja minimális alternatívájaként — a tervezetnek?

Azt gondolom, hogy ha a belátható közeljövő a »kapitalizmus–kapitalizmus ellen« versenyt, világgazdasági régiók (NAFTA=Észak Amerikai Szabadkereskedelmi Megállapodás — Európai Unió — Dél-Kelet Ázsia) versenyt állítja előtérbe, akkor érdemes arra törekedni, hogy az EU ne maradjon egy USA hegemoniájú, egypólusú világrend alárendelt tagja, hanem — békés eszközökkel — lehetőleg emancipálja önmagát. (Ennyit az általános geopolitikai-helyzet szituálásáról és értékeléséről, amennyit témám megkívánt.)

A továbbiakban a szociális kérdésben és a szociális jogokban rejlő, egy előrelépési lehetőségre szeretnék javaslatot tenni. A *szociális kérdés* — noha a közbeszédben gyakran keveredik — nem azonos a *szociális jogok* kérdésével. A jog csak egy vetülete, konfliktus feloldó és szabályozó technikája a nála lényegesebb *szélesebb és összetettebb* szociális kérdésnek. Utóbbinak a kapitalizmusban gazdasági (például: munkaerő-piaci helyzet, munkabérszínvonal, munkanélküliség), történelmi (fejlett, fejletlen ország stb.),

politikai (például: munka-tőke közötti erőviszonyok, kormányzati irányvonal, érdekegyeztetés stb.) szociálpolitikai (egészségügy és társadalombiztosítás milyensége, aktív és passzív népesség aránya, stb.), de még kulturális összetevői is vannak. (Ezek konkrét elemzésére egy maximális stratégia alkalmassága esetén nyílna lehetőség és válna egyben szükségessé.)

Mit tudnak a szűkebben vett szociális jogok dimenziójával kezdeni az euróbaloldal, az ESZF, a nemzetközi civil társadalom baloldali képviselői? Mindenekelőtt két dolgot:

- Mutassunk rá arra, hogy az alkotmánytervezetben történt némi előrelépés, miközben visszalépés is. A mérleg kb. *1,5 lépés előre, 1 lépés hátra*.
- Az EU 25 nemzetállam szövetségével egy unikális, egyedi jogi konstrukció, quasi államszövetség, ahol külön kezelik a közös ügyeket és külön a nemzeti hatáskörbe tartozóakat. Azonban fejleszthető, sőt, *fejlesztendő konstrukció az Unió, pilléréivel együtt*.

Mindkét szempontot figyelembe kell vennünk, ha az alkotmánytervezet szociális jogokra vonatkozó részét elemezzük és értékeljük, s ebből vonhatom le azt a következtetést, amelyet már előadásom címében is jelöltem (Előre...). Azt gondolom, hogy ebben is van radikalizmus, bátor követelmény, mégpedig a nemzetközi szolidaritásra és az európai humanizmus értékrendjére építő követelmény, aminek megvalósításáért sokat kell küzdenünk.

A szociális jogok nem tartoznak sem az EU I. pillérébe, a három gazdasági közösségébe, sem a II., Közös Kül- és biztonságpolitikai pillérébe, sem a III. Bel- és igazságügyi együttműködést tartalmazó pillérébe. Jogilag sem a közösségi jog elsőbbségi körébe tartozó dokumentumok foglalkoztak vele, mert nem Rendelet és még csak nem is kötelezően harmonizálandó Irányelv (Direktíva) tartalmazta a szociális jogokat, hanem ezek *jogi ajánlások*. Tehát nem kötelező joganyagok, igaz figyelembe vehetők, vagy akár a nemzeti hatóságok által belső jogalkotással átvehetők, harmonizálhatóknak tekinthetők. Az alkotmánytervezetig ez volt a jogi helyzet, s ez a státusza jelenleg is az EU két legfonto-

sabb szociális jogokkal foglalkozó dokumentumának, nevezetesen a Munkavállalók alapvető jogait tartalmazó, 1989-es, és az Európa Tanács eredetileg 1961-es Európai Szociális Chartájának.

Most némiképp fordult a kocka :

Az Alkotmánytervezet elfogadásával *jogilag kötelező lenne az Unió Alapjogi Chartája* (ami az Alkotmánytervezet II. része), azaz *bekerült a kötelező joganyag körébe* a Nizzai Szerződés, rendszertanában a szabadság-jogok közé, *s ez de iure előrelépés.*

Csakhogy: az a problémánk vele, hogy kevés jog van benne, kevés garanciával, s túl tömören. Röviden: *tartalmilag szegényesebb védelmet ad, mint a két előbb megnevezett dokumentum.* Ezeket az Unió Alapjogi Chartájának preambuluma — s ez jó hír — meg is erősítette, de amelyek ettől még ma sem kötelezőek, csak ajánlási rangúak maradnak. (A luxemburgi Bíróság esetjoga azonban alkalmazhatja ezeket). Tehát az Alkotmány elfogadása esetén az Unió másfél lépést tenne előre, hogy aztán rögtön vissza is vegyen belőle, amikor a kötelező joganyagot, a főleg az alkotmánytervezet III. Egyenlőség és IV. Szolidaritás cím alá tartozó jogainkat soványan határozza meg. Azaz a csekély, mindössze védelmi minimumokat adó uniós jogokat — minden tételes jogi rendelkezés esetében — *a nemzeti jogszabályok és gyakorlat által megállapított szabályokkal összhangban kell alkalmazni.* Például: a munkavállalói jogokat (II-27. cikk), a gyermekmunka tilalmát (II-32. cikk), a szociális biztonság-hoz való jogunkat, a fiatalok (II-34. cikk), az idősek jogait (II-25.cikk) is ez a szabályozás jellemzi. Következésképpen: tartalmilag nincs előrelépés. A III. és IV. cím körében kezelt jogok deklaratívák, ellátási szintekkel és jogvédelmi garanciákkal kevésbé foglalkoznak, s ennnyiben szegényesebbek is, mint a korábbi két, ajánlási rangú dokumentum.

Árulkodó, hogy a *fiatal munkavállalókat uniós szinten és kötelező erővel* kell védeni a gazdasági kizsákmányolással szemben (II-32. cikk). Ez progresszív tilalom, de látható: nem a munkáé általában, csak a gyermekmunka kizsákmányolása tilos az Unióban. Igaz, ha a munka kizsákmányolása lenne tiltott, be kellene csukni a kapitalista üzemet — s ez már nem a minimális stratégia körébe tartozó követelmény. De a

jelenlegi Unió jellegét jól szemlélteti ez az ellentmondás: ami a különös gyermekmunkánál tilos, az nem tiltott, tehát megengedett a nem-gyermeki, felnőtt munkával kapcsolatban.

További jellemző negatívum a II-15. cikk is: a foglalkoztatás megválasztásának szabadsága szabadságjog, hogy ne a munkához való szociális jogként foglalkozzanak vele (= a liberalizmus szellemében).

Előrelépés van a férfiak és nők közötti egyenlőségben (II-23. cikk), amelyet „minden területen, így a foglalkoztatás, a munkavégzés és a díjazás területén is biztosítani kell”, s ahol az egyenlőség nem zárja ki a szükséges pozitív diszkriminációt. (Az ATTAC-Franciaország támasztotta 21 követelményből ezt az egyetlent, egészében elfogadták.)

Az alkotmányos szerződés jogi szempontú, szociális jogok felőli kritikája tovább folytatható. Javaslatom: tegyünk erős ellenjavaslatot a strict liberalizmussal írt alkotmánytervezettel szemben. Azért, hogy (s itt 3 követelmény következik), először: *a szociális jogok az európai konstrukció közös hatáskörébe kerüljenek át*; másodszer: *tartalmilag gazdagodjanak* (például: lakhatáshoz való joggal, munkához való joggal, egészséges környezethez való joggal stb.); harmadszor: jogvédelmi garanciák kerüljenek a deklarált jogok mögé.

A laza koordinációjú szociálpolitikát tovább kell vinni, s a *minimum szintek emelésével* közelíteni kell az egyes országok eltérő helyzetét. Közelíteni kell az egészségügyi és szociális ellátások rendjét, egy érdemi, de rugalmas koordinációval, melynek reális célja lehet: *a két korábbi, ajánlási státusú charta védettségi színvonalának elérése, kötelezővé tétele.*

Előre az EU IV., szociális pillére felé!

JOG ÉS ÉLET — AZ ORSZÁGOS VÁLASZTÁSI BIZOTTSÁG TAPASZTALATAINAK FÉNYÉBEN

Jogtudósoknak kifejezetten ihlető helyzet, ha gyakorlati feladatok megoldására kapnak mandátumot. Egyfelől mert a jog voltaképpen roppant gyakorlatias dolog, másfelől pedig szívesen osztják meg tapasztalataikat a szakirodalomban. Úgy tűnik, így van ez a jelenlegi OVB testület egyetemi jogászsága esetében is.¹ Reményeim szerint nem haszontalanok ezek az elméleti reflexiók, bár nem a szélesebb közvélemény, inkább szakemberek, képviselők, pártok aktivistái számára, tehát valamelyest szakmailag felkészültek számára íródtak. Az újságíró társadalomnak igencsak ajánlhatók, de azt tekintetbe véve, hogy bizony igen kevesen fordítanak figyelmet közülük szakmai felkészülésre, csekély eredménnyel. A joggyakorlatot bemutató, elemző, s a jogalkotás lehetséges és kívánatos irányait egyaránt magukba foglaló tematikák elsősorban szaktudományos megközelítést igényelnek. Mindazonáltal a jog nemcsak szakma és tudomány, bár elsősorban az, hanem társadalmunk életének, jogismeretének és jogtudata állapotának a tükré is. Meg kell vallanom: nemcsak tanulságos, de időnként és esetenként humoros tükré életviszonyainknak, magatartásformáknak.

Olyasmit szeretnénk az olvasó elé tárni, amellyel a találkozás számomra nemcsak érdekes volt („gondolta vóna a fene, hogy ilyen is van”, mondhatnám Arany János után szabadon), hanem szórakoztató, mulatságos is egyben. Ilyen is a jog, alul és felülnézetből — no nem a jogrend és kötelező magatartásmintái, mértékei —, a hétköznapiokban. Esetek, emberek, történetek közegeiben.

¹ Halmai Gábor: A választási eredmények elfogadása? ÉS, 2006/23; Szigeti Péter: Országgyűlési képviselői választások 2006 — az Országos Választási Bizottság jog- és feladatkörain keresztül. In: Magyar Közigazgatás, 2006/7., 385–411.

Kezdjük alulnézetből. Barátságos, tiszta forrásokhoz fordulva, melyet nem terhel semmiféle elvárhatósági mérce. Lenyűgöző, spontán őszinteséget látok abban a levélben, melyet egyik kistélepülésünkről küldtek:

„Tisztelt Országos Választási Bizottság, Elnök úr! Községünkben úgy döntöttek az alábbi személyek, akik aláírásukkal megerősítették,... hogy Kisebbségi Önkormányzati választást nem kérnek 2006-tól.

Nagyon örültünk annak, amikor a kisebbség is kaphatott olyan jogot, hogy cigány kisebbségi önkormányzat legyen, de ezek után nem látjuk jónak és így fékezzük meg a kellemetlen hibákat, ami a kisebbségi önkormányzat hibáiból adódott az elmúlt időszakban. Mi a községben élő romák meg vagyunk elégedve a polgármester úr és a jegyző úr munkájával, akik tisztességesen és becsületesen segítenek a romáknak. Bármikor bármilyen baj adódik a kisebbségi ügygel kapcsolatban, segítő készséget mutatnak irántunkban.

Nagyon szépen köszönjük, ...hogy 2006-tól a kisebbségi önkormányzat választását meg fogja szüntetni a községben, és így megszűnnek a haragkeltések, veszekedések, irigységek, csalások és a legvégén ebből fakadó verekedések. Ezért szeretnénk a kisebbségi önkormányzat választását megszüntetni.”

Kérelmüket sok tucat aláírással hitelesítették, s valóban, ha ott helyben minden rendben van, az szociológiailag akár indokolhatná, hogy felesleges a választás. A „Győztes csapaton ne változtass!” elve munkálkodik tudatukban. Minek a temporális hatalommegosztás, minek a választás (újraválasztás) ellenőrző funkciója, ha egyszer jól mennek az ügyek, amit a választás aktusa csak megbolygatna.²

² Sajnos azonban a kérdést nem állt módunkban teljesíteni. Ti. nincs az OVB-nek hatásköre a települési kisebbségi önkormányzati választás kitűzésével kapcsolatban, mert arról a helyi választási bizottságnak kell döntenie, és ami ennél is nyomósabb ok, a törvényi feltételek fennállása esetén — legalább harminc fő bekerül a választói névjegyzékbe — mérlegelési jogkör nélkül. A választásokat ilyenkor a törvényerejénél fogva kell megtartani — tapasztalatra és jogtudatra való tekintet nélkül.

Igencsak szívet megrázó kérés érkezett az OVB-hez annak érdekében, hogy egy állampolgárunk korrigálhassa a bekövetkezett kisebb bakt — melynek nagyobb következményei lettek.

„Tisztelt Választási Bizottság! Azzal a kéréssel fordulok Önökhöz, hogy ...választói iroda kisebbségi választói jegyzékébe utólagosan felvételre kerülhessenek. Ebben kérném az Önök szíves határozatát.

Részben én is hibás vagyok abban, hogy a kérelem-nyomtatványom nem került be az önkormányzat épületében lévő gyűjtőládába 2006. július 15-ig. A kérelem-nyomtatványt a családom tagjaival együtt kitöltöttük, aláírtuk, és az iskolás lányunkra bíztuk, hogy vigye be az önkormányzat okmányirodájába. A határidő után vettem észre, hogy az iratok a szekrényben maradtak. A város jegyzője, mint a Helyi Választási Iroda vezetője a határidőn túli átvételtől elzárkózott, miután ezt a problémámat, kérésemet személyesen közöltem vele.

Az utóbbi hetekben betegeskedtem és így nem tudtam eléggé koncentrálni a fenti ügyre.”

Kérelme indokaként honfitársunk előadta, hogy kisebbségi önkormányzat elnökhelyetteseként nyolc éven át sokat tett a helybeliekért, idén is háromtucat személy kérelmét vitte el a jegyzékbe vételhez, akiket fel is vettek, miközben az említett oknál fogva éppen Ő kimaradt.

„Kérem, szíveskedjenek ezen kérelmemet elbírálni és határozatot hozni az utólagos választói jegyzékbe való felvételről” — írta. A részben önhibából elkövetett mulasztást azonban a törvény nem engedi orvosolni, mert itt a határidők jogvesztőek, s kiskaput még az OVB számára sem biztosít. Hatáskör hiányában tehát érdemi vizsgálat nélkül kellett a kérelmet elutasítanunk, remélve, hogy a közre-nem-működő kislányt túlzottan így sem korholta meg derék édesapja.

A hatáskör fogalom jelentősége olyasmi, ami a mindennapi jogtudatban — jogismeret hiányában — gyakran okoz nehézséget. Pedig a jogállamra éppen az a jellemző, hogy hatáskör hiányában (vagy éppen azon túlterjeszkedve) érvényesen kötelezni senkit sem lehet. E nélkül az

állami szervek, így a végrehajtó hatalom joghoz kötöttsége szűnne meg, s az önkényes, jogszabályi felhatalmazás nélküli, tetszőleges gyakorlatot lehetne folytatni. A törvényességi felügyeletet ellátó választási bizottságok — még ha ezúttal az országoshoz szólt is a kérés — természetesen szintén nem tehetik ezt meg. Éppen a törvény előtti egyenlőség és a választópolgárok nevében végzett ellenőrzés érdekében nem. Hasonlóan azokhoz az igen gyakori kérésekhez, melyek jobbító szándékú, esetenként alkotó törvényalkotási javaslataik megvalósítását várják el az OVB-től, figyelmen kívül hagyva, hogy annak jogalkotásra nincs felhatalmazása. Se szeri, se száma az ilyen típusú beadványoknak. Mégsem mindegy, honnan érkeznek. Ha nem jogvégzett polgárok köréből, akkor örülni is lehet az ez irányú állampolgári aktivitásnak, hiszen a jó szabályozás közügy. Legfeljebb saját országgyűlési képviselőiknél hatásosabban kezdeményezhetnék a törvényalkotást, módosítást, mint a hatósági jogalkalmazást végző és a joggyakorlat egységesítését állásfoglalásaival elősegítő OVB-nél.

Egy budapesti lakos, sokat foglalkozva az önkormányzati törvénnyel és az önkormányzati választások eljárási szabályaival, bevonva értelmezéseibe az Alkotmányt és az Európai Önkormányzatok Chartáját, 21 kérdést fogalmazott meg, melyeket az általa vélt ellentmondások feloldása miatt tett fel. Maga is helyesen látta, hogy javaslatai egy részének megvalósításához törvénymódosítás szükségeltetne. Továbbá, felvetette azt is, hogy ezek a jogszabályok harmonikus összedolgozást igényelnének, s akkor világosabbak lehetnének a megoldások. Igaza van, ahol a jogalkotó képes a joganyag egységes szerkezetbe foglalását elvégezni, ott nagyban megkönnyíti a jogalkalmazó munkáját, s a koherens jogértelmezést. Ilyen mondjuk az ingatlan nyilvántartásról szóló törvénynek a végrehajtási rendelettel egységes szerkezetbe foglalt joganyaga. Könnyen aligha, de lehetne az önkormányzati joganyagot is egységes szerkezetbe foglalni. A jogalkotónak. Ami a választási eljárást illeti: az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium — szokjuk meg az új neveket — Országos Választási Irodája ad is ki olyan Választási Füzeteket, amelyek operatív szintre lebontva tájékoztatnak a települési, területi

és kisebbségi önkormányzatok megválasztásának teljes szabályanyagáról (lásd 145. és 146. számú minisztériumi Választási Füzeteket). Még egyszerűbbé teszik a joganyag megismerését, mint az egységes szerkezetbe foglalt, a jogforrás hierarchia különböző szintjeit egyaránt inkorporáló, említett rendezési mód — noha nem jogforrások.

A laikus jó helyen kopogtat tehát, csak éppenséggel nyitott kaput döngtet, hiszen megfelelő helyen rendelkezésére állnak a kívánt és szükséges információk. A jogi szakmán kívülieknek gyakran helyes intencióik vannak, anélkül, hogy a jog kútfőinek birtokában lennének. Más a helyzet a szakmán belül lévőkkel. Itt más az elvárhatóság mércéje, mégis furcsa dolgok esnek meg. Volt alkotmánybíró, tekintélyes jogtudós, miután az OVB-től állásfoglalást kérő, de jogalkotásra irányuló alapos szakmai felvetéseire érdemi választ kapott, de az valószínűsíthetően nem nyerte el tetszését, a válaszlevéllel szemben a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságához fordult. Tetszenek érteni, levéllel szemben a bírósághoz. A nagyérdemű orákulumoktól kellett megtudnia, amit az eljárási törvény tartalmaz, hogy egyfelől az OVB állásfoglalása nem kötelező, iránymutató jellegű, másfelől azzal szemben jogorvoslatnak helye nincs, amit az LB egyik eseti döntése korábban megerősített. Az OVB tájékoztató levelével szemben benyújtott bírósági felülvizsgálati kérelmet az LB természetesen hivatalból elutasította.

Hasonló történet, igaz kevesebb bájjal, amikor volt igazságügyi miniszter, frakciója nevében egyetlenegy érvet használva utasította el az OVB parlamenti beszámolóját a 2006. évi országgyűlési képviselői választásokról. Nevezetesen, hogy az OVB nem tett meg minden tőle telhetőt, nem tért ki arra, milyen jobbító szándékú javaslatai vannak az eljárási törvény hibáinak kiküszöbölésére. Mi tagadás: három hónap kemény, lelkiismeretes egyéni és testületi munka után az elutasítás az embernek nagyon rosszul esett. Akkor is, ha tudtam, nem lehet jogértelmező iránymutatással a törvényt és jogszabályokat „felülírni”. Az értelmelés nem átértelmezés, nem alkothat más — önmagukban akár célszerű és kívánatos — szabályokat, contra legem. Szubjektíve szerencsés momentum, hogy a parlamenti beszámoló napjának estjén az ml

„Este” című műsorában véletlenül hallottam meg ugyanezen párt később frakcióvezetővé lett politikusának nyilatkozatát, aki dicséretes tárgyilagossággal éppen azt mondta, hogy a jelenlegi az első olyan OVB elnök, aki szembe mert nézni a törvény hibáival. Kár, hogy frakciója nem vagy nem ezt a beszámolót hallotta. Jogtudat és jogismeret mindezenre alaposan eltért egymástól az érintettek esetében. Balszerencsénkre ezzel nincsenek egyedül.

VÁLTOZATOK A TÁRSADALOMKUTATÁSRA

JOGÁLLAMI ÁTMENET – ÉRTÉKELÉSEK HÚSZ ÉV UTÁN

AZ ÚJ TÖBBSÉG TELJHATALMA

AZ ALKOTMÁNYOZÁS ALKOTMÁNYOSSÁGA

HOGYAN IS TÖRTÉNT VALÓJÁBAN? A TÖRVÉNY ÉS VÉGREHAJTHATÓSÁGA

VÁLASZTÓJOGI JOGDOGMATIKA

A MAGYARORSZÁGI ÚJKAPITALIZMUS TERMÉSZETE

ÉS HELYE A VILÁGRENDSZERBEN

VÁLSÁG ÉRTELMEZÉSEK ÉS GLOBÁLIS SZABADJOG

A VILÁGREND ÖSSZETEVŐI

A FÉLPERIFÉRIA VITA JELENTŐSÉGE

MI LEHET A TÖKÉN TÚL?

KATEGÓRIÁK

MEGÉLT TAPASZTALATOK

